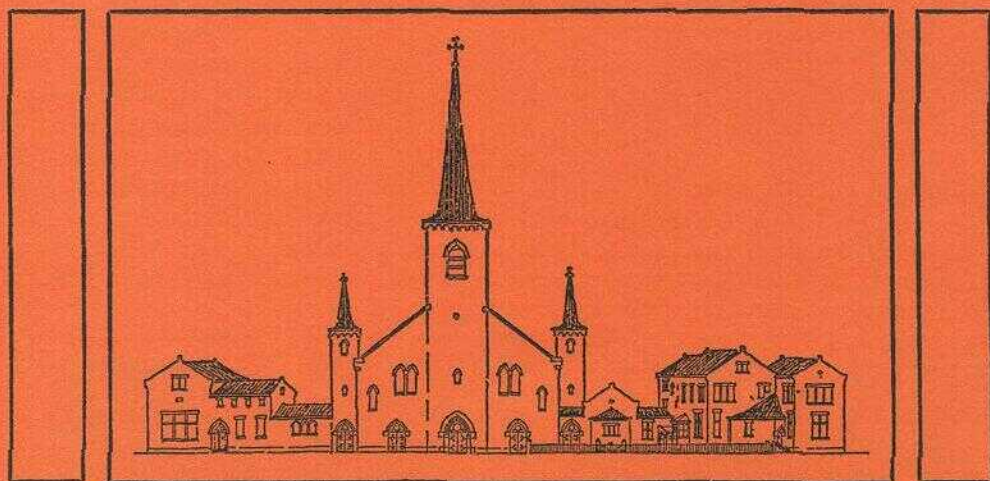

Bulletin KNOB

5

JAARGANG 73 | NOVEMBER 1974

Inhoud

C. W. FOCK, P. P. V. VAN MOORSEL, J. M. F. FRITSCHY, C. A. JÖRG, M. C. KUIPERS, J. RENEMAN, N. E. SCHRAM-VAN GULIK en M. J. M. SUREN
De Sint-Antonius Abt te Rotterdam-Delfshaven 187

Kortere bijdragen

G. BERENDS*
Valburg, Hervormde Kerk 210

G. W. C. VAN WEZEL*
De torenmolen bij kasteel Well (L.) 213

G. BERENDS*
De houten torenbekroningen van Amersfoort en Gouda 216

W. HAAKMA WAGENAAR
De Hervormde Kerk te Wijk bij Duurstede. Het 16de-eeuwse schilderwerk als toelichting op de bouwgeschiedenis van de zijbeuken 221

H. HALBERTSMA
Groningens oudste kerken 226

Boekbespreking * 232

KNOB 235

Een werkgroep Kaartbeheer binnen een kartografische vereniging 242

De Nederlandse Museumvereniging 243

Archeologisch Nieuws 245

* Bijdrage vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Bijdragen

Auteurs worden verzocht bijdragen voor het Bulletin KNOB in tweevoud te zenden aan de hoofdredacteur, Brouwersgracht 54 bv Amsterdam 1003. Een zorgvuldige voorbereiding van het manuscript vergroot de kans op een snellere opname; richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, en van de Nederlandse Museumvereniging

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofdredacteur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht 54 bv Amsterdam 1003 Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar. Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB en van de Nederlandse Museumvereniging. Jaarlijkse contributie leden KNOB f 25,—, leden KNOB en Ned. Museumvereniging f 15,—, verenigingen f 35,—, studentleden f 10,—. Giro 140380 van de KNOB te Utrecht. Losse nummers: f 7,50 per aflevering bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*

VOORZITTER *mr. dr. L. de Gou*

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark, De Poortersstraat 22, Den Haag*

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen, p.a. Janskerkhof 22, Utrecht*

Ir. P. van Dun, drs. H. Halbertsma, J. H. van Mosselveld, mr. H. E. Phaff, drs. Meta A. Prins-Schimmel, jbr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, dr. J. G. N. Renaud, dr. R. Steensma, drs. I. L. Szénássy, P. L. de Vrieze, drs. W. H. Vroom

DE SINT-ANTONIUS ABT TE ROTTERDAM-DELFSHAVEN

C. W. FOCK, P. P. V. VAN MOORSEL, J. M. F. FRITSCHY,
C. J. A. JÖRG, M. C. KUIPERS, J. RENEMAN,
N. E. SCHRAM-VAN GULIK en M. J. M. SUREN

Inleiding

In begin 1973 viel de kerk Sint-Antonius Abt te Delfshaven onder de slopershamer¹. Het was niet het enige gebouw, dat ondanks zijn belang voor de 20ste eeuwse architectuurgeschiedenis nog steeds onder geen enkele beschermende bepaling viel en daardoor kon worden afgebroken. De laatste jaren hebben vele kerkgebouwen dit lot gedeeld. Onder hen nam de Sint-Antonius Abt een bijzondere plaats in: niet alleen was haar architectonische waarde groot, maar ook heeft deze kerk de liturgische vernieuwing van de dertiger jaren in katholiek Nederland in haar opzet tot uitdrukking gebracht. Zowel de bouwpastoor, F. C. van Beukering, als de architect, A. J. Kropholler, hadden een belangrijk aandeel bij het ontwerpen van deze kerk en zij hebben dan ook ten nauwste samengewerkt. De Sint-Antonius Abt vormde een onderdeel van een groter complex, dat ook een aantal scholen en een pastorie omvatte. Dit hele complex, dat in 15 jaar — van 1916 tot 1931 — gerealiseerd werd, was als één architectonisch geheel door Kropholler opgevat en in verschillende fasen ontworpen (afb. 1).

Alexander Jacobus Kropholler werd in 1882 geboren, en is op 17 mei 1973, op 91-jarige leeftijd, overleden. Als architect was hij autodidact. Zijn ontwikkeling stond onder invloed van Viollet-le-Duc en van diens volgeling in ons land, dr. P. J. H. Cuypers, vooral wat zijn denken over architectuur betreft. Hij was degene, die in ons land het duidelijkst de stijl van H. P. Berlage heeft voortgezet: eerlijk, zelfs uitbundig bak-

steen-gebruik, nadrukkelijke toepassing van natuursteen, een duidelijke constructie, continue muurvlakken en een zekere verwantschap met de middeleeuwen. De relatie tussen de omgeving van het bouwwerk en het bouwwerk zelf had altijd de bijzondere aandacht van Kropholler. Aanvankelijk kon men Kropholler min of meer tot de Amsterdamse school rekenen, hoewel hij zich hiervan onderscheidde door wat Fanelli „een zekere mate van rationalistische coherentie” noemt².

Van 1902 tot 1910 was hij met J. F. Staal geassocieerd. Na 1925 liet hij zich tevens inspireren door de ideeën, die in de in 1927 katholiek geworden Delftse hoogleraar M. J. Granpré Molière hun belangrijkste verwoorder vonden³. Vanaf die tijd kan men Krophollers werk tevens zien in het kader van de Delftse school. Granpré Molière legde er de nadruk op, dat er een ideologische wil aan architectuur ten grondslag moet liggen, dat architectuur als een expressie van het leven opgevat moet kunnen worden. G. Knuttel schreef over Kropholler, dat hij een architect was, die zich als weinigen verdiepte in het wezen van het bouwen en zich rekenschap trachtte te geven van de wetten en de oorzaken die de goede oplossing bepalen en een bepaald effect te weeg brengen⁴.

Granpré Molière benadrukte voorts sterk het belang van de terugkeer naar de traditionele vormen, middelen en materialen. Hij moest niets van de functionaristen hebben. Kropholler liet bij zijn bouwwerken uitwendig wel steeds de construc-

¹ Gaarne willen de medewerkers aan dit artikel hun dank uitspreken voor de gastvrijheid, de adviezen en de medewerking die zij mochten ontvangen van mevrouw T. C. Kropholler-Jansen, prof. dr. L. J. Rogier, en de parochie St.-Antonius Abt, met name mej. drs. L. A. M. Vuylsteke, de pastores N. Landsman en A. Verkleij, de heer C. H. Schonk en de heer A. H. M. Rademakers. Bij een deel van het onderzoek was ook de heer H. C. J. Smits betrokken.

² G. Fanelli, *Architettura moderna in Olanda, 1900-1940*, Florence 1968, 95.

³ In een gesprek dat dr. P. P. V. van Moorsel op

17-4-1973 met Kropholler voerde, vertelde deze dat zijn ideeën en die van Granpré Molière wel gelijklopend waren, maar naast elkaar stonden en dat zij elkaar niet beïnvloed hadden. Dit in tegenstelling tot hetgeen Fanelli zegt. Kropholler kende Granpré Molière wel, doch ontmoette hem slechts zelden. Granpré Molière stond volgens Kropholler meer aan de kant van Bolland (en daarmee van Hegel), terwijl hij zichzelf aan Schopenhauers zijde schaarde.

⁴ Ir. G. Knuttel, *A. J. Kropholler*, Amsterdam 1928, 10 e.v. (verder geciteerd als Knuttel).

DE SINT-ANTONIUS ABT TE ROTTERDAM-DELFSHAVEN

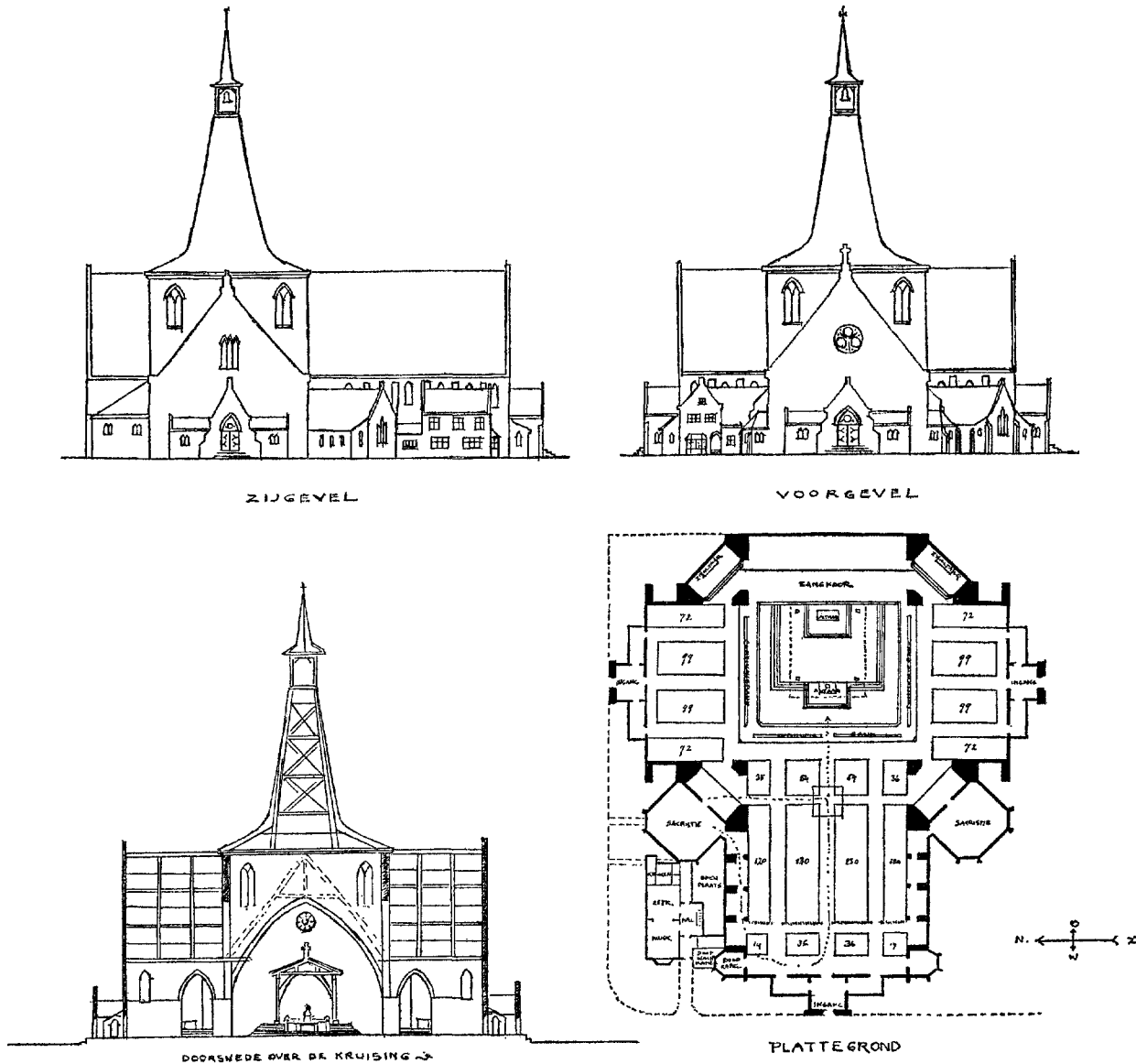

Fig. 1. Ontwerp voor de Sint-Antonius Abt, ± 1916.

tieve samenstelling zien, maar deed voor die uiterlijke aanblik toch wel belangrijke concessies: de muren van de Sint-Antonius Abt, die de indruk van een zeer soliede constructie van een halve meter dik moeten wekken, zijn van binnen hol! Met functionalisme heeft dit niets meer te maken.

De door Granpré Molière zo benadrukte traditionele vormen komen bij Kropholler duidelijk tot uitdrukking in zijn kerken en raadhuizen.

Bouw van het kerkcomplex

De R.K. parochie van Delfshaven dateert al uit de middeleeuwen en heeft in de navolgende eeuwen verscheidene kerken betrokken. Onder pastoor van Beukering werd de Waterstaatskerk aan de Havenstraat (door architect Schrijvers gebouwd en in 1863 klaargekomen) ongeschikt bevonden, en werden er plannen gemaakt voor een nieuwe en grotere kerk, waarvoor in 1916 een terrein tussen de Jan Kruyffstraat, de Mathenes-

bliceerd werden⁷, doch in het begin van 1918 ontstaan moeten zijn, aangezien in de plattegrond nog niet de uitbreiding van het terrein in 1918 werd betrokken en ook de in 1918 gebouwde pastorie hierop nog ontbreekt (fig. 2). Een in afbeelding bewaard gebleven houten maquette, die kort hierop ontstond⁸, geeft deze terreinuitbreiding wel weer⁹ (afb. 3). De voorlopige pastorie was in dit ontwerp reeds te zien, zoals zij in 1918 gebouwd werd, en ook de geplande meisjesschool op de hoek van de Jan Kruyffstraat en de Mathenesserdijk was in opzet hier reeds gegeven, alhoewel er in de detaillering kleine wijzigingen zijn aan te wijzen. De kerk zelf had op de tekeningen uit het begin 1918 en op de maquette, ondanks enkele kleine verschillen, dezelfde kenmerken: een ingangstoren, geflankeerd door twee kleinere torentjes, twee kozijbeuken en een iets verhoogd koorgedeelte zonder kruisingstoren boven het presbyterium. Juist in deze kenmerken weken de vroege ontwerpen echter af van de latere fasen.

Toch wees Joseph Cuypers in zijn bespreking van deze plannen in het *Bouwkundig Weekblad*⁷ er reeds terecht op dat hier „den in modernen tijd gestelden eisch der preekkerk, die gelegenheid biedt om de functies van het altaar duidelijk te zien” het aan het ontwerp ten grondslag liggende principe is geweest, waardoor een korte brede kerk zonder gezichtsbelemmerende pijlers is ontstaan. De ideeën van van Beukering waren vanaf het begin in de ontwerpen van de Sint-Antonius Abt te onderkennen.

Intussen werd aan de dringend noodzakelijke scholen voorrang gegeven. Twee scholen waren voorzien: een meisjesschool op de hoek Jan Kruyffstraat–Mathenesserdijk en een school op de hoek Mathenesserdijk–Noordschans. In december 1919 besloot het kerkbestuur hier nogmaals grond voor aan te kopen¹⁰. In 1924 was men blijkens het verslag van de kerkeraad met de bouw van de eerst genoemde school begonnen, en op 8 december 1925 vond de wijding plaats. Bij de meisjesschool volgde men in grote trekken de reeds op de maquette aangegeven opzet¹¹.

⁸ Deze maquette wordt in de literatuur op 1918 gedateerd. Daar echter pas in december 1919 het besluit genomen werd de nieuwe school te bouwen en tot aankoop van de grond daarvoor over te gaan, kan de maquette nauwelijks vóór die datum ontstaan zijn.

⁹ Gepubliceerd in: C. M. van Moorsel, „Bij twee scholen van architect A. J. Kropholler”, *Bouwkundig Weekblad* 40 (1925), 475-476 en in: Knuttel, 26.

¹⁰ Notulen kerkbestuur, december 1919.

De plannen voor de definitieve kerk waren intussen nauwelijks gevorderd. In 1924 wees een van de kerkmeesters er dan ook op, dat het tijd werd dat de plannen voor de bouw van de nieuwe kerk werkelijkheid werden. Een 1924 gedateerde plattegrond hing vermoedelijk met deze hernieuwde activiteit samen, maar gaf nog precies de situatie weer van het houten model uit 1919(?), met de reeds gebouwde meisjesschool en pastorie (bedoeld als zusterhuis) in de noordoeken van het complex, een tweede school gepland achter het koor van de kerk en de uiteindelijke pastorie in de zuidwesthoek, schuin aansluitend op de gevel van de kerk. De definitieve vorm van de kerk lag nog geenszins vast. In een — overigens ongedateerde — krijttekening van de plattegrond vinden we reeds de uiteindelijke vorm van de kerk duidelijker weerspiegeld. De ingangspartij was echter nog steeds anders opgevat, al is het, doordat van deze fase van het ontwerp geen opstand bekend is, onduidelijk wat voor soort toren(s) erbij gedacht waren. Het transept was aanzienlijk smaller geworden en het hoofdschip daardoor langer, terwijl op de kruisingspijler tussen transept en schip op de noordelijke wand een preekstoel was geprojecteerd. De smalle zijbeuken, van het schip gescheiden door twee zuilen, gaven hier, zoals trouwens in alle ontwerpen, plaats aan biechtstoelen. Nieuw was het verdiepte koor achter het presbyterium, waarin het orgel een plaats moest vinden, terwijl naast de absis twee zijkapellen ontworpen waren met een polygonale afsluiting. Voor het eerst zien we in dit ontwerp de 6-hoekige doopkapel aan de noordoostzijde van het schip optreden (afb. 4).

Kort hierop¹² moet het 1927 gedateerde en in januari 1928 door de gemeente goedgekeurde ontwerp ontstaan zijn, waarvan de volledige reeks bouwtekeningen bewaard is gebleven¹³ (fig. 3, 4).

Inmiddels had een belangrijke wijziging plaats gevonden, die de aanleg van het hele complex beïnvloeden zou. De kerk, die oorspronkelijk precies georiënteerd was, werd zodanig gedraaid, dat zij met de ingang precies in de zuidwesthoek

¹¹ C. M. van Moorsel, „Bij twee scholen van architect A. J. Kropholler”, *Bouwkundig Weekblad* 40 (1925), 475-476.

¹² De notulen van het kerkbestuur vermelden, dat Kropholler in februari 1927 de voorlopige plannen voor de kerkbouw nader toelichtte.

¹³ Deze bouwtekeningen bevinden zich in het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen.

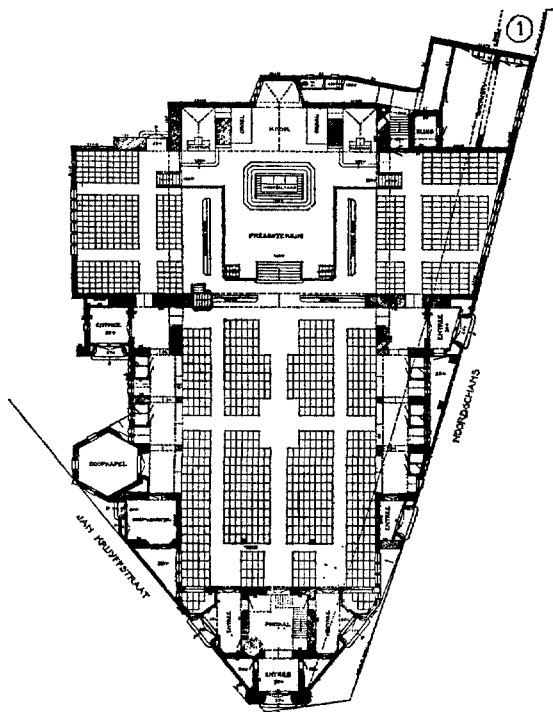

Fig. 3. Plattegrond, 1927.

van het terrein kwam te liggen, zodat zij niet alleen de hoek tussen de Jan Kruyffstraat en de Noordschans zo economisch mogelijk vulde, maar ook in het straatbeeld een veel dominerender rol kon spelen.

Natuurlijk had deze wijziging ook voor de plattegrond gevolgen. De ingangspartij kreeg nu een sterk naar voren springend entree, die ook in de opstand een duidelijk accent kreeg door de klokketoren. Het schip was iets smaller geworden, 26 in plaats van 32 plaatsen per rij. De uitspringende zijkapellen aan weerszijden van het koor kregen nu een doorlopende rechte afscheiding, in het midden slechts onderbroken door een drizijdige absis als afsluiting van het koor. De opstanden tonen bovendien dat, in tegenstelling tot de plannen rond 1918, de dakrichting van het transept nu dwars op het schip was komen te staan, met een grote toren op de kruising ¹⁴.

De doopkapel bevond zich nog op dezelfde plaats als in het vorige ontwerp, maar was iets verder naar het oosten verschoven, zodat in de hoek tussen het hoofdschip en het begin van de

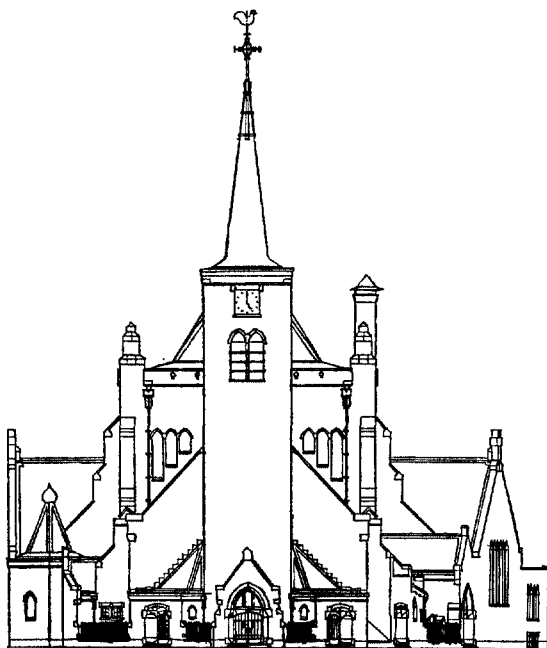

Fig. 4. Ontwerp van de gevel, 1927.

zijbeuk thans plaats was voor een doopwachtkamer. Tengevolge van de ligging van de Noordschans was de zuidelijke transeptarm schuin afgesneden. De nieuwe pastorie werd nu aan de oostzijde aansluitend op de kerk langs de Noordschans geprojecteerd, maar werd nooit uitgevoerd. Een door Koldewey getekende schets geeft deze situatie weer ¹⁵.

Een tweede serie ontwerptekeningen, eveneens 1927 gedateerd, doch iets later dan de vorige reeks ontstaan, geeft op dit concept nog enkele wijzigingen. De wijziging van de voorgevel loopt het meest in het oog. De toren was in plaats van vierkant aan de voorzijde veel breder gemaakt, zodat de binnenruimte van de toren beter benut kon worden. Hierdoor was ook het ingangsportaal groter geworden. De tweede belangrijke wijziging, meer van liturgische aard, voltrok zich in de koorpartij, waar het verdiepte koor was verdwenen en het oorspronkelijk daar gedachte orgel uit het presbyterium was verbannen omdat het de aandacht teveel zou afleiden. Ook de zijkapellen waren verdwenen en de zijaltaren werden tot in het priesterkoor teruggeschoven, waar ze later

waard gebleven.

¹⁵ Onder andere gepubliceerd door Knuttel, 30.

¹⁴ Ook in het ongedateerde krijtontwerp is dit vermoedelijk al zo, maar er is geen opstand van be-

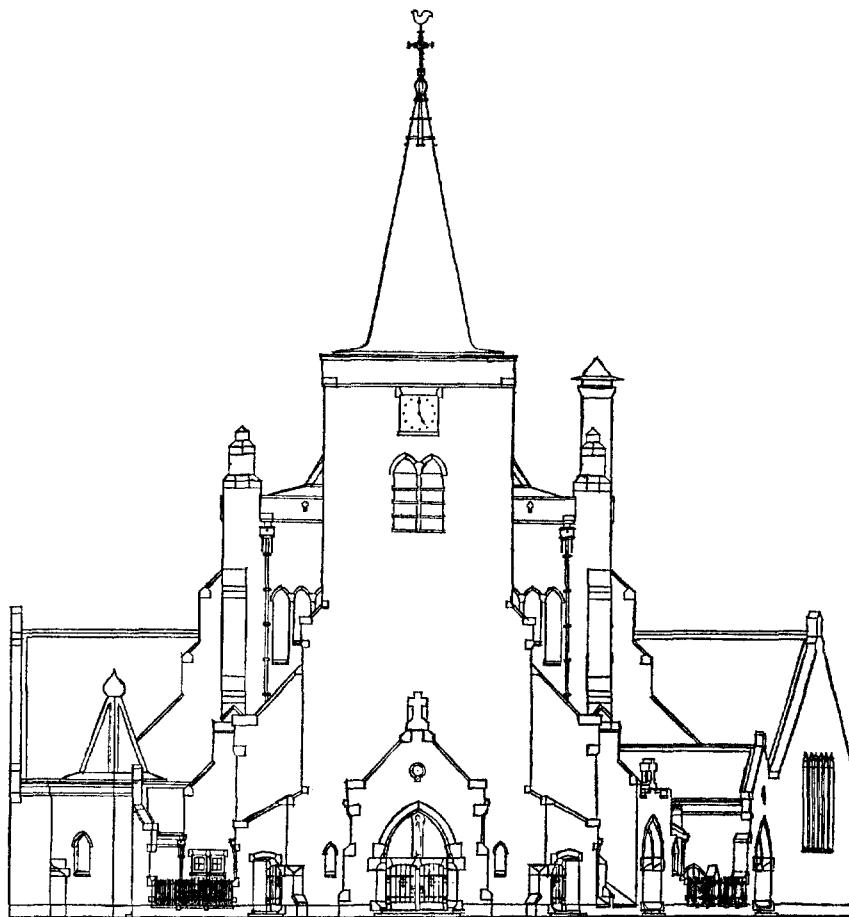

Fig. 5. Ontwerp van de gevel, 2de serie 1927.

geheel zouden verdwijnen omdat ze volgens van Beukering de aandacht afleidden van het hoofdaltaar. De oostmuur van het dwarschip liep nu in één lijn door langs het presbyterium, met alleen in het midden een kleine, driezijdig uitspringende absis. Een aantal nevenruimten, waaronder de sacristie, die in de vorige ontwerpen voortdurend van plaats wisselde, was nu achter transept en priesterkoor gerangschikt; het transept zelf was iets langgerechter geworden (afb. 5 en fig. 5, 6).

Op 1 mei 1928 werd volgens de notulen van het kerkbestuur met de bouw van de kerk begonnen. Aannemer was J. Windt en opzichter de broer van de bouwpastoor, G. F. van Beukering. De bouwsom bedroeg f 310 000,—.

De laatstgenoemde ontwerpen werden in de bouw vrijwel geheel gevolgd. Alleen de klokke-

toren onderging nog tijdens de bouw een belangrijke wijziging. De hoge torenspits maakte plaats voor een zeer sterk gedrukte spits. Hierdoor werd hij lager dan de kruistoren, welke verandering de religieuze gedachte van van Beukering tot uiting bracht, namelijk dat de nadruk moest vallen op de kruistoren, die zich immers boven het altaar, het centrum van de liturgische handelingen verhief. Het ontwerp voor deze verandering werd op 11 september 1929 door de gemeente goedgekeurd. Op 6 april 1930 werd de kerk geconsecreerd door de toenmalige bisschop van Haarlem, Monseigneur J. D. G. Aengenent.

Nog tijdens de bouw van de kerk kreeg Kropholler opdracht voor een tweede schoolgebouw op de hoek van de Mathenesserdijk en de Noordschans, namelijk op het terrein waar nog in 1927 de pastorie gepland was. In augustus 1930, dus

Fig. 6. Ontwerp van de zuidelijke zijgevel, 2de serie 1927.

na de voltooiing van de kerk, kon de bouw beginnen, en reeds in 1931 werd deze school in gebruik genomen. De bebouwing van het terrein zou daarna, met uitzondering van de afbraak in 1937 van de noodkerk, die de laatste jaren als ruimte voor jeugdwerk gebruikt was, geen grote veranderingen meer ondergaan¹⁶.

Beschrijving van de Sint-Antonius Abt kerk¹⁷

Ligging en plattegrond

De Sint-Antonius Abt bevindt zich in de westpunt van het ongeveer driehoekig aangelegde complex, dat in het noordwesten begrensd wordt door de Jan Kruyffstraat, in het zuidwesten door de Noordschans en aan de noordzuidkant door de Mathenesserdijk. In verband met het straat-

verloop van de Noordschans is de zuidwestzijde enigszins afgeschuind (afb. 7).

De basilicale kerk toont een T-vormige plattegrond, de vorm van het Sint-Antonius Abt-kruis. De langwerpige plattegrond is in overeenstemming met een der drie artikelen over kerkenbouw in de nieuwe codex van het kerkelijk recht, waarin zowel een vorm wordt geëist in de traditie van het christelijk bouwen, als het gebruik van zuilen¹⁸. Het driebeukige schip is zeer breed: 27,3 m¹⁹. De lengte van het zes traveeën tellende middenschip is slechts een weinig groter: 29,5 m. De betrekkelijk smalle zijbeuken zijn korter (drie traveeën) en sluiten op het middenschip aan van de derde tot de zesde travee. Het 13,8 m brede transept is over de middenas ge-

¹⁶ In 1956 werd er een bibliotheek gebouwd door architect van der Valk. Verder was tussen de twee scholen nog een school gepland, die echter nooit uitgevoerd werd.

¹⁷ Deze beschrijving werd gemaakt begin 1973, vlak voor de afbraak van de kerk. Bij het opstellen van de beschrijving ondervonden wij veel steun van prof. ir. J. J. Terwen.

¹⁸ De pilaren bedoelen te verkondigen dat bij het mishoren ook communiceren behoort. In de vroeg-Christelijke kerk was de pilarenzaal namelijk het verblijf van diegenen, die ter communie verwacht werden. Zie ook: F. C. van Beukering, „Toelichting bij de kerk

van St. Antonius Abt van architect A. J. Kropholler”, *Rooms-Katholiek Bouwblad* 1929-1930, 378 e.v. (verder gecit. als van Beukering).

Ook aan de beide andere eisen is hier gehoor gegeven, namelijk

— het gebruiken van baksteen (in verband met de symboliek van de uit zielen opgebouwde Kerk; vergelijk ook de genummerde stenen, die de parochianen bij de eerste steen-legging zelf mochten leggen)

— het bezit van luidklokken.

¹⁹ Alle maten zijn, tenzij anders vermeld, binnemaats gegeven. Het middenschip is 18,2 m breed.

meten 40,6 m lang en 14,5 m hoog. Het middenschip is hoger, namelijk 19 m. De zijbeuken sluiten op 5 m hoogte aan. De totale lengte van de kerk bedraagt 61 m.

Op de kruising, onder de zeer brede kruistoren, bevindt zich het ruime, verhoogde priesterkoor, dat in een verspringende vorm is aangelegd: het gedeelte tegen de oostwand, waarop het hoofdaltaar staat, is het breedst: 20 m. Het verbindingsstuk naar het smallere voorgedeelte sluit daar schuin opaan. In dit voorste deel steken de ambo's nog iets naar voren uit; daartussen bevinden zich ter weerszijden van het lager staande sacramentsaltaar twee trappen, die van het schip naar het priesterkoor leiden. Vanuit het transept kan dit vanaf de oostzijde betreden worden via de twee tegen het derde stuk geplaatste trappen. Aan de oostzijde is een driezijdige absis-nis van anderhalve meter diep uitgebouwd.

De aanbouwen bestaan uit de volgende onderdelen:

— Aan de westzijde: de twee keer zo brede als diepe westtoren, die in het daarvoor geplaatste voorportaal de hoofdtoegang, en in de noordwest- en zuidwesthoeken twee schuin geplaatste entrees bevat.

— Aan de noordkant, de „koude kant van heidendom en zonde": de zeshoekige doopkapel (met een middenlijn van 6 m) ter hoogte van de derde middenschipstravee, waaraan aan de westkant de min of meer vierkante doopwachtkamer grenst, met een eigen, iets uitgebouwde entree ter westzijde. De doopwachtkamer maakt het mogelijk dat de ongedoopten, die nog niet in de kerk horen, het doopvertrek kunnen betreden, zonder daarvoor door de kerk te hoeven gaan.

— Aan de zuidwestzijde: hiermee corresponderend, een schuin geplaatste, iets uitspringende entree, ter hoogte van de tweede middenschipstravee.

— Aan de oostzijde: het min of meer vierkante misdienaarsvertrek en de sacristie, met de lager gelegen verbindingsruimte daartussen.

— In de „oksels": twee ongeveer vierkante, uitspringende entrees.

— In de uiterste noordoosthoek: de ongeveer vierkante ruimte van de kluis, die vanuit de sacristie toegankelijk is. Daarnaast aan de westkant een entree, uitspringend ten opzichte van de kluis en inspringend ten opzichte van het transept.

— In de uiterste zuidoosthoek: een entree die via een portaal naar het transept en het misdienaarsvertrek leidt.

Exterieur

De gehele kerk is afgedekt met pannendaken en in baksteen¹⁸ opgetrokken, met op alle geledingen en verbindingspunten een zandstenen accentuering. Alle toegangen worden gevormd door vrij hoge, ondiepe nissen, die door een dubbel gelede spitsboog zijn afgesloten, waaronder de muren zijn afgeschuind. Zo bevat ook het voorportaal voor de westtoren drie naar de zijkanten uitspringende geledingen, die zich naar boven toe versmallen. Dit voorportaal wordt afgedekt door een zadeldakje, en met een latijns kruis bekroond. De verlichting geschiedt door middel van een medaillonvormig venster in de vlakke westgevel en door een drietal ramen aan de noord- en zuidzijde, die, zoals vrijwel alle ramen, spitsboogvormig zijn.

De westtoren wordt afgedekt door een spits dak, bekroond door een latijns kruis, en bevat op dezelfde wijze als het voorportaal drie geledingen, waarvan zich in de onderste de noordwest- en de zuidwestentrees bevinden. De twee verplichte luidklokken, Deus en Maria geheten, zijn te zien door de open galmgaten, waarvan er twee in de oost- en westkant, en een in de noord- en zuidkant zijn. In de bovenste geleding is een klein vierkant raampje aan de westzijde, in de middelste geleding krijgt de toren licht door twee ramen in het noorden en het zuiden en door een roosvenster in het westen, waarboven in tegels het opschrift staat:

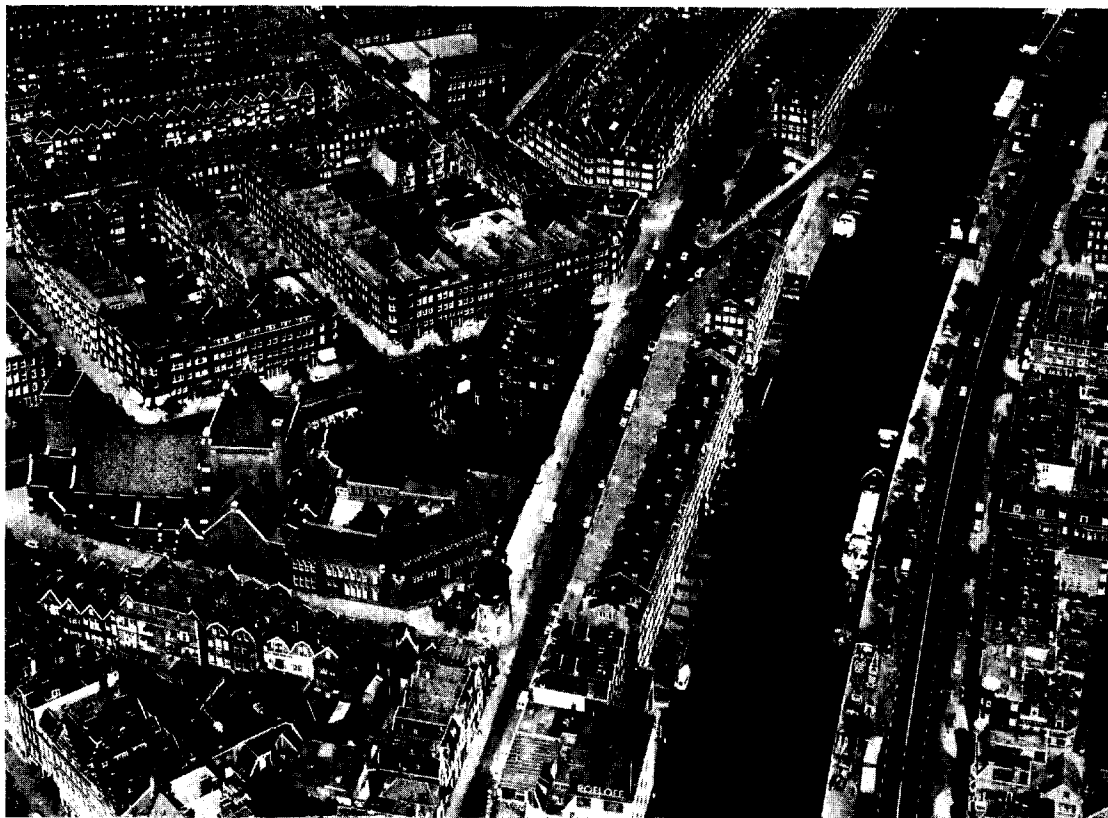
WIJ MOETEN GLORIEEREN

IN 'T KRUIS DES HEEREN

een bijzondere devotie van de kerkpatroon, Sint-Antonius Abt.

Het middenschip heeft aan weerszijden vijf steunberen, met daartussen telkens drie ramen. Een steunbeer heeft tevens een afwateringsfunctie. Aan de zuidzijde sluit hierop de zijingang aan, die ongeveer dezelfde vorm als de zijportalen van de westtoren heeft, en de drie traveeën van de zuidzijbeuk, die elk een spitsboogvormig en een kleiner, rechthoekig raam bevatten. Op het om de kerk staande ijzeren hek zijn de symbolen van Sint-Antonius Abt, T-kruis en bel, afgebeeld, zodat ook buiten, samen met de tekst in de westgevel, aan de kerkpatroon herinnerd wordt.

Aan de noordzijde wordt de zijbeuk min of meer aan het oog onttrokken door de doopkapel met nevenruimten. De doopkapel wordt door een zeszijdig spitsdak afgedekt, door een koperen appel, het symbool van de erfzonde, bekroond en door drie ramen verlicht. De in het westen daar-

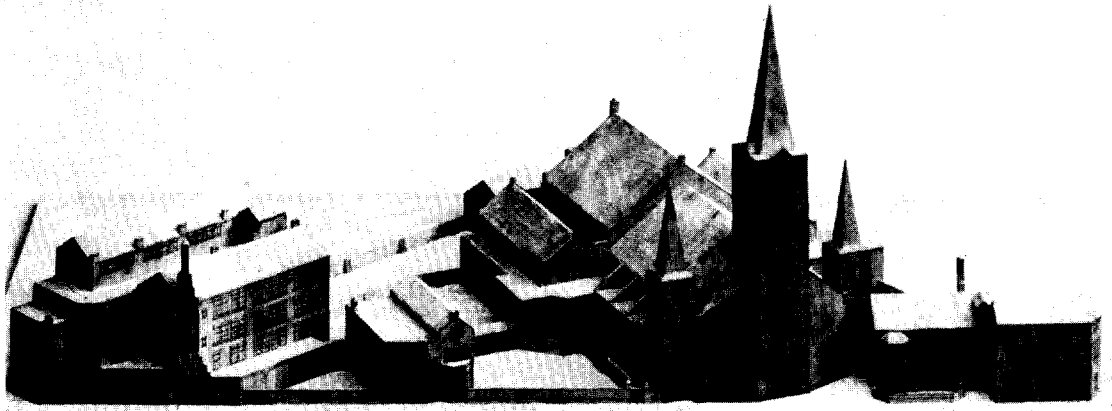

Afb. 1. Luchtfoto van het complex van de St.-Antonius Abt, Rotterdam Delfshaven.
(Foto Aero-Camera, Rotterdam).

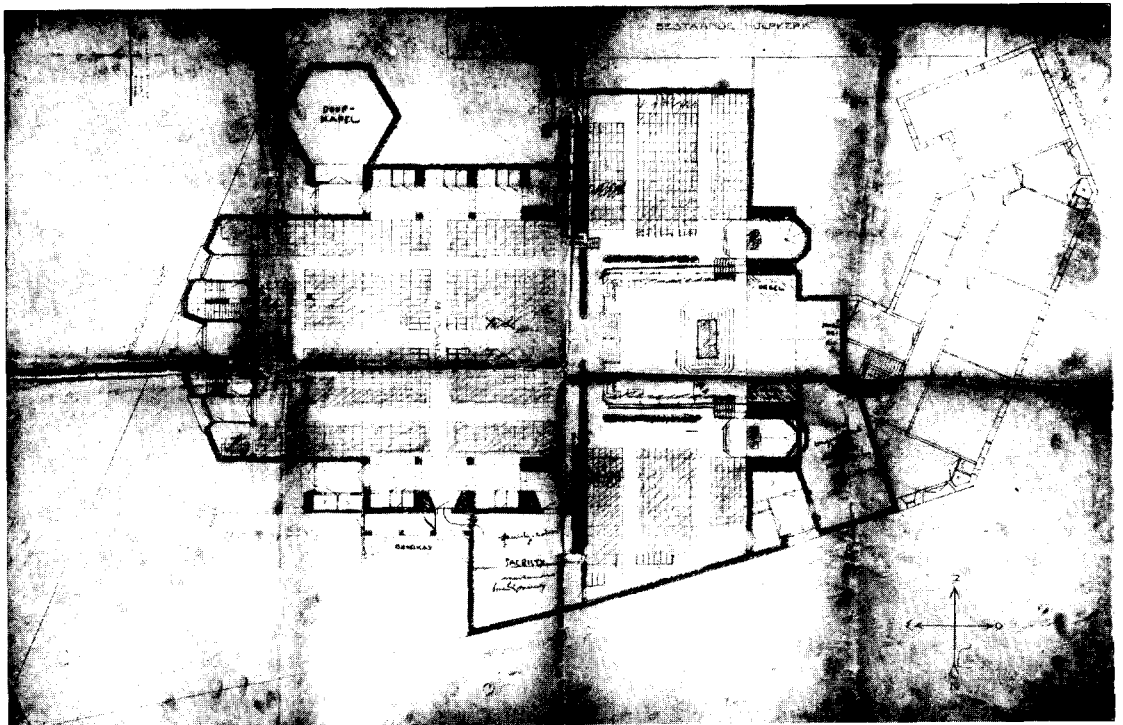

Afb. 2. Pastorie en noodkerk, gebouwd 1918.

DE SINT-ANTONIUS ABT TE ROTTERDAM-DELFSHAVEN

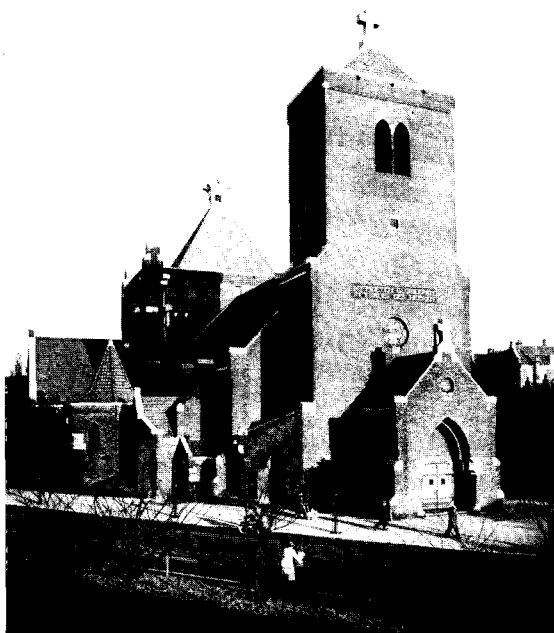

Afb. 3. Houten maquette van de Sint-Antonius Abt, ± 1919.

Afb. 4. Ontwerp voor de Sint-Antonius Abt, tussen 1924 en 1927.

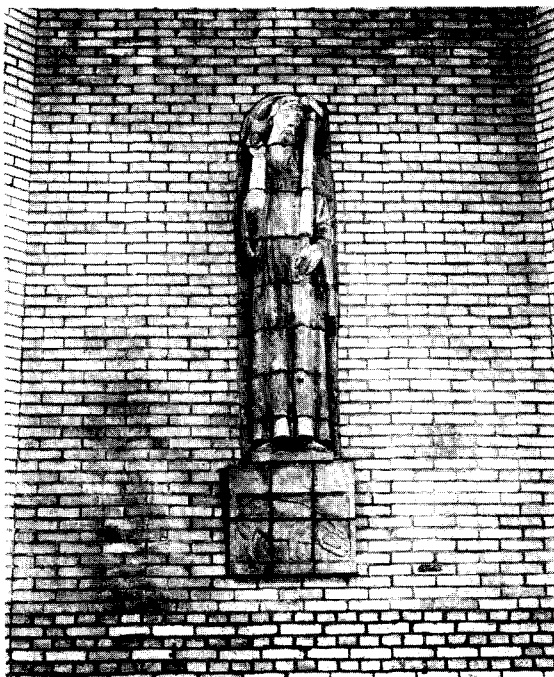

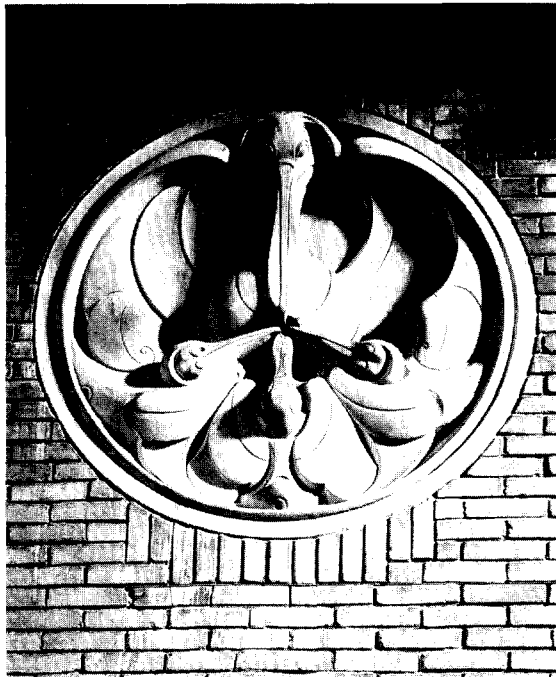
Afb. 7. De Sint-Antonius Abt.

Afb. 8. De doopkapel.

Afb. 9. Lambertus Zijl, Sint-Antonius Abt, terracotta, $\pm$ 1930.
(Foto Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam).

Afb. 10. J. Mendes da Costa, pelikaan, zandsteen relief.
(Foto Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam).

aan grenzende doopwachtkamer wordt afgedekt door een zadeldak en aan de noordzijde verlicht door drie rechthoekige ramen, twee bij twee boven elkaar, en is direct toegankelijk via de daarnaast liggende eigen entree, die met een lessenaarsdakje bedekt is en door een raam op het westen verlicht wordt. In de buitenmuur is een gekleurde steen geplaatst waarop een witte duif op een blauwe achtergrond uitgebeeld is.

Het transept, waarvan het dak wat lager is dan dat van het middenschip, is te bereiken vanuit de twee entrees in de „oksels” die in vorm overeenkomen met het voorportaal voor de westtoren. De verlichting vindt plaats door middel van zes grote ramen aan de noordzijde en drie grote ramen aan de zuidzijde, die geflankeerd worden door een aantal kleinere in twee rijen boven elkaar (drie onder, twee boven).

De forse kruistoren, voorzien van een spitsdak met een koperen ruit, heeft op de hoeken een driebladige decoratie en een éénbladige op de zijden, en een latijns kruis als bekroning. Deze kruistoren is hoger dan de westtoren, namelijk 48 m¹⁸. De verlengde hoeksteunen in drie ledingen hebben een bekroning in de vorm van drie op elkaar gestapelde kubusjes, waarvan de bovenste het kleinst is. De verlichting bestaat uit aan de noord- en zuidkant 2 maal 3 ramen, die naar onder toe in lengte afnemen; in het westen eveneens, maar daar is onderaan nog een klein raampje toegevoegd. In het oosten vindt men 2 maal 3 even hoge ramen.

De door een driezijdig dak afgedekte koorafsluiting (absis) in het oosten is nog juist boven de aanbouwen zichtbaar: zij heeft twee steunberen en twee hoge smalle, spitsboogvormige ramen in de schuine zijden. Daarboven is tegen de kruistoren de terracotta van de heilige Tarcisius door Lambertus Zijl geplaatst.

De sacristie en het misdienaarsvertrek liggen met de daartussen liggende ruimte (waarin nog een deur naar buiten, naar de tuin) onder één dak en worden verlicht door respectievelijk vier, drie en één rechthoekig raam.

¹⁸ Dit torenportaal is donker, om zo te contrasteren met het licht binnen, waar een sterk accent op het altaar valt.

²¹ De zingende leeuwerik nodigt uit tot meezingen. Het meezingen vond van Beukering erg belangrijk.

²² Dit raam is behouden en zal geplaatst worden in het rusthuis van de N.H. kerk, te bouwen op de plaats van de Sint-Antonius Abt. Zie voor gegevens over Dom van der Meij blz. 200.

Interieur

Ook het materiaal van het interieur bestaat voornamelijk uit baksteen met zandstenen accentueringen. De ondermuur van geglazuurde stenen is in de hele kerk aanwezig en ongeveer 2 m hoog. In alle entrees en portalen zijn de muren van geelgrijze klinkers. De overdekking is grotendeels van hout (afb. 6).

Alle deuren van de kerk zijn van eikenhout, voorzien van enig metaalbeslag, en nu eens met een spitsboog, dan weer met een segmentboog, en dan weer recht afgesloten. Meestal zijn zij enkel, doch bij de grote uitgangen soms dubbel. Zij zijn in kozijnen opgehangen.

Als men de kerk via de hoofdingang in het westen betreedt, dan bereikt men door het met steen overwelfde voorportaal het met een vlakke zoldering afgedekte torenportaal²⁰. Van hieruit kan men de eigenlijke kerkruimte middels drie doorgangen betreden. Boven elke ingang bevindt zich een medaillonvormig tegeltableau; dat boven de zijingangen stelt de zingende leeuwerik²¹ voor en dat boven de middendoorgang een vogel met een ster. In dit torenportaal, dat ook via de schuin geplaatste zij-entrees direct vanaf de straat toegankelijk is, bevinden zich aan de westkant de twee trappen die over dit portaal heen leiden naar de eerste verdieping van de toren, waar zich het houten balkon bevindt.

Dit houten balkon biedt plaats aan ongeveer 150 mensen, en geeft uitzicht op het altaar. Het strekt zich uit over bijna de gehele breedte van het middenschip, waarin het een weinig uitsteekt; daaroverheen is een balk gelegd, voorzien van de volgende geschilderde tekst:

HET IS DEN MENSCHEN VASTGESTELD EENMAAL
TE STERVEN EN DAARNA HET OORDEEL . . .

Hebr. IX, 27

Boven dit balkon bevindt zich het ronde glas-in-lood-raam uit 1930, dat Dom van der Meij ontworpen heeft²². Het stelt de triomferende Christus voor, op de hemelsfeer gezeten, met aan zijn rechterzijde Maria en aan zijn linkerzijde Antonius Abt. Zij zijn de voorsprekers bij uitsteking van de parochianen. Beiden zijn in halfme-

²³ Zo is althans in het interieur overeenkomst met de traditie dat de gelovigen bij het in- en uitgaan van de kerk aan hun dood en aan het Laatste Oordeel herinnerd dienen te worden. Aan de buitenkant is men door het toch al zo nijpende geldgebrek niet meer toegekomen aan de geplande sculpturen. Zij zouden Christus hebben voorgesteld boven de hoofdingang en de bazuinblazende engel, die de gelovigen ten Oordele roept, boven de zijdeuren aan de vier windstreken.

daillons, en slechts wat het hoofd betreft en profiel weergegeven²³. In de noordwest hoek bevindt zich de houten wenteltrap, die naar de ruimte leidt waar de klokken hangen.

Vanuit het torenportaal zijn ook de rechthoekige bidkapellen bereikbaar²⁴. De Heilig Hart kapel bevindt zich in de noordwesthoek, de Maria kapel in de zuidwesthoek van het middenschip, waarvan ze door middel van een spitsboogvormige opening gescheiden zijn.

De kleur van de muren van de eigenlijke kerkruimte is in het schip „neutraal” grijs-wit, en in het priesterkoor „veredelend” goudgeel, zowel in de lambrizing als daarboven²⁵. De vloer bestaat uit hardgebakken grijze tegels.

Het middenschip is afgedekt door een ziende kap, waarvan de spanten op geprofileerde consoles rusten, en wordt aan weerszijden van de zijbeuken gescheiden door drie spitsboogvormige scheibogen. Deze bogen komen deels uit de muren van het schip voort, die in de twee meest westelijke traveeën en in de uiterste oostelijke travee vrijwel geheel gesloten zijn, deels rusten zij op twee ronde granieten zuilen, die aan de binnenzijde van het midden- en zijschip zijn afgeplat en een blokkapiteel dragen. Boven deze zuilen bevinden zich de meer dan twee meter hoge terracotta reliëfs van Lambertus Zijl van omstreeks 1930, dezelfde reliëfs als aan het exterieur van het complex, maar in een andere kleur, namelijk rood in plaats van geel²⁶. Ze stellen de patronen en de patronessen van de parochiecongregaties voor en zijn opgebouwd uit zeven aangemetselde delen die op een piedestal van zes delen rusten en direct tegen de achterwand zijn geplaatst. Alle figuren zijn en face, in halfrelief weergegeven.

NW: Maria onbevlekt ontvangen. Zij staat op de maansikkel met een slang. Op het voetstuk staat de lelie tussen de doornen.

²⁴ Zijaltaren waren niet gewenst, omdat zij de aandacht van het hoofdaltaar zouden afleiden, maar deze kapellen waren noodzakelijk om het de gelovigen mogelijk te maken in de kerk te bidden buiten de misuren om, wanneer de kerk verder gesloten was. Aanvankelijk waren er geen altaarstukken in aanwezig. Eerst onder pastoor Bangert zijn in de jaren '50 de bidkapellen aan deze twee devoties gewijd.

²⁵ De kleur is neutraal grijs-wit gehouden om versieringen van bloemen en planten beter uit te laten komen. Het goud-geel zou herinneren aan Christus' koningschap. Dit alles was naar de wens van van Beurkering; Kropholler had eerst rood en blauw als kleurstelling voorgesteld.

²⁶ Behalve Agnes, die zich in het Rotterdams Histo-

NO: Agnes, op het voetstuk het lam met zwaard.

ZW: Anna te drieën, met op haar linker arm Maria, en op haar rechter arm Jezus. Op het voetstuk een kloek, met twee kuikens onder de vleugels.

ZO: Tarcisius, op de stenen waarmee hij gemarteld werd toen hij een zieke de heilige hostie wilde brengen. Op het voetstuk de leeuw als symbool van zijn moed.

Het middenschip wordt van het transept en priesterkoor gescheiden door een zeer brede, in een rollaag van zeven koppen gemetselde, spitsboogvormige triomfboog²⁷. De ook wel biechtgangen genoemde zijbeuken worden afgedekt door een schuin aflopende vlakke zoldering die gesteund wordt door drie gemetselde spitsboogvormige gordelbogen. De meest oostelijke daarvan rust aan de ene kant op de buitenmuur en aan de andere kant op de grote kruistorenpijler. De middelste boog rust op een zeer zware natuurstenen console in de buitenmuur en aan de andere kant op een schippijler. De meest westelijke rust enerzijds op een kleinere console in de buitenmuur en anderzijds op de andere pijler in het schip.

De biechtstoelen zijn zo in deze buitenmuur ingebouwd, dat de muur zich niet als een recht doorlopende wand voordoet, maar bij de stoelen naar voren lijkt te springen. Deze biechtstoelen (er zijn er twee in de noord-zijbeuk en drie in de zuid-zijbeuk) zijn voor de priester toegankelijk door middel van een spitsvormige deur met daarboven een rond venster en voor de biechteling door middel van een recht afgesloten deur, met daarboven een zandstenen plaat met inscriptie²⁸.

De met steen overwelfde doopkapel sluit door een driedubbelgelede spitsboogvormige opening, die door een ijzeren hek gesloten kan worden,

risc Museum bevindt, zijn alle reliëfs aan de kerk bij de afbraak in 1973 verloren gegaan. Zie ook afb. 51 in G. Brom, *100 jaar religieuze kunst in Nederland*, Utrecht 1953. — Zie voor L. Zijl: A. M. Hammacher, *Beeldhouwkunst van deze eeuw*, Amsterdam 1955, 18-22. — Th. H. Lunsingh Scheurleer, „Lambertus Zijl 1866-1946”, *Forum* 1, 3 (1946). — R. W. P. de Vries jr., *De beeldhouwer Lambertus Zijl*, Bussum 1946.

²⁷ Een traditie, die hier weer in ere is hersteld.

²⁸ NW: MIJN JEZUS BARMHARTIGE

NO: VERGEEF ONS ONZE SCHULDEN

ZW: LAM GODS GEEF ONS VREDE

Z midden: O GOD, WEES MIJ ZONDAAR GENADIG

ZO: HEER ONTFERM U ONZER

aan op de meest westelijke travee van de noord-zijbeuk. Middenin staat het achthoekige, granieten doopvont, dat uit de vorige kerk afkomstig is ²⁹. De maker hiervan is J. Th. Stracké (1817-1891), die van 1848 tot 1861 in Rotterdam werkte en behalve dit doopvont een aantal beelden gemaakt heeft voor de waterstaatskerk ³⁰. Zonder het bronzen deksel is dit doopvont 102 cm hoog. De ondermuur van groene steen, het doopwater symboliserend, is hier slechts 1,50 m hoog. Daarboven is de muur van kalkzandsteen, waarvan de witte kleur verband met Pasen legt. In de drie ramen zijn respectievelijk voorgesteld: een uit de wolken neerwijzende hand, het kruis en de duif: de symbolen van de heilige Drie-eenheid (afb. 8).

Aan de westkant grenst de met een houten zadeldak afgedekte doopwachtkamer. De muren daarvan zijn geheel uit paarse steen opgebouwd, de kleur van de boetvaardigheid.

Op de meest oostelijke traveeën van de zijbeuken sluiten twee zich enigszins verbredende hoekruimten aan, die min of meer de overgang van de zijbeuken naar het transept vormen. In de zijmuren daarvan bevinden zich de doorgangen naar de zijportalen bij het transept en in de zeer zware kruistorenpijlers, die de meest oostelijke traveewand van het middenschip vormen, bevinden zich de spitsboogvormige openingen naar enerzijds het middenschip, en anderzijds de met een ziende kap afgedekte transeptarmen.

De kruising is verhoudingsgewijs sterk verlicht, waardoor de nadruk nog meer op het altaar komt te liggen; zij wordt grotendeels door het met een koperen hek omsloten priesterkoor in beslag genomen en is hoog afgedekt door een vlakke balkenzoldering ³¹.

De oostwand is geheel vlak met uitzondering van de driezijdig uitgebouwde absis en twee hoge, smalle spitsboogvormige nissen ter weerszijden daarvan. Aan de rechte absisachterwand bevindt zich de terracotta van Lambertus Zijl, die

²⁹ Het doopvont staat thans in de Sint-Lebuïnus kerk te Deventer.

³⁰ L. J. Rogier, *Geschiedenis van katholiek Delfshaven*, Haarlem 1930, 5. (Verder geciteerd als Rogier).

³¹ Zo hebben de drie voornaamste sacramenten, offer, biecht en doop, door een eigen architectonische vorm de nadruk gekregen.

³² Door de plaatsing boven het altaar wordt men direct bij binnenkomst geconfronteerd met de altaar- en kerkpatroon. Zie ook noot 26.

³³ Deze eikenhouten beelden zijn respectievelijk 204 en 224 cm hoog (zonder voetstuk). Huidige verblijfplaats: Heilig Hart kerk, Rotterdam.

Sint-Antonius Abt voorstelt, en subtiel verlicht wordt door de twee hoge, zeer smalle ramen die elk in een nis in de schuine zijden zijn geplaatst. Sint-Antonius Abt is voorgesteld met in zijn linkerhand het Sin-Antonius Abt-kruis en in zijn rechterhand de bel; op het voetstuk staat het varken ³² (afb. 9).

In de andere nissen bevinden zich de meer dan levensgrote houten beelden van Maria met kind (N.) en Jozef (Z.) gemaakt door Dom van der Mey ³³. Over vrijwel de gehele breedte van het priesterkoor aan weerszijden van de absis zijn twee planchettes bevestigd voor het opstellen van misdienaarsbenodigdheden, die opgeborgen kunnen worden in een met dubbele segmentboogvormige deuren afsluitbaar muurkastje in het zuiden.

Boven de doorgangen naar de sacristie en het misdienaarsvertrek bevinden zich twee paren van elk twee spitsboogvormige glas-in-lood ramen, waarop respectievelijk het bezoek van Maria aan Elisabeth (hier afgebeeld met haar man Zacharias) en de Annunciatie is weergegeven. De dicht naast elkaar liggende ramen, met sterke horizontale geleidingen, dateren uit 1942 en zijn van de hand van Dom van der Mey ³⁴.

De oostwand bevat in de noordelijke transeptarm een kalkstenen reliëftondo, dat een frontaal geplaatste pelikaan met jongen voorstelt, die uit de wond in haar borst pikken, — een symbool van de eucharistie — gemaakt door J. Mendes da Costa ³⁵ (afb. 10). Verder zijn er in de oostwand toegangen tot de daar achter gelegen ruimten, twee in het noorden en één in het zuiden. In de zuidelijke transeptarm bevindt zich de houten zangerstribune, waarvan de balken gedragen worden door vier ronde granieten zuilen, die de ruimte daaronder verdelen in negen min of meer gelijke ruimten en die voorzien zijn van natuurstenen, geprofileerde kapitelen met kubusvormige imposten. Het orgel staat geheel tegen de oostwand ³⁶ (afb. 11). Boven de door-

³⁴ Voor en tijdens de afbraak zijn de ramen verloren gegaan.

³⁵ Het reliëf dat een doorsnede heeft van 125 cm, zal geplaatst worden in het rusthuis van de N.H. kerk, te bouwen op de plaats van de Sint-Antonius Abt. — Zie voor J. Mendes da Costa: G. Brom, *100 jaar religieuze kunst in Nederland*, Utrecht 1953, afb. 50. — A. M. Hammacher, *Mendes da Costa*, Rotterdam 1941. — Rogier, 154. — T. B. Roorda, *J. Mendes da Costa*, Amsterdam 1929.

³⁶ Het oude orgel is nog uit de hulpkerk afkomstig. Het werd in 1951 aan de gereformeerde kerk te Hilversum verkocht.

gangen van het transept naar achteren bevinden zich de teksten in gebakken tegels:

LAAT DE KLEINEN TOT MIJ KOMEN (N.) en:
WIE GOED ZINGT, BIDT DUBBEL (Z.)

Deze doorgangen geven de toegang tot de portalen naar respectievelijk de sacristie en het misdienaarsvertrek. Door het noordelijke portaal, dat ook toegang geeft tot de overdekte verbindingsgang, is via een trapje de van gele muren voorziene sacristie te bereiken, die ook direct vanaf het priesterkoor door een spitsboogvormige deur te betreden is. Het zuidelijke portaal naar het misdienaarsvertrek, waar de muren bestaan uit een lambrisering van om en om gelegde blauwe en crème stenen met daarboven een laag van kalkzandsteen, grenst aan een soort tussenportaal naar de zuidoostentree, waar zich de stenen wenteltrap naar de zangertribune bevindt.

Inventaris en decoratie

Opstelling van het altaar

Het marmeren, vrijstaande hoofdaltaar bevindt zich op de hoogste plaats van de kerk, iets ten oosten van het midden van de kruising, namelijk drie treden³⁷ boven op een verhoging van één trede, die zich over een breedte van 6,2 m uitstrekt vanaf de absiswand tot het smalste gedeelte van het priesterkoor, dat zelf weer acht treden hoger is dan het vloerniveau van midden- en dwarsschip. Dit 1,10 bij 3 m metende altaar heeft geen verdere opbouw en benadert daardoor „zijn ouden en besten vorm”³⁸. Oorspronkelijk had het wel een kostbaar baldakijn boven zich³⁹. Het altaar staat op de meest in het oog lopende plaats, daar in de ogen van van Beukering, de eucharistieviering de voornaamste liturgische handeling was. Het volk diende er zo dicht mogelijk bij te zijn, vandaar dat het middenschip betrekkelijk kort gehouden is en er ook in de transeptarmen banken, met het gezicht naar het altaar, zijn geplaatst. Zeer bijzonder is het feit dat in de oorspronkelijke opzet de priester „facie ad populum” celebreeerde (afb. 15).

Het marmeren, 1,15 m brede en 2 m lange sacramentaltaar is aan de voorzijde voorzien van een tegeltafel met de voorstelling van de opgaande zon en bevindt zich op een lager niveau:

³⁷ De drie treden worden ofwel vergeleken met de drie Deugden, waarlangs men tot Christus opstijgt, dan wel (latere opvatting) met de Calvarieberg.

³⁸ Zie: van Beukering, 381. Het altaar was nog afkomstig uit de noodkerk.

³⁹ Het baldakijn (of umbrella) dient samen met de

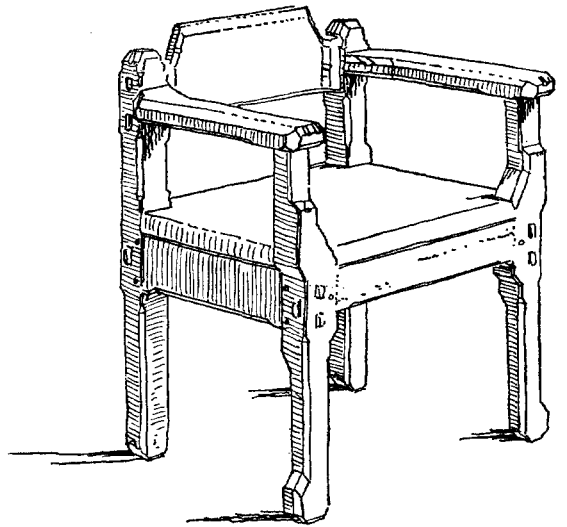

Fig. 7. Ontwerp van Kropholler voor een stoel in de Sint-Antonius Abt.

drie treden boven het middenschip, op de overgang naar het priesterkoor. De twee marmeren communiebanken in het middenschip laten het uitzicht op dit altaar vrij. Elk is voorzien van een drietal uitgespaarde decoraties. Van de ambo's op de verst vooruitstekende delen van het priesterkoor is de noordelijkste, waar het evangelie gelezen wordt, waardoor Christus immers zelf tot ons spreekt, hoger dan de andere, waar de epistelen worden gelezen⁴⁰.

Kerkbanken en ander meubilair

In het middenschip staan twee maal vier rijen kerkbanken over de lengteas opgesteld. De kruising over de breedte-as is ongeveer ter hoogte van het midden van de vierde middenschipstravee. De twee buitenste bankenrijen staan volledig tegen de schipwanden aan; het gangpad tussen de twee binnenste rijen is breder dan de twee andere gangpaden, die alle drie voor de communiebanken een verbreding hebben voor de schola cantorum. Het middelste gangpad heeft op de kruising met het gangpad over de breedte-as nog een verbreding, ten behoeve van de uitvaartdiesten. In elk der beide transeptarmen staan drie

hoogte van de kruistoren Christus' koningschap aan te duiden.

⁴⁰ Bij de bouw van de kerk is bewust goed op de akoestiek gelet: een betrekkelijk laag plafond, en, boven de preekstoel, op de „oude” plaats achter het altaar, in plaats van een klankbord de oude schelpvorm of concha.

rijen banken naar het altaar gericht en nog twee kortere rijen vlak voor het priesterkoor⁴¹. De houten communiebank staat nog dichterbij. Het eikenhouten meubilair, dat zowel de kerkbanken als de zitmeubelen en tafels voor het priesterkoor en de sacristie omvat, werd eveneens door Kropholler ontworpen. In de eenvoudige en zware constructie, waarbij de verbindingen benadrukt worden en als versierend element werken, volgt Kropholler de traditie van de meubelontwerpers van Berlage. De poten van deze meubelen worden door stijlen in een zowel functioneel als decoratief bedoelde pen- en gatconstructie met elkaar verbonden⁴² (fig. 7).

Vaste decoratie

De kerk is zeer sober „aangekleed”: afgezien van de reeds genoemde sculpturen spelen vooral de sterke architectonische accenten een grote rol: zandstenen hoekpunten, al dan niet geprofileerde consoles en het gebruik van verschillende metselverbanden. Ook de plaats van de eerste steen, namelijk in de noordoostelijke kruistorenpijler onderaan, aan de schipkant, is duidelijk aangegeven. De zandstenen wijkruisen hebben de vorm van een Sint-Antonius Abt-kruis in reliëf op een vierkante achtergrond. De zes wijwaterbakjes van combanchien zijn bij alle westdeuren van het middenschip en de zijbeuken in de wand ingebouwd. Zij hebben de vorm van een licht uitgeholde kwart bol met daarboven een halfrond nisje.

De verlichting is zeer belangrijk. Alle ramen zijn van licht getint kathedraalglas, behalve die in de zijbeuken, die goudgeel van kleur zijn en uiteraard de reeds genoemde glas-in-lood ramen van Dom van der Mey. Door een grote aandacht voor aantal en kleur der ramen in de verschillen-

de onderdelen van de kerk zijn enkele bijzondere effecten verkregen, waarvan de sterke lichtval op het priesterkoor, het middelpunt van het liturgische gebeuren, wel het voornaamste is.

Beschrijving van de roerende inventaris

Van de uitgebreide roerende inventaris moeten een aantal stukken in het verband van dit artikel genoemd worden, òf vanwege hun relatie met de geschiedenis van de parochie van Sint-Antonius Abt in Delfshaven, òf doordat de kunstenaars of ontwerpers ze speciaal ten behoeve van deze kerk vervaardigd hebben.

A. Servaes (1883-1966)

Voortgekomen uit de kunstenaarskolonie Sint-Martens-Laethem ontwikkelde Albert Servaes na een impressionistische beginperiode een expressionistische stijl, waarbij hij vooral het boerenleven en religieuze thema's tot onderwerp koos. Zijn religieuze schilderijen waren het onderwerp van felle kritiek, ook van de kant van Rome, omdat de heilige personen als skeletachtige figuren, gekleed in vodden, te lelijk en te weinig verheven zouden zijn afgebeeld. Door de persoonlijke relatie met pastoor van Beukering, die hij reeds in 1917 portretteerde⁴³ werd hij door deze aangezocht om voor de Sint-Antonius Abt een aantal schilderijen te maken.

*Heilige Drievuldigheid*⁴⁴. Servaes gebruikte hier het traditionele symbolisme: God de Vader, als een reusachtige grijsaard voorgesteld, omvat met een breed, alomvattend gebaar de Zoon en de heilige Geest. De zoon staart recht voor zich uit. De Geest zweeft in de gedaante van een duif in het helle licht, dat vanuit God op Christus straalt. Servaes zei hierover: „Dit schilderij wil tot uitdrukking brengen, dat God licht is, en hoe enorm het mysterie van God wel niet is”⁴⁵.

⁴¹ Uit de notulen van de vergaderingen van het kerkbestuur van 23 oktober 1951 blijkt, dat de banken in de buitenrijen voor de mannen, en die in het midden voor de vrouwen bestemd waren.

⁴² Twee stoelen, 95 cm hoog, 46 cm breed, bevinden zich thans nog in de Heilig Hart kerk te Rotterdam, evenals drie leunstoelen en 2 krukjes. Een tafel, 74 cm hoog, 228 cm lang en 108 cm breed, die vroeger in de pastorie stond, wordt thans in de Sint-Petrus kerk te Rotterdam gebruikt.

⁴³ Dit portret bevindt zich in de pastorie van de Sint-Jozef parochie te Haarlem.

⁴⁴ 1923, doek. Huidige verblijfplaats: Sint-Martinus kerk, Schiedam. — Litt. E. de Bruyne, *Servaes*, Brussel 1932. — E. de Bruyne, *Albert Servaes en de Vlaamse Vroomheid*, Antwerpen z.j. — P. Haesaerts, *L'école de Laethem-St. Martin*, Brussel 1965², hfdst. XVI. — U.

van der Voorde, *Albert Servaes of het religieus expressionisme*, Brussel 1943. — Dit schilderij kreeg kritiek vanuit de Sint-Antonius Abt parochie, tengevolge waarvan men het wilde verkopen. In een brief, gedateerd 8-7-1946, verzocht pastoor Bangert de bisschop het schilderij te mogen verkopen, omdat het bij de mensen niet in de smaak viel. Het was al door pastoor Lammers verwijderd en zolang achter het orgel opgeborgen (archieff Bouwinspectie Rotterdam). Op 14-7-1946 kwam de machtiging tot verkoop van het schilderij. Het bisschoppelijk museum te Utrecht stelde geen prijs op aankoop, maar uit de notulen van het kerkbestuur van 12-11-1952 blijkt dat het voor vijf jaar in bruikleen aan dit museum is gegeven. De notulen van 20-12-1966 melden dat „een stuk van Albert Servaes” terug in de kerk is.

⁴⁵ Zie E. de Bruyne, *Albert Servaes*, Brussel 1932.

Heilige Familie 46. Het kind Jezus vormt als bron van al het licht het middelpunt. Maria houdt het omhoog, waarbij zij het hoofd iets opzij buigt. Jozef staat iets lager, heeft de ogen gesloten en houdt zijn hand tegen zijn gezicht. Het licht, dat Jezus uitstraalt, vormt het verbindings-element in dit schilderij en plaatst de figuren in een bruinrode atmosfeer.

Antonius triptiek 47. In open toestand wordt de zegerierende Antonius voorgesteld, die God in de hemelse glorie ziet. Antonius, meer dan levensgroot, staat in het midden. Zijn ogen zijn recht omhoog gericht. Aan weerszijden naast hem staan Abraham en Paulus de kluisenaar. Deze drie figuren nemen het middendeel van de triptiek in beslag. Op het rechterluik staan, vrij dicht opeen, Paulus, Maria en Johannes de Evangelist. Op het linkerluik Johannes de Doper, Jozef en Petrus. Antonius is frontaal gezien, de twee figuren naast hem zijn licht naar binnen gewend en de twee groepen op de luiken zijn à trois quart weergegeven. De meer dan levensgrote figuren zijn zwaar en hun gewaden zijn in grote vlakken neergezet. De overheersende kleur is goud-bruin (zie afb. 6).

In gesloten toestand wordt de bekoring van de heilige Antonius in de woestijn van Egypte afgebeeld. De innerlijke strijd van Antonius komt ook in het landschap tot uiting: een spitse, onwrikbaar rijzende bergtop tegenover een ronde, dalende zon. De menselijke figuren laten een dergelijke tegenstelling zien: de vier figuren links staan dicht opeen, rechts staat slechts één figuur. De kwade machten, die hun aanval doen op Antonius, worden gesymboliseerd door een varken, dat in de grond wroet. Het varken heeft een neergaande lijnvoering, in tegenstelling tot de Antonius, waarvan de lijnen omhoog, naar de hemel voeren. Dit thema, dat men vaak gebruikt heeft om zijn fantasie op bot te vieren, of waarbij men sensuele naaktscènes kon weergeven, wordt door Servaes anders opgevat. Hij ziet het als de eeuwige tragiek, die voortdurend uit de mens voortkomt. Zelfs na een leven vol boetedoening blijft de mens in zijn geest tot hoogmoed en in zijn vlees tot wulpsheid aangelokt. Alleen door nederig te zijn en in God te vertrouwen, kan hij de verleiding weerstand bieden.

46 1922, doek. Huidige verblijfplaats onbekend. Litt.: zie onder noot 44.

47 1929-1930, doek, afmetingen geopend 4 bij 2,5 m, gesloten 2 bij 2,5 m. Huidige verblijfplaats: Heilig Hart kerk, Rotterdam.

J. H. M. van der Mey (1880-1969)

Dom van der Mey, Benediktijner monnik en priester van de Sint-Paulus abdij in Oosterhout kreeg als schilder, beeldhouwer en ontwerper van glasramen zijn opleiding bij Anton der Kinderen. Van der Mey was bijna uitsluitend werkzaam op het terrein van de kerkelijke kunst. In een aantal kerken en kloosters is nog werk van hem aanwezig, met name in de Sint-Paulus abdij te Oosterhout. Het meest bekend, naast de werken die hij voor de Sint-Antonius Abt vervaardigde zijn de muurschilderingen en beelden voor de kerk van de H.H. Martelaren van Gorcum te Amsterdam en het rozetraam in de nieuwe Sint-Bavo van Haarlem.

Antonius Abt met Paulus de beremiet 48. Een lage muur van ruwe steen bakent de plaats af waar de twee heremieten gezeten zijn. Paulus, rechts, is gekleed in een kemelsharen mantel, en is gezeten onder een boom. Hij toont aan Antonius, die in een plooiënrijk gewaad gekleed is, en de hand aan de kin houdt, een brood. Als achtergrond is een wijds dal afgebeeld, aan weerszijden door bergruggen begrensd (zie afb. 6).

A. Carte (1886-1954)

De Belgische schilder Anto Carte heeft voornamelijk het circus- en theaterleven weergegeven, met daarnaast landschappen. Slechts een korte periode, namelijk van 1935 tot 1939, hield hij zich met religieuze onderwerpen bezig. De aanzet tot deze belangstelling vormde een opdracht voor de ramen en een kruisweg voor de kerk van Cambre bij Elsenne in Belgisch Brabant.

14 Kruiswegstaties 49. Deze tekeningen zijn monumentaal opgezet, met zware plooiën, sterke lijnen en krachtige zwart-wit contrasten. Vaak is het perspectief zodanig, dat de aandacht van de toeschouwer naar een punt links onderaan getrokken wordt. De voorstelling wekt hierdoor de indruk op de toeschouwer af te komen, hetgeen de dramatiek en intensiteit ervan verheft.

A. H. Molkenboer (1872-1960)

Naast zijn werkzaamheid als portretschilder en caricaturist maakte Anton Molkenboer vele wand-schilderingen en mozaïeken voor kerken, zowel in Nederland als in Frankrijk.

48 ± 1920, doek. Huidige verblijfplaats: Heilig Hart kerk, Rotterdam.

49 Periode 1935-1939, papier met Oost-Indische inkt, afmetingen 79 bij 74 cm. Huidige verblijfplaats: Sint-Laurentiuskerk, Voorschoten.

Processiekrans ⁵⁰. Het kruis, vervaardigd op aanwijzingen van pastoor van Beukering, is uitgevoerd in mozaïek-werk, waarvan de kleuren blauw, groen, rood en goud overheersen: God de vader torent boven de gekruisigde, gekroonde Christus uit. Op het voetstuk van het kruis is de Heilige Geest weergegeven in de gedaante van een duif met uitgestrekte vleugels. Aan de keerzijde is het Christusmonogram in een kruis afgebeeld.

Het zogenaamde Piet Hein Kruis ⁵¹

Van oudsher werd het ivoren crucifix, dat uit de door Piet Hein buitgemaakte zilverblood afkomstig heet te zijn, door de parochie gezien als hun kostbaarste kerkschat ⁵². De dode Christusfiguur, bevestigd op een houten kruis uit het begin der 20ste eeuw ⁵³ is frontaal weergegeven. Het hoofd neigt naar rechts. De armen zijn bijna geheel gestrekt. De handen zijn gespreid en steken slechts iets boven de schouder uit. De rechervoet ligt over de linker; de tenen zijn gestrekt. Aan anatomische details, zoals aderen, ribben enz. is zeer zorgvuldig aandacht besteed. De Christus is weergegeven als een nog jonge man, met lang, wat krullend haar, dat aan een kant over de rechterschouder valt, met korte baard en snor. De korte lendendoek heeft links en rechts opgeknoopte, sterk geplooid, afhangende uiteinden (afb. 14).

W. van Gastel, zilversmid te Breda

Monstrans ⁵⁴. De monstrans, uitgevoerd in neo-barok stijl en rijk van juwelen voorzien, is geplaatst op een ronde lage voet, die met plastisch lofwerk gedecoreerd is. Op de voorzijde van de voet is een voorstelling gegraveerd van de gekruisigde Christus, geflankeerd door Johannes,

Maria en Maria Magdalena. Aan de keerzijde is Maria afgebeeld, staande op de werelddol, als heerseres over het universum, terwijl zij de slang als symbool van het kwade vertrappt. Op de rand van de voet staat gegraveerd: „Jacobus vd Valk et Cornelia van Paassen conjuges in gratie animi obsequium pro acceptis beneficiis recurrente sui matrimonii anno XXV D.O.M.D.D.’’. De voet gaat over in een smalle, balustervormige stam met een nodus. Deze nodus heeft aan de voorzijde een voorstelling van Sint-Antonius Abt, terwijl aan de keerzijde de volgende inscriptie staat: „Die XVII Aprilis anno MDCCCLVI’.

De stam gaat over in vier voluten, onderling door wijnranken met druivetrossen verbonden met in het centrum een brandend hart, en wordt afgesloten door een dekplaat, waarop zich de monstrans bevindt. De ronde, door glas afgedekte opening voor de hostie is door een bladerkrans omgeven en met vele diamanten bezet. De monstrans wordt overkoepeld door een op getorste zuilen rustend baldakijn, waarboven een aartsappel met een triomfkruis van verguld zilver, eveneens bezet met vele diamanten. Aan weerszijden van de monstrans bevinden zich op de dekplaat nog twee zilveren beeldjes: links een vrouw met een anker, voorstellende de Hoop, rechts een vrouw die het kruis draagt, voorstellende het Geloof.

Fa. J. M. van Kempen en Zn., Voorschoten

Zes zilveren kandelaars ⁵⁵. De zes gekanneleerde kandelaars op een klokvormig onderstuk rusten op een hoge, naar boven toe smaller toelopende voet, die gevat is in drie langgerekte voluten, waarvan de omgekrulde uiteinden de steunpunten van de kandelaar vormen. Boven elk van deze voluten bevindt zich een gevleugeld cheru-

⁵⁰ ± 1920, mozaïek in koperen zetting, hoogte (zonder standaard) 83 cm, breedte 37,5 cm. Geschonken door prof. dr. A. H. L. Hensen, vervaardigd op aanwijzingen van van Beukering. Huidige verblijfplaats: Heilig Hart kerk, Rotterdam.

⁵¹ 16de of 17de eeuw, Spanje, ivoor, hoogte 100 cm. Huidige verblijfplaats. Petrus kerk, Rotterdam. Litt. Rogier, 157-162. De heer J. J. Leeuwenberg was zo vriendelijk ons op een vergelijkbaar Spaans crucifix te wijzen, afgebeeld bij Tardy, *Les Ivoires*, Parijs 1966, 74, daar ten onrechte 14de-eeuws gedateerd.

⁵² Deze legende is niet te bewijzen. Rogier vermeldt wel, wanneer het kruis voor het eerst in Rotterdam genoemd wordt. Zie ook: Piet Hein en de Zilverblood, *Werken Historisch Genootschap* 53, (1928), noot blz. 155.

⁵³ Vroeger bevestigd op een schildpadden kruis, dat

echter in de 19de eeuw al werd vervangen.

⁵⁴ Zilver met verguld zilveren stralenkrans, hoogte 72,5 cm, breedte 31 cm. Gemerkt op de voetrand, op de pedestals van de beeldjes, op de lambrequinrand en op de wolken onder de engeltjes: van Gastel; jaarletter: 1855. Geschonken door J. van der Valk en C. van Paassen ter gelegenheid van hun 25-jarig huwelijk (dit echtpaar heeft ook in andere opzichten veel voor de parochie betekend). Huidige verblijfplaats: Heilig Hart kerk, Rotterdam. Litt.: *Catalogus 100 jaar religieuze kunst in Nederland*, Utrecht 1953, afb. 4.

⁵⁵ Zilver, hoogte 86,5 cm. Gemerkt op de binnenzijde van de voet: meesterteken van Fa. F. M. van Kempen en Zn.; jaarletter: 1881. Geschonken door J. van der Valk en C. van Paassen ter gelegenheid van hun 50-jarig huwelijk. Huidige verblijfplaats: Heilig Hart kerk, Rotterdam.

bijnskopje. Op de voet is aan de voorzijde een borstbeeld van Sint-Antonius Abt afgebeeld in een ovaal medaillon, waarin de volgende tekst is gegraveerd: „J. v. d. Valk en C. v. Paassen. 17 april 1831-1881”.

J. G. J. E. Brom en L. H. M. Brom, zilversmeden te Utrecht

Kelk ⁵⁶. De kelk staat op een ronde, iets bolle voet. Onder, aan de binnenkant van de voet komt de volgende inscriptie voor:

MIJ SCHONKEN DE PAROCHIANEN VAN ST. ANTONIUS ABT AAN HUN PASTOOR FREDERICUS VAN BEUKERING OP ZIJN 25-JARIG PRIESTER-FEEST DEN 15DEN AUG. 1919 +

Op de buitenkant staat op de rand van de voet in een band van zilveren letters op blauw email de inscriptie:

NOS AUTEM GLORIARI OPORTET IN CRUCE DOMINI JESU CHRISTI +

Boven deze tekstband zijn vier voorstellingen in een driehoekige vorm gegraveerd:

1. Christus aan het kruis, geflankeerd door Maria en Maria Magdalena.
2. St.-Antonius Abt met staf en boek, terwijl op het voetstuk zijn attribuut, het varken, is afgebeeld.
3. Christus, het kruis dragend met naast hem een sedes curulium.
4. De droom van Helena, waarin haar de vindplaats van het ware kruis getoond wordt.

De naar boven toe breder wordende stam wordt gesteund door vier ribben die aan de bovenzijde bijna geheel in de stam overgaan, aan de onderzijde tot aan de rand van de voet uitlopen. Beneden op de stam bevinden zich tussen de ribben vier ornamenten met elk een lapislazuli steen en drie diamanten. Boven aan de stam, eveneens tussen de ribben, bevinden zich vier blokvormige ornamenten met een lapislazuli steen en vier diamanten op de hoeken. De stam steunt een gladde, ongedecoreerde lage cuppa. De kelk, met bijbehorend pateen

⁵⁶ Verguld zilver, hoogte 19 cm. Gemerkt onderaan aan de binnenkant van de voet: BROM ULTRAI en mees-terteken van J. G. J. E. Brom en L. H. M. Brom; es-saieursteken van H. F. J. Kaub in Utrecht voor 1919. Geschonken door de parochianen van de Sint-Antonius Abt aan hun pastoor van Beukering ter gelegenheid van diens 25-jarig priesterschap. Huidige verblijfplaats: Wijkgebouw „Eigen Haard”, Rotterdam.

⁵⁷ Koper, hoogte (per stel): 62 cm, 89 cm, 97 cm.

en lepeltje zijn in een draagetui geborgen (afb. 12).

A. J. Kropholler (ontwerper)

Paaskandelaar en altaarkandelaars ⁵⁷. De kandelaars vormen een serie en zijn twee aan twee gelijk van oplopend formaat. De trechtvormige voet is gedecoreerd met vier opengewerkte cirkels, waarin een gelijkarmig kruis. De gladde ronde stam is door middel van gelobde verbindingsstukken met voet en kaarsenhouder verbonden, waarbij de klinknagels als sierend element dienst doen. De stam is op tweederde van de hoogte op vijf plaatsen ingesneden en de daardoor ontstane stroken zijn iets naar buiten gebogen.

Muziekstandaard ⁵⁸. De muziekstandaard heeft een dubbele lessenaar, die aan de onderzijde door zes spijlen met de centrale stang is verbonden. De stang steekt 20 cm boven de lessenaars uit en wordt bekroond door een gestileerde zangvogel met uitgeslagen vleugels, de bek geopend, de kop omhoog gericht.

Liturgische beoordeling

Van Beukering

Fredericus Cornelius van Beukering werd in 1869 te Leiden geboren uit een familie van timmerlieden. Na het stedelijk gymnasium aldaar doorlopen te hebben, ging hij naar Hageveld, en vervolgens in het begin van de negentiger jaren naar Warmond, waar hij in 1894 zijn studie voltooide. Beide instellingen zouden weinig invloed op zijn vorming hebben. In 1904 werd hij kapelaan van de Vondelkerk te Amsterdam, en van 1909-1932 was hij pastoor van Delfshaven; eerst van het waterstaatkerkje aan de Havenstraat, vervolgens van een noodkerk aan de Jan Kruyffstraat en tenslotte van de Sint-Antonius Abt gebouwd door Kropholler. In 1932 moest van Beukering uit Rotterdam vertrekken (afb. 15) om het pastoraat van de Sint-Josefkerk te Haarlem op zich te nemen, alwaar hij in 1938 op 69-jarige leeftijd overleed.

Na zijn dood zijn enkele aantekeningen van

1930 (rekening Fa. Jansen, mei 1930). Huidige verblijfplaats: 5 exemplaren in de Heilig Hart kerk, Rotterdam, 6 exemplaren in de Emaus en Felicitas-kerk, Spijkenisse. Het exacte aantal kandelaars is niet bekend.

⁵⁸ Brons, hoogte 234 cm, breedte 83 cm. 1930 (rekening Fa. Jansen, mei 1930). Huidige verblijfplaats: Heilig Hart kerk, Rotterdam. Litt.: Van Beukering. — A. J. Kropholler, *Über den Kirchenbau von heute*, Genève 1931, afb. blz. VII.

van Beukering in boekvorm uitgegeven door de kapelaan M. Wuyster:

„De Mis”, in 1939; „In de kerk”, in 1940; „Leven met de kerk”, in 1948⁵⁹.

Van jongsaf aan heeft van Beukering een grote belangstelling voor de kunst gehad, vooral voor de bouwkunst, met name de kerkenbouw. Door veel te lezen had hij zich een grote kunsthistorische kennis verworven, die hem bij zijn pastoraat in Delfshaven goed van pas kwam. Reeds in Amsterdam ontmoette hij vele kunstenaars, en nam hij ijverig deel aan het verenigingsleven van de „Violier”, een kring van katholieken in de hoofdstad in het begin van deze eeuw en niet bepaald een broedplaats van neo-gotisch sentiment. Daar kwam hij onder meer in aanraking met Kropholler en Toorop die hem in 1909, nog voor zijn vertrek naar Rotterdam, portretteerde⁶⁰ (afb. 13).

Naast de bouwkunst kreeg de liturgie al zijn aandacht en toewijding. Het was zijn grootste ideaal om de gehele leken-gemeenschap actief de heilige handelingen te laten meebelevan; zijn didactische gaven stelden hem hiertoe in staat. Naast spreekbeurten in zijn kerk gaf hij lezingen op Nederlandse Katholieken-dagen, winterconferenties en voordrachten voor de radio, waarvoor ook door niet-katholieken belangstelling werd getoond. Zijn hoop was vooral op de jeugd gevestigd, die hij dan ook zelf catechismuslessen gaf. De hele gemeente las gebeden mee in het Latijn, en gebruikte zonder uitzondering het missaal als kerkboek.

In zijn denkbeelden is van Beukering sterk vanuit de in die jaren opkomende liturgische beweging in België beïnvloed. Hij bezocht talrijke jaren de Nederlandstalige liturgische weken in België, die eerst in de Benediktijner abdij „de Keizersberg” te Leuven, later ook daarbuiten werden gehouden. Dom L. Beauduin o.s.b. (1873-1960) en mgr. C. A. Callewaert (1866-1943), die de organisator van deze liturgische weken was, hebben van Beukering zeer aan zich verplicht⁶¹.

Door deze herleving van het liturgisch denken kreeg de lekegelovige in de liturgische samenkomsten een rol toebedeeld die weliswaar verwant was aan de oudchristelijke gebruiken,

maar in het begin van de twintigste eeuw bepaald niet gebruikelijk was. De gelovige moest actief deelnemen aan de liturgie, zijn stem verheffen in gregoriaanse kerkzang, de gebeden van de priester liefst op de voet volgen. Het is duidelijk, dat een aldus beleefde liturgie om een ander dan neo-gotisch kerkgebouw vroeg. Vandaar dat men teruggreep naar oudchristelijke elementen in de architectuur, hetgeen van Beukering die, al reisde hij weinig, veel studeerde, ook inderdaad deed. Het kerkgebouw moest zodanig zijn, dat de liturgie door geestelijkheid en lekegelovigen tesamen gevierd kon worden. Er moest dus een zekere mate van overzichtelijkheid heersen, het accent diende te liggen op de eucharistie en dus op de altaar-ruimte. Devoties mochten dit geheel niet verstoren en dienden dan ook ondergeschikt te worden gemaakt aan de liturgische bijeenkomsten, waarbij de viering zelf centraal stond, en wel zo, dat de priester liefst met het gezicht naar het medeofferend volk gericht kon staan en daarbij niet in het uitzicht gehinderd werd door een ongelukkige plaatsing van het tabernakel.

Niet Warmond, maar vooral zijn contacten met zijn Belgische vrienden leverden van Beukering de bouwstenen voor een liturgisch pastoraat, dat in de toen nog enigszins preutse kerk van Nederland uniek was. Twintig jaar lang heeft van Beukering zijn parochianen opgeleid in deze geest, voordat zij eindelijk een kerk konden bouwen, waarin deze idealen gestalte kregen. Met toestemming van de toenmalige bisschop van Haarlem, mgr. Aengenent, mocht toen ook inderdaad de mis in deze kerk met het gezicht naar het volk door de priester gecelebreerd worden: zoals gezegd de logische consequentie van van Beukering's opvatting over de actieve deelname van de lekegelovigen, maar in de jaren '30 bepaald een novum in ons land. Zo was van Beukering op liturgisch gebied zijn tijd vooruit, waarbij het hem echter maar gedeeltelijk gelukt is zijn tegenstanders te overtuigen. Misschien werd hij hierbij gehinderd door zijn neiging tot sarcasme, die wellicht voortkwam uit de geïsoleerde positie, waarin van Beukering zich, temidden van de clergé in ons

⁵⁹ F. C. van Beukering, *De mis*, Bilthoven 1939; z.a., *In de kerk*, Bilthoven 1940; z.a., *Leven met de kerk*, Antwerpen-Bilthoven 1948. De gegevens zijn afkomstig uit een brief van prof. dr. L. J. Rogier aan dr. P. P. V. van Moorsel, 15-6-1973. Ook ontleenden wij gegevens aan het Liturgisch Woordenboek.

⁶⁰ Portret Toorop, krijt, 48,6 bij 37,2 cm. Particuliere collectie.

⁶¹ Mgr. Callewaert (1884-1964) schreef tijdens zijn apostolaat een reeks werken over de vorming der jeugd. Verder wilde hij opwekken tot een „Vlaams bewustzijn”.

land bevond, sterk afhankelijk als hij was van zijn Belgische inspiratoren

Door zijn talrijke parochianen werd hij echter op handen gedragen en toen in de '50-er jaren een latere bisschop van Haarlem de vinger uitstak naar van Beukering's liturgische conceptie, zoals die vorm had gekregen in de kerk van Sint-Antonius Abt, stak er een storm van protest op.

De altaarkwestie

Dat de Sint Antonius Abt liturgisch gezien een fenomeen genoemd kan worden en dat dat door de parochianen ook als zodanig ervaren werd, blijkt ondermeer uit de enorme emoties die het aanbrengen van altaarwijzigingen in de kerk binnen de parochie lossloeg. Pastoor van Beukering achtte het vieren van de mis met het gezicht naar het volk liturgisch historisch verantwoord dan de in die tijd gebruikelijke manier met de rug naar het volk ⁶². Enigszins aarzelend was hem daartoe door het bisdom toestemming gegeven. De hele opbouw van het priesterkoor met vrije hoofdaltaar (zonder tabernakel) werd architectonisch naar deze liturgische inzichten ingericht.

In november 1950 kwam er echter een decreet van het bisdom, dat bepaalde dat de mis voortaan met de rug naar het volk gelezen moest worden, net als in alle andere kerken. Toen brak in de parochie de bovengenoemde storm van protesten en emoties los, waarvan de neerslag is te vinden in de stapels brieven en telegrammen, thans aanwezig in het archief van het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen. Kropholler maakte tekeningen om het priesterkoor architectonisch aan de nieuwe situatie aan te passen. Maar door allerlei financiële en parochiale strubbelingen, waarin vooral ook het bisdom een nogal merkwaardige en halsstarrige rol leek te spelen, werd uiteindelijk het tabernakel van het sacramentsaltaar zonder meer op het hoofdaltaar geplaatst. Liturgisch kon nu aan de eisen van het bisdom voldaan worden, maar esthetisch was het bepaald geen gelukkige oplossing, omdat het tabernakel veel te groot was en een aanzienlijk stuk ervan over de achterrand van het altaar heenstak. Jarenlang bleef deze (inmiddels zogenoemde) altaarkwestie de gemoederen verontrusten. Er

werd ondermeer geëxperimenteerd met een zijkramensaltaar op het priesterkoor. Intussen werd in wetenschappelijke kringen van de liturgische beweging veel gesproken en geschreven over het zogenoemde absis-altaar ⁶³.

In februari 1957 werd vervolgens het zogenoemde „plan tot definitieve oplossing van de altaarkwestie in de parochiekerk van Sint-Antonius Abt te Rotterdam” ontvouwd. Groten-deels op grond van dit plan kwamen er in mei 1957 vrij ingrijpende wijzigingen op het priesterkoor tot stand. Het tabernakel kreeg een definitieve plaats in de absis van het priesterkoor.

Het hoofdaltaar zonder tabernakel bood nu gelegenheid om de heilige mis zowel aan de voorzijde als aan de achterzijde van het altaar te lezen. De architect Willemsen liet deze plannen uitvoeren. De wijzigingen zijn geïnspireerd door de steeds meer opgeld doende ideeën over het absis-tabernakel en door het feit dat de mogelijkheid weer op leek te duiken om toch met het gezicht naar het volk te celebreren. De wrok van de „Beukerianen” over het ingrijpen van buitenaf in hun kerk is echter bepaald nog niet verdwenen. Maar de nieuwe situatie kon toch zeker bevredigend genoemd worden, en er was binnen de parochie zelfs een zeker enthousiasme voor.

In juni 1957 dreigde de storm nogmaals los te breken toen er een decreet van het bisdom kwam dat de mis gelezen moest worden aan het altaar, waar zich de heilige eucharistie bevindt. De zaak werd gesust doordat het absisaltaar, middels een smaller tabernakel, voor deze functie geschikt gemaakt wordt. Maar in de praktijk bleef de mis meestal aan het hoofdaltaar op de voor de parochie vertrouwde wijze gevierd worden. Met de liturgische vernieuwingen van de jaren '60 kwam men uiteindelijk in de Sint-Antonius Abt in rustig vaarwater.

Van Beukering's relatie met Kropholler

Van Beukering heeft als kapelaan van de Vondelkerk in Amsterdam Kropholler leren kennen. Op late leeftijd heeft hij deze gedoopt; Toorop was toen peter ⁶⁴.

Kropholler heeft op zijn oude dag gememo-reerd dat hij vele principes, en niet het minst architectonische, o.a. zijn spitsboogvensters, aan van Beukering te danken had ⁶⁵. Hij verwerkte

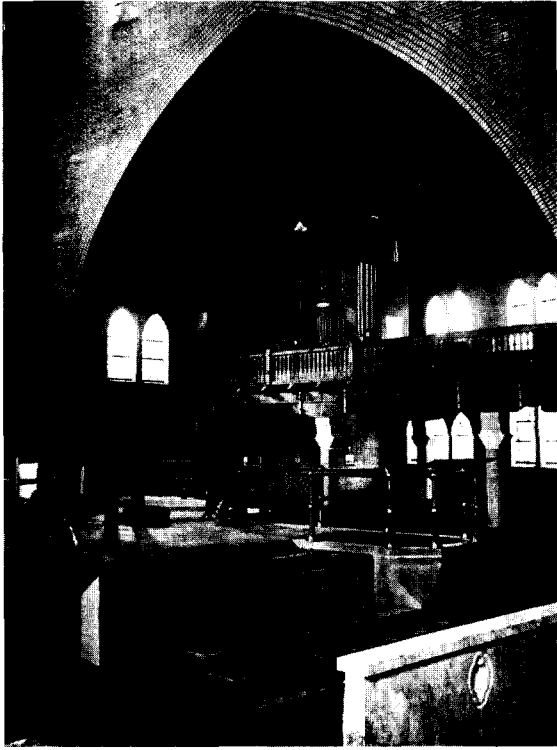
⁶² Discussie hierover aanwezig in drie artikelen in *Rooms-Katholiek Bouwblad* 1929-1930.

⁶³ *Tijdschrift voor liturgie* 1955, 103, 317; idem 1956, 224.

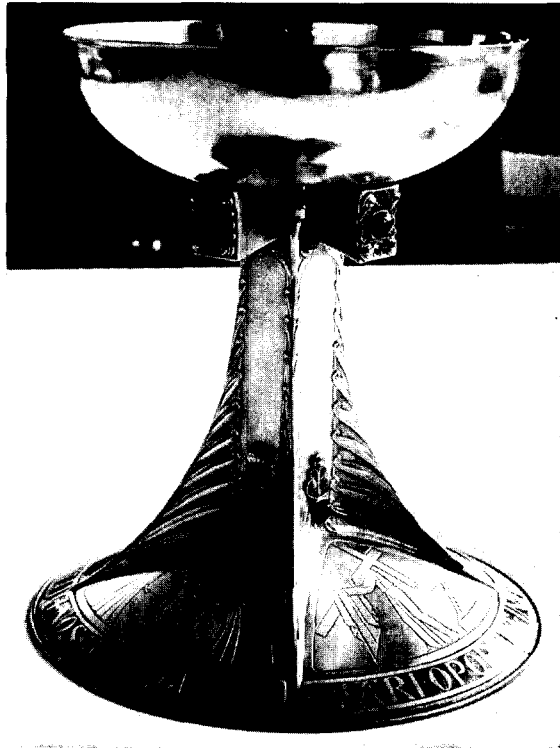
⁶⁴ Gesprek dr. P. P. V. van Moorsel met Kropholler, 29-11-1972.

⁶⁵ Gesprek dr. P. P. V. van Moorsel met Kropholler, 13-5-1973.

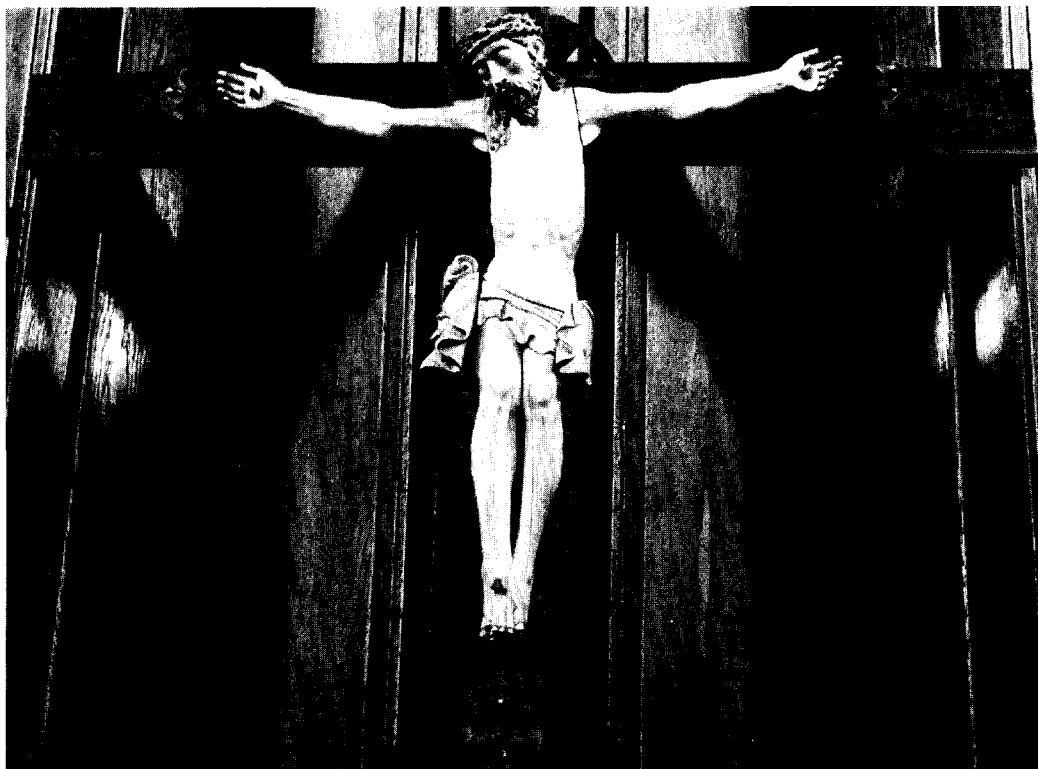
Afb. 11. Zuidelijk transept.

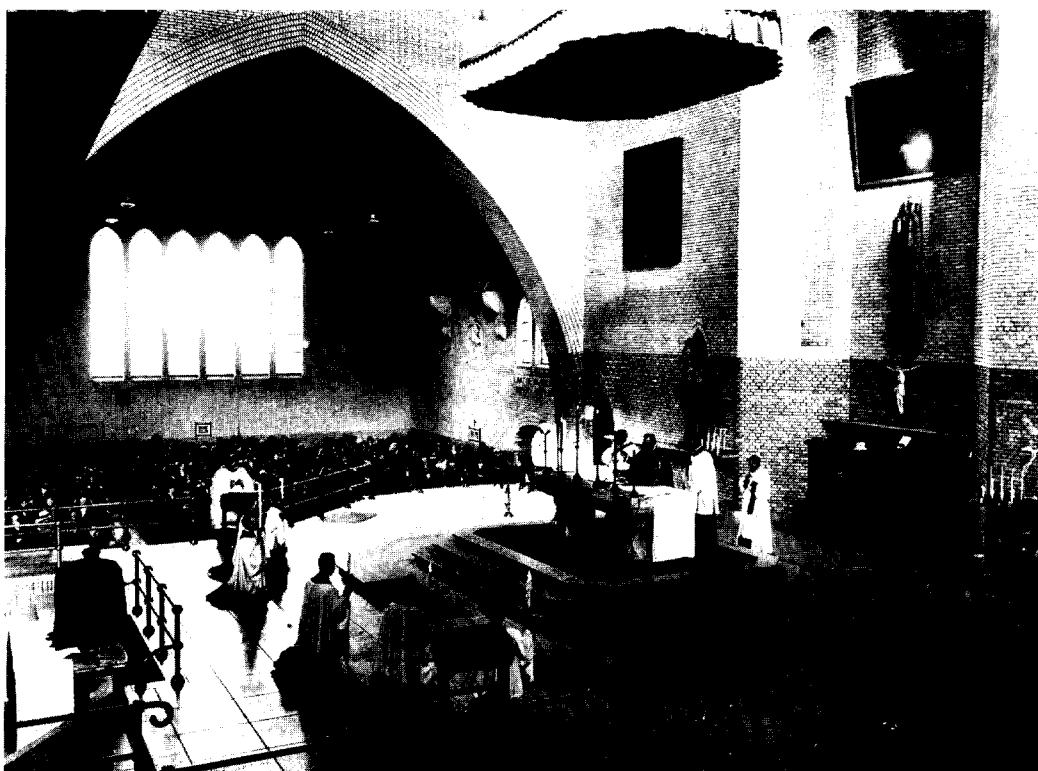
Afb. 12. Zilveren kelk, J. G. J. E. Brom en L. H. M. Brom, 1919.

Afb. 13. J. Toorop, portret van van Beukering, 1909, particulier bezit.

Afb. 14. „Piet Hein kruis”, ivoor, 16de-17de eeuw, Spanje.

Afb. 15. De laatste mis van van Beukering in de Sint-Antoniüs Abt, 1932.

deze principes ook in andere bouwwerken. Beiden hebben vaak samen de kerk van de H. Martelaren van Gorcum in Watergraafsmeer bezocht, die Kropholler bouwde voor pastoor Zoetmulder, eveneens een trouw bezoeker van de liturgische bijeenkomst in Leuven ⁶⁶.

Architectonische beoordeling

Kropholler's ideeën over kerkbouw

Kropholler's ideeën leren we kennen uit zijn boek, *Über den Kirchenbau von heute*, Genève 1931. Het blijkt dat in deze ideeën een grote invloed van pastoor van Beukering doorklinkt. In zijn verhandeling formuleerde Kropholler een aantal eisen, godsdienstige, economische, esthetische en morele, die volgens hem aan kerkbouw gesteld moeten worden en die wij hieronder willen samenvatten.

Godsdienstige eisen

— De belangrijkste eis is tevens het uitgangspunt: de gelegenheid scheppen om de gelovigen zo goed mogelijk aan de heilige handelingen te laten deelnemen.

— Daaruit volgt dat men goed moet kunnen zien wat er op het altaar gebeurt. De zitplaatsen moeten niet verder van het altaar verwijderd zijn dan noodzakelijk is. Men dient de plaatsruimte van de kerk zoveel mogelijk in de breedte te zoeken. Liever korte brede, dan smalle diepe kerken.

— Het altaar en het presbyterium dienen goed verlicht te zijn, maar niet via laag geplaatste ramen; zij moeten meer licht krijgen dan de rest van de kerk, maar al te hel licht is weer nadelig voor de stemming.

— Er mogen geen zitplaatsen voorkomen waar pijlers het zicht belemmeren. Het middenschip moet ruim genoeg zijn om alle zitplaatsen te bevatten.

— Men moet rekening houden met de akoestiek. Een grote hoogte, een koepel of een verhoging boven de kruising is nadelig voor de akoestiek. Een houten zoldering is gunstig.

— De kerk behoort georiënteerd te zijn ⁶⁷.

— Voor doopkapel en biechtstoelen is een geschikte en voorname ligging gewenst.

— Het presbyterium moet ruim zijn.

— Er moet een behoorlijke afstand zijn tussen de communiebank en de eerste zitplaatsen.

— Er moet gezorgd worden voor een flinke sacristie met misdienaarsruimte en een ruime bergplaats voor benodigdheden.

— De aansluiting op de tradities van de oude inheemse kerkbouw is vereist. Men denke aan de basiliekvorm, steunberen, klokketorens, triomfboog op de kruising en vooral aan het gebruik van de spitsboog, die Kropholler ziet als de bij uitstek geschikte lijnvoering in kerkelijke gebouwen: de spitsboog is vol dynamiek en streven naar het hogere, en mist het even horizontale rustpunt van de ronde boog, dat een element van passiviteit zou inbrengen ⁶⁸.

Economische eisen

— De belangrijkste eis is tevens het uitgangspunt: maak alleen dat wat nodig en degelijk is.

— De muren moeten hoog genoeg zijn voor flinke ramen (ongeveer 10 m) en niet zo dun als die van neo-gotische kerken, maar stevig, zodat het dak er meteen op kan beginnen.

— Lichtbeukmuren en gewelven zijn niet nodig.

— Men gebruike het eigen, inheemse materiaal, dus baksteen.

— Men moet de kerken zo bouwen, dat het niet nodig is dat zij van binnen geheel beschilderd worden. Gebruik natuursteen of metselwerk en eventueel geglazuurde steen. Dit laatste is vooral in navolging van Berlage, die dit in de Beurs voor het eerst op grote schaal toepaste.

— Gebruik niet te duur bouw materiaal, zodat er geld overblijft voor een eerste rangs versiering van beeldhouwwerk en schilderijen.

Esthetische eisen

Bij de architect is natuurlijk een kunstenaars-intuïtie vereist, maar daarnaast kan als algemeen uitgangspunt gelden: „dat van een bouwkunstwerk in alle onderdelen het doel moet spreken”. Viollet-le-Duc, Cuypers en Berlage hebben dit beginsel gevolgd. Ook het overgrote deel van de Christelijke bouwkunst, te beginnen met de kerken in Syrië uit de 4de eeuw volgde het. Het voorbeeld van het ver-

⁶⁶ Gesprek dr. P. P. V. van Moorsel met Kropholler, 19-3-1973.

⁶⁷ A. J. Kropholler, *Über den Kirchenbau von heute*, Genève 1931, 22: „De richting ten Oosten, de z.g. Heilige Linie, waarop in Nederland door J. A. Alberdink Thijm met nadruk weer de aandacht is gevestigd”.

Alberdink Thijm (1820-1889) was dichter, prozaïst en een vurig strijder voor de culturele emancipatie van de katholieken.

⁶⁸ A. J. Kropholler, *Lijn en vorm*, Amsterdam 1937, 55.

leden moet ons echter weer niet blind maken voor de eisen die onze eigen tijd stelt. Men zorge dus voor brede middenscheppen, men late het dakwerk zichtbaar (dat is tevens het meest economisch), men gebruike koepels alleen voor doopkapellen en voor grafmonumenten, eventueel voor de ruimte boven het altaar, maar nooit voor de ruimte boven de gelovigen.

Morele eisen

Men dient te komen tot het herstellen van een bezonken en gemeenschappelijke bouwstijl, het beperken van het persoonlijk cachet, het volgen van een zekere, op onze eigen plaatselijke kerkbouw geïnspireerde traditie. Men vermijde het om koste wat het kost hypermodern te willen zijn. Het is wenselijk om zich te verdiepen in de geest van de kerk en liturgie om van de algemeen heersende smaakvooroordelen los te komen.

Het zal opvallen, dat van al deze punten geldt, dat ze in de Sint-Antonius Abt gereïaliseerd zijn, en dat de eerdere door Kropholler gebouwde kerken wat dit betreft als het ware een aanloop hebben gevormd voor de bouw van de Sint-Antonius Abt ⁶⁹.

De verhouding van Kropholler met de betrokken kunstenaars

Het belang dat Kropholler aan de medewerking van goede beeldhouwers en schilders hechtte, kwam in het bovenstaande al tot uiting. In navolging van Berlage wilde hij een samenspel van kunsten waarbij met name de beeldhouwkunst de architectuur ondersteunt. De architectuur beschouwde Berlage immers als leidinggevend, omdat zij altijd een doelmatig karakter moet hebben en daardoor nooit werkelijk kan ontsporen. Bij deze gedachtengang is het tekenend dat Kropholler zich met die kunstenaars omringd heeft, die ook al met Ber-

lage hadden samengewerkt: Josef Mendes da Costa en Lambertus van Zijl. Deze beide kunstenaars kwamen reeds in 1882 op de kunstnijverheidsschool met elkaar in contact en richtten in 1885 de vereniging Labor et Ars op, waartoe ook mensen als Dijsselhof, Nieuwenhuis en Zwollo behoorden. Zij zochten naar een hernieuwde gestileerde kunst, met eeuwige, wetmatige vormen, die uitermate geschikt was voor de decoratie van gebouwen, zoals die Berlage en later Kropholler voor ogen stond. Hiermee beïnvloedden zij de na hen komende generatie, waartoe onder andere J. H. M. van der Mey behoorde. Uit de dienstbaarheid aan de architectuur volgden speciale „Berlagiaanse” eisen: de sculptuur mag niet te veel buiten het wandvlak komen en mag niet overheersen, maar moet vlak en lijn ondersteunen en een symbolische betekenis hebben.

De relatie tussen Kropholler en Mendes da Costa werd reeds gelegd toen de laatste in 1905 meewerkte aan het door J. Staal en A. J. Kropholler ontworpen gebouw van de „Utrecht” aan het Damrak in Amsterdam ⁷⁰. In de Sint-Antonius Abt had Kropholler Mendes da Costa veel meer willen laten uitvoeren, maar dat stuitte in Rotterdam op bezwaren ⁷¹. Ook Lambertus Zijl werkte veelvuldig voor Kropholler ⁷².

De Benediktijn Dom van der Mey heeft een groot aantal beeldhouwwerken, maar ook fresco's en gebrandschilderde glazen voor verschillende katholieke kerken ontworpen. In 1921 werd hij door Kropholler bij de decoratie van het Sint-Rita klooster in Amsterdam betrokken. Tevens vervaardigde hij de schilderijen in het refter van het Rosa klooster in Amsterdam (1926) en voor de kerk van de H. Martelaren van Gorcum, eveneens in Amsterdam, maakte hij de beeldengroep van Christus in Majesteit met de twaalf apostelen en de muurschilderingen (1928).

Gemeentehuis, Leidschendam.

⁷¹ Men streefde er naar om allen, die bij de bouw van de kerk betrokken waren uit R.K. kringen te recruteren; Mendes da Costa was joods.

⁷² Lambertus Zijl werkte voor Kropholler mee aan: 1925 — Meisjesschool Mathenesserdijk, Rotterdam-Delfshaven; 1926 — Sint-Rosa klooster, Amsterdam; 1926, Paschalis-kerk, Den Haag; 1926/8 — H. Martelaren van Gorcum, Watergraafsmeer; 1928/30 — Gemeentehuis, Noordwijkerhout; 1929 — Sint-Antonius Abt, Rotterdam Delfshaven; 1931 — Gebouw Noordhollandse Levensverzekering Mij., Alkmaar; 1937 — Politiegebouw, Alkmaar.

⁶⁹ Andere kerken van Kropholler zijn o.a.: O.-L.-V. van Goeden Raad te Beverwijk, 1914; Paschalis te Den Haag, 1919; H. Martelaren van Gorcum te Watergraafsmeer, 1926-1928.

⁷⁰ Mendes da Costa werkte voor Kropholler mee aan: 1905 — Verzekeringsgebouw voor de „Utrecht”, Damrak, Amsterdam; 1906 — Winkelpand „Kettner”, Heiligeweg, Amsterdam; 1909 — Verzekeringsgebouw voor de „Utrecht”, Utrecht; 1919 — Paschalis-kerk, Den Haag; 1926/28 — H. Martelaren van Gorcum, Watergraafsmeer; 1929/30 — Gemeentehuis, Waalwijk; 1929/30 — Gemeentehuis, Wateringen; 1929 — Sint-Antonius Abt, Rotterdam Delfshaven; 1940 —

Met Mendes da Costa had ook van Beukering relaties. Hij bezat van hem een bronzen beeldje, dat Anna voorstelde. Wat de schilderijen betreft, die niet tot de vaste decoratie behoren, bepaalde niet Kropholler, maar in de eerste plaats van Beukering de keuze van de kunstenaars.

Toorop, als katholiek kunstenaar en bekende van van Beukering, die hij immers reeds in 1909 portretteerde, terwijl hij tevens een vriend van Kropholler was, zou uitstekend in het kunstenaarsteam voor de Sint-Antonius Abt hebben gepast, maar was net van te voren, in 1928, overleden. Van Beukering liet dan ook Albert Servaes, met wie hij eveneens relaties had, en door wie hij in 1917 was geportretteerd, de schilderkundige decoratie uitvoeren. Juist Servaes, die aan de traditionele religieuze thema's een nieuwe inhoud trachtte te geven, sloot geheel aan bij de betrokkenheid waarmee van Beukering het religieuze beleven binnen de kerk wilde verrijken.

De Paschalis-kerk te Den Haag, de H.H. Martelaren van Gorcum te Watergraafsmeer en de Goede Herder te Wassenaar ten opzichte van de Sint-Antonius Abt

Het unieke van de Sint-Antonius Abt valt des te meer op, wanneer men deze kerk vergelijkt met twee van Krophollers andere kerken, en tevens met een andere, liturgisch interessante, kerk uit dezelfde tijd.

Toen de neo-gotiek der 19de eeuw gevolgd werd door de koepelbouw⁷³ en de centraal-bouw⁷⁴ en dit, mede uit liturgisch oogpunt, ook niet bevredigend bleek, ging men naar andere oplossingen zoeken. De basilicale vorm werd weer toegepast, maar nu met een aanmerkelijk breder schip, namelijk ongeveer 20 m, dat wil zeggen 6 m meer dan volgens Kropholler in de middeleeuwen voor een basiliek gebruikelijk was (ongeveer 14 m). Kropholler heeft dit voor het eerst toegepast in zijn kerk O.-L.-V. van Goeden Raad te Beverwijk van 1914, waarvan het schip 21 m breed was⁷⁵. Ook in de Paschalis-kerk te Den Haag van 1919 is deze conceptie duidelijk te zien. Deze kerk, die georiënteerd is, heeft een zeer breed middenschip en op de as een absidiale afsluiting in het oosten en een grote klokstoren in het westen, die inwendig als zangtribun-

nen wordt gebruikt. De doopkapel naast het portaal, in het noordwesten, is niet, zoals bij de Sint-Antonius Abt, in een zeshoek gebouwd. Het transept ontbreekt in deze kerk, en het hoogaltaar is in de absis gelegen in tegenstelling tot de unieke plaatsing in de kerk te Delfshaven. Het presbyterium wordt hier niet benadrukt door een kruistoren, noch door een bijzondere lichtval. Tussen koor en schip bevindt zich eveneens een grote triomfboog, en in het dak is de houten overkapping zichtbaar. Het materiaal is ook hier baksteen (friese) en natuursteen voor ornament en pilaren⁷⁶.

De in 1928 gebouwde kerk van de H.H. Martelaren van Gorcum in Watergraafsmeer heeft al meer overeenkomsten met de Sint-Antonius Abt dan bij de Paschalis het geval was. De liturgische behoefte om zoveel mogelijk mensen de heilige handelingen intens te laten meebelevén, en dus om het presbyterium de belangrijkste plaats toe te kennen, heeft er daar toe geleid het transept weer in ere te herstellen en de kruising uit te breiden. De georiënteerde kerk heeft, evenals de Sint-Antonius Abt, behalve de weststoren (die hier niet axiaal gelegen is, maar links van het portaal) een kruistoren, die het presbyterium zowel uitwendig als inwendig door de lichtval benadrukt. Koor en schip zijn gescheiden door de triomfboog. Het altaar is onder de kruising geplaatst, en niet in de vierhoekige afsluiting. Hier staat de celebrerende priester echter met de rug naar het volk. Een voorportaal ontbreekt en de doopkapel achter de weststoren heeft geen zeshoekige plattegrond.

Beide kerken hebben twee zijaltaren, in tegenstelling tot de kerk van pastoor van Beukering, die dit met opzet vermeden heeft om versnippering van de aandacht van de gelovigen te voorkomen.

De H.H. Martelaren is gebouwd onder pastoor Zoetmulder, die evenals van Beukering zeer geporteerd was voor het „facie ad populum” celebreren.

Wanneer men tot slot de Sint-Antonius Abt vergelijkt met een andere liturgisch belangrijke kerk uit dezelfde tijd, zoals de Goede Herder van pastoor C. N. Meysing, gelegen in Wassenaar en daterend uit 1931, dan zal het unieke van de Rotterdamse kerk duidelijk blijken⁷⁷. De archi-

zicht, *Rooms-Katholiek Bouwblad* 1952-1953, 305.

⁷⁶ A. J. Kropholler, *Über den Kirchenbau von heute*, Genève 1931, 10.

⁷⁷ Afbeeldingen en plattegronden van resp. de Paschalis in Den Haag, de O.-L.-V. van Goeden Raad te

⁷³ O.a. J. van der Valk, kerk te Waalwijk. Litt.: H. van Oerle, *Hedendaagse kerkbouw*, Brasschaat 1934.

⁷⁴ O.a. J. Stuyt, kerk te Lisse. Litt.: H. van Oerle, *Hedendaagse kerkbouw*, Brasschaat 1934.

⁷⁵ H. Thunissen, *Kentering in het architectuurin-*

tect van de Goede Herder, Jan van der Laan, mag men tot de Delftse school rekenen. Bij een eerste aanblik doet de kerk een beetje Italiaans aan, vooral als men haar vanuit het noordoosten benadert. De basilicale kerk, die niet georiënteerd is, wordt in het noordoosten door een absis afgesloten en heeft in de „oksel” van het schip en het noordwesttransept een klokketoren. Evenwijdig aan beide transeptarmen ziet men een voor ons land ongebruikelijke loggia. In de zuidwestpartij bevindt zich, evenals in Delfshaven, een voorportaal en in het noordoosten een achthoekige doopkapel, die zich niet in het noorden, hetgeen de symbolische plaats van het heidendom is, bevindt, maar in de „oksel” van het schip en het noordoosttransept. De kruistoren, die in Delfshaven zo'n belangrijke rol speelt, ontbreekt. In het interieur wordt het oog getrokken naar het presbyterium, echter niet door dezelfde oorzaken als in de Sint-Antonius Abt. Vanwege het ontbreken van de kruistoren, is de open dakstoel over het hele schip even hoog, en legt zo de nadruk op het hoger gelegen koor. Geestelijken en gelovigen krijgen zo eenzelfde overkoepeling, uit oogpunt van gelijkstelling van Christus met de gemeente.

Zowel Kropholler als van der Laan hebben voor de toegepaste kunsten eigentijdse kunstenaars aangetrokken, met een eigen conceptie, die echter goed past bij hun architectuur.

Wanneer men de opvatting van het presbyterium nader beschouwt, is het unieke van de Sint-Antonius Abt het meest frappant. In de Goede Herder heeft men een groot presbyterium gemaakt, maar het altaar is in de absis geplaatst, en dus niet in het midden met een sacramentsaltaartje, wat de Sint-Antonius Abt juist tot zo'n geslaagd experiment heeft gemaakt. In Wassenaar celebreert de priester met de rug naar het volk, waardoor die saamhorigheid, zoals in Delfshaven, ontbreekt. In Kropholler's kerk zijn de gelovigen meer bij de eucharistieviering betrokken en kijken niet meer zoals vroeger naar een toneel dat zich ver van hen afspeelt. Bovendien heeft

het presbyterium in Wassenaar nog twee zijaltaren, iets dat van Beukering altijd sterk heeft afgekeurd.

Ook in kleinere details, zoals het verbreden van het gangpad in het middenschip voor een lijkbare en voor de schola cantorum vóór de communiebanken is de Sint-Antonius Abt volmaakter.

In Delfshaven wordt aan het celebreren „facie ad populum” nog extra luister toegevoegd door de bijzondere lichtval van het transept en de kruistoren. Ook de versmalling van Kropholler's presbyterium naar het middenschip toe draagt bij tot een inniger contact tussen de geestelijkheid en de parochie.

Waar men de Goede Herder desgewenst een neo-basiliek zou kunnen noemen, komt in de Sint-Antonius Abt de oudchristelijke traditie minder in de vorm dan in de ideeën, die aan de vormen grondslag hebben gelegen, tot uiting.

Besluit

De kerk van Sint-Antonius Abt is nu afgebroken, kort voor haar architect, A. J. Kropholler, 17 mei 1973 op hoge leeftijd kwam te overlijden. De inlichtingen, welke de heer Kropholler ons in ruime mate heeft verstrekt, hebben in het bijzonder bijgedragen tot het schrijven van deze studie over de „Antonius Abt”. De samenstellers zijn bovendien zeer erkentelijk voor de gegevens over pastoor van Beukering, welke zij danken aan prof. dr. L. J. Rogier. Evenmin als Kropholler, heeft Rogier onze publikatie in druk mogen zien, al was hij van haar voltooiing op de hoogte. Hij stierf op 30 maart 1974.

Zo krijgt dit „Besluit” bijna onvermijdelijk het karakter van een necrologie. De kerk is nu al bijna twee jaren verdwenen; Rotterdam is daarmee een architectonisch en liturgisch als belangrijk te beschouwen creatie armer geworden. Wij zouden blij zijn, indien men onze publikatie zou willen beschouwen als behorende tot de schaarse resten van de schepping van Kropholler en van van Beukering.

Beverwijk, de Sint-Antonius Abt en de H. Martelaren van Gorcum te Watergraafsmeer zijn te vinden in: A. J. Kropholler, *Über den Kirchenbau von heute*,

Genève 1931, resp. 11, 3, 59, 45. De Goede Herder van J. van der Laan is beschreven in het *Rooms-Katholiek Bouwblad* 1932-1933, 113, 114.

SUMMARY

Early in 1973, the „Sint-Antonius Abt” in Delfshaven was demolished. This church had been part of a large complex including schools and a presbytery which Father J. C. van Beukering had commissioned the architect A. J. Kropholler to design. Although the site was acquired as early as 1916, a temporary church was erected first (1918). The final church was built between 1928 and 1930, but in the interim the plans became increasingly definite. Most of the ideas on which the plans were based originated with Van Beukering: a large church suitable for preaching, in which all those who attended the services would be involved as directly as possible in what was happening at the altar, where the priest would celebrate *facie ad populum*. In the elevation with the great tower on the crossing, too, all

emphasis was directed to the presbytery. Thus, the liturgical innovations of the 1930s in The Netherlands took architectonic form in the „Sint-Antonius Abt,” and this is made even clearer by a comparison with other churches built by Kropholler and by other liturgically progressive church-building priests. Kropholler added his own esthetic ideals, some of them taken from Cuypers and Berlage: the continuation of a local tradition in church design but with all of the elements expressing the objective. Just before the demolition a description was prepared of the church and of the most important part of its inventory and sculptures, mainly by Roman Catholic artists including A. Servaes, L. Zijl and J. H. M. van der Mey.

DE HERVORMDE KERK IN VALBURG

G. BERENDS*

De restauratie van deze kerk (1968-71) bood de gelegenheid de bouwgeschiedenis, vermeld in de Geïllustreerde beschrijving van de Betuwe (mede tot stand gekomen op instigatie van de schrijver) te toetsen. Hij bleek niet onbelangrijk herzien te moeten worden.

De toren bleek in de muurvulling van het tufstenen benedengedeelte ook een aantal stukken baksteen (o.a. ... x 13 x 5,2 cm) te bevatten. Vermoedelijk mogen we dus de bakstenen galmgatzone, zonder welke de toren niet compleet was, ondanks het betrekkelijk kleine baksteenformaat (27/28 x 12,5/13 x 5,5/6 cm, 10 lagen = 75,5/76 cm) tot hetzelfde bouwplan rekenen als het tufstenen gedeelte en beide in de tweede(?) helft van de 13de eeuw dateren. Het bakstenen koepelgewelf (baksteenformaat 27/27,5 x 12/13 x 6/7 cm; thans gereconstrueerd), waarvoor de inkasingsen in de tufstenen muren niet zijn uitgespaard maar ingehakt, is dan het gevolg van een planwijziging of een weinig latere toevoeging.

Of de toren van meet af aan een westingang heeft gehad viel niet meer te achterhalen; de rechthoekige doorgang van de toren naar het schip is echter oorspronkelijk. Hij wordt overspannen door een strek van schuin gestelde stenen, die naar het midden in hoogte oploopt. Een etage hoger bleek de oorspronkelijke doorgang naar de kap van het romaanse schip nog aanwezig te zijn; later naar boven uitgehakt om de kap van het huidige schip bereikbaar te maken en vervolgens gedicht, is hij thans in ere hersteld.

Het oorspronkelijke romaanse tufstenen schip is even lang geweest als het huidige; dit bleek uit een teruggevonden fragment van de noordelijke triomfboogfundering. In de rechtstanden van de huidige triomfboog bleek geen tufsteen aanwezig te zijn. Van de funderingen van het romaanse koor werd niets teruggevonden. In de kerk werd de noordelijke helft van de westmuur vrijgegraven. De hoek met de tufstenen noordmuur was nog aanwezig, maar de fundering van

deze laatste was er niet meer. De naad tussen de toren en het tufstenen vleugelmuurtje bleek zich niet in de fundering voort te zetten. Blijkbaar is voor de bouw van de toren de westmuur van het tufstenen schip geheel afgebroken en vervolgens te weerszijden van de nieuwe toren koud daartegenaan herbouwd. De dakmoet van het tufstenen schip is op de oostzijde van de toren nog zichtbaar; de dakhelling bedroeg ongeveer 42 graden.

In de 14de eeuw is de tufstenen kerk vervangen door een grotere van baksteen, waarvan alleen het schip nog bestaat. In tegenstelling tot vroegere veronderstellingen bleek van het koor geen opgaand werk bewaard te zijn, maar wel de dakmoet (geen naad!) tegen de oostzijde van de triomfboogmuur, terwijl de fundering van de zuidmuur werd teruggevonden in de doorgang van het huidige koor naar de zuiderkapel. Omdat aan deze fundering een steunbeefundering ontbrak, kan zij niet bij het bestaande koor behoren en moet tevens de zuidkapel tot hetzelfde bouwplan behoren als het bestaande koor, ondanks de naad tussen deze twee. De boog ertussen is trouwens ook gaaf gemetseld en niet uitgehakt.

De fundering van het schip is van baksteen (formaat 28/29,5 x 12,5/14 x 5,5/6,5 cm); van drie verdwenen steunberen werden de fundamenten teruggevonden. Het opgaande werk is voor het benedengedeelte bekleed met tufsteen, waarachter de muur uit stortwerk van tufsteen, baksteen en keien in kalk bleek te bestaan.

In de noordmuur zijn de deuropening en het venster ernaast nog oorspronkelijk. Blijkens een opschrift op de westelijke dagkant is de deuropening in 1859 dichtgemetseld. Het venster heeft waarschijnlijk oorspronkelijk kantmontants en een vorktracering bezeten. Van de andere drie oorspronkelijke vensters resteren alleen de westelijke dagkanten naast de in de 19de eeuw ingebrooken vensters. De triomfboog hoort in zijn geheel bij het schip en is dus niet door vergroting

* *Bijdrage vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg*

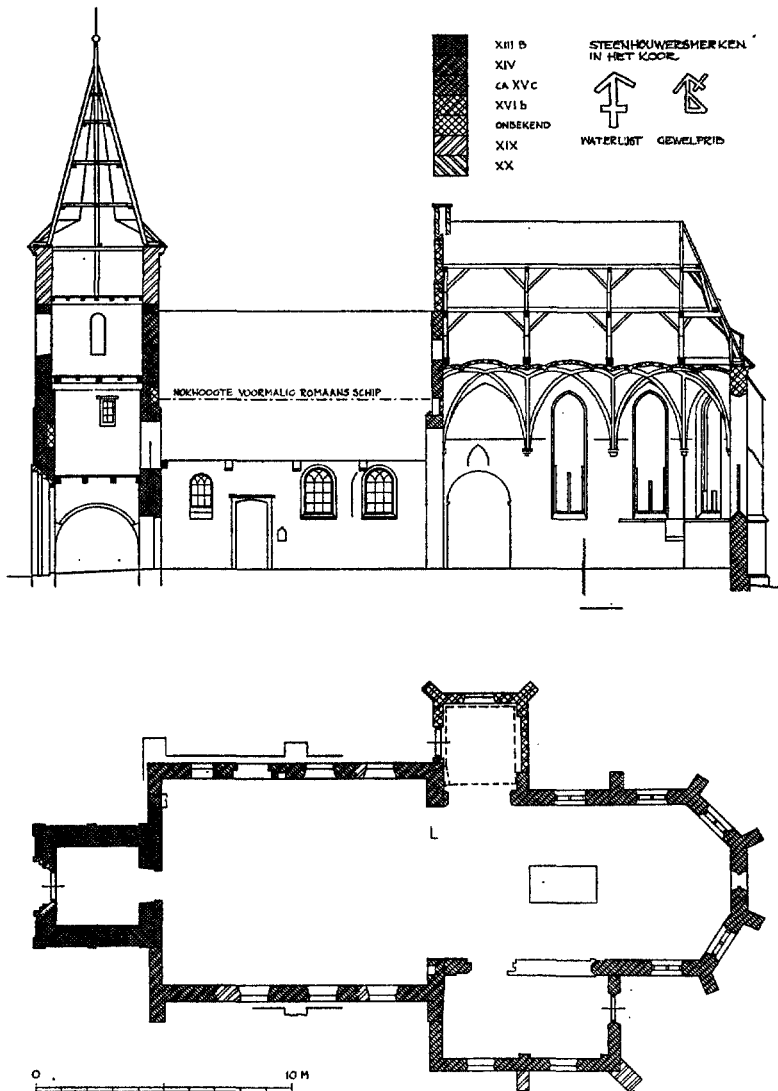

Fig. 1. Valburg, Hervormde kerk. Plattegrond en langsdoorsnede tijdens de restauratie, schaal 1 : 300. Het muurwerk gearceerd volgens bouwperiodes; de ontgraven fundering en grafzerk alleen met omtreklijnen. Naar opmetingen van Ad. Mulder (1904), W. J. Berghuis (1952) en detailmetingen van de auteur.

van een kleinere ontstaan. Het baksteenformaat van de muur erboven bedraagt $27,5/28 \times 12,5/13 \times 6,5/7$ cm, 10 lagen = $79/80$ cm.

Van een oude balklaag over het schip resteerden de strijkbalk langs de toren en de einden van drie andere balken, deels nog met sleutelstukken eronder. De laatsten hebben een profiel van een peerkraal met een ook aan de zijkanten omlopend neuslijstje en aan de onderzijde reeksen uitgestoken driehoekjes en halve maantjes. Zij lijken te dateren uit de eerste helft of het midden van

de 16de eeuw. De balkenzoldering en de kapspanten, die daar in 1904 nog op stonden (van het in Nijmegen gebruikelijke type met doorstekende jukbenen) zullen uit dezelfde tijd gedateerd hebben.

In de volgende bouwphase werd het koor vervangen door het huidige, echter in lagere gedaante en met smallere vensters (baksteenformaat $26,5/27,5 \times 13 \times 5,5/6$ cm, 10 lagen = $69/73$ cm). Een staande tand in de noordmuur kan bezwaarlijk op een periodeverschil wijzen. Zoals we

al zagen verrees vrijwel tegelijkertijd de zuiderkapel, blijkens een naad met een eigen zadeldak. Het koor was niet in steen overwelfd, wat bleek uit teruggevonden muurschilderingen.

Op de onderzijde van een stuk van de natuurstenen waterlijst werd een steenhouwersmerk aangetroffen, dat ook voorkomt aan de z.w. traptoren van het dwarspand van de Domkerk te Utrecht (*Geïll. Beschrijving* 179, nr. 57), welke traptoren ongeveer uit de jaren 1459-1466 dateert (*id.* 310).

Bij de verhoging van het koor werd tevens de noordkapel toegevoegd; boven de scheiboog daarvan bleef de top van het oude koorvenster bewaard (dichtgemetseld), terwijl de oostmuur gebouwd werd tegen een oorspronkelijke lage steunbeer van het koor. Het baksteenformaat van de kapel is nogal gevarieerd: 26,5/29 x 12,5/14 x 5/6,5 cm, 10 lagen = 71/75 cm. Onder de kapel werd een overwelfde grafkelder teruggevonden van vrijwel dezelfde oppervlakte, die toegankelijk was met een trap vanuit het schip.

De vensters van het koor werden niet alleen verhoogd maar ook verbreed en voorzien van natuurstenen harnassen, waarvan het onderste gedeelte op de meeste plaatsen werd teruggevonden in de latere dichtingen. Alleen het venster in de oostelijke sluitingszijde werd niet verbreed. Dit venster is geheel gedicht; in de dagkanten van het onderstuk bleken verticale bakstenen als „kantmontants” ingemetseld te zijn, terwijl het bovenstuk waarschijnlijk natuurstenen kantmontants heeft gehad.

Het koor wordt overkluisd door een netgewelf (baksteenformaat 16,5 x 3,5/4 cm). Enkele kraagstenen vertonen al Renaissance-kenmerken, zodat deze bouwperiode tegen het midden van de 16de eeuw gedateerd mag worden. De zuidkapel, die een lessenaarsdak tegen het verhoogde koor kreeg, is tegelijkertijd overwelfd, wat bleek uit het voorkomen van eenzelfde steenhouwersmerk op de ribben van beide gewelven. Op de ribben van het gewelf van de noordkapel is datzelfde merk in spiegelbeeld aangetroffen.

De kap van het koor is misschien met de verhoging mee omhoog gegaan. Hij is van eiken en telt vier spanten, die elk bestaan uit twee jukken op elkaar. Alleen het oostelijkste spant heeft op het tweede juk een makelaar (koningstijl) tot in de nok. De spanten zijn van west naar oost genummerd met gesneden telmerken van het type links-gebroken. De sporen zijn paarsgewijze door een haanhout verbonden.

Zowel in het koor als in het schip zijn muurschilderingen teruggevonden of restanten daarvan uit meer dan een periode. In het koor dateren uit de oudste periode o.a. een serie apostelen en vier medaillons met de symbolen en de namen van de vier evangelisten. Een St.-Christoffel, die van na de verhoging van het koor dateerde, is afgenomen. Op de zuidmuur van het schip ziet men onder de vensters delen van een schildering van draperieën, waarboven o.a. heiligen en een (jongere) voorstelling van het laatste oordeel (bij de toren). Op de dagkanten van de oorspronkelijke vensters zijn ranken aangetroffen. Op de westmuur is de afbeelding van St.-Maarten, die al in 1935 was ontdekt, opnieuw tevoorschijn gekomen. Op de noordwand ziet men figuren die slechts in rode lijnen aangegeven zijn. De voorstelling van de Verzoeking in de woestijn, die kort voor 1846 is gevonden en weer overgewit (N. C. Kist in *Nederlandsch Archief voor kerkelijke geschiedenis*, 1846, 439), is niet (of althans niet herkenbaar) teruggevonden.

In het midden van het koor werd een grafzerk gevonden (zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1968, *61-62), die dateert van na 1558. Hieronder is een grafkelder, toegankelijk aan de westzijde, die in zijn oostmuur een steen met het jaartal 1633 bleek te bevatten.

Als losse vondsten moeten genoemd worden een sarcofaagdekseel van rode Bremer zandsteen voorzien van drie (misschien vroeger vier) wijdingskruisjes en een platte steen (groot 70 x 70 x 13 cm), die — blijkens een grote en vier kleine platte ringen op de bovenzijde — waarschijnlijk de voetplaat geweest is van een Romaans doopvont met vier hoekzuiltjes om de steel (zie R. Ligtenberg in *Bull. N.O.B.* 1915, 236-242).

In 1858-'59 zal het schip zijn zuiltjes, kroonlijsten en tongewelf (in stuc) hebben gekregen; bij de recente restauratie zijn deze verwijderd en is de 16de-eeuwse balkenzoldering gereconstrueerd. De vensters van het koor zijn weer van natuurstenen harnassen voorzien. In de noordkapel is een orgel geplaatst dat dateert van omstreeks 1725 en afkomstig is uit het houten kerkgebouw van de Hervormde Evangelisatie in Oostzaan (*Het orgel*, 1971, 294-295).

De restauratie stond onder leiding van H. Korswagen, architect te Driebergen en werd na diens overlijden voortgezet door D. Wijma, architect te Velp (G.).

DE TORENMOLEN BIJ KASTEEL WELL (L.)

G. W. C. VAN WEZEL*

Aan het kleine aantal torenmolens dat in Nederland nog bestaat kan er een worden toegevoegd. Het is de cilindrisch gemetselde toren, staande op de westhoek van het kasteelterrein te Well tussen de binnen- en buitengracht (fig. 1). Deze molen, waarvan de ruïne nog over is, wordt in 1586 genoemd in een journaal, dat Splinter Helmich, hopman onder Willem Lodewijk, heeft bijgehouden tijdens het beleg van het kasteel door Marten Schenck. Hij schreef: „den 25en junij (1586) smorgens gelijcks den dach begonst den vijant dat huys te beschieten met 2 cortouwen ende een halve, ende schoten tot die middach toe meest op den muelentoorn ende die flankering van dat rondeel”¹. De toren fungeerde toen dus als molen; later, waarschijnlijk nog in de tachtigjarige oorlog, werd hij verbouwd tot kruutbergplaats. De toevoegingen en verbouwingen, die hiervoor nodig waren, zijn gemetseld in kruisverband, 10 lagen = 73,5 cm. De oude romp is gemetseld in Vlaams verband, steenformaat 28,5 x 14/15 x 6,5/7, 10 lagen = 86 cm. Dat hij gebouwd zou zijn als verdedigingstoren lijkt onwaarschijnlijk; de hele opbouw, de indeling, de plaats van de vensters en van de deur en de aanwezigheid van blokkelen voor de kruiring wijzen op de functie van een torenmolen. Hij is gelijk aan alle hoofdzakelijk 15de-eeuwse torenmolens in het Hertogdom Kleef. Well en Walbeck (Duitsland) zijn voorbeelden van uitlopers van deze groep. Zelfs de afmetingen zijn praktisch dezelfde.

Betreden we thans de ruïne dan komen we binnen via een ingehakte doorgang, van gelijke breedte als de erboven liggende oorspronkelijke ingang en het daarboven liggende luigat. Deze toegang zal waarschijnlijk gemaakt zijn in de tachtigjarige oorlog. We staan nu in een vertrek onder de maalzolder, een ruimte die bij de oudste torenmolens niet werd gebruikt. De diameter bedraagt inwendig 5 à 5,05 m, de muurdikte is 1,52 m. Zoals reeds vermeld bevond de oorspronkelijke ingang zich op de maalzolder; men kwam

hier via een trap buitenom langs de molen. Aan de rechterzijde van deze ingang zijn geen sporen van een linksomgaande trap te zien, zoals o.a. bij de torenmolens van Zeddam en Uedem (Duitsland) het geval was. In Uedem was zelfs de trapboom ± 5 cm in het metselwerk uitgespaard. Aan de linkerzijde van de ingang zijn enkele beschadigingen in het metselwerk te zien. Mogelijk had de molen een rechtsomgaande trap. Dat dit geen uitzondering is geweest, is te zien op een gravure uit 1653 van de Heidebergermolen in Kleef². Deze bezat een rechtsomgaande trap. In Well kon de oorspronkelijke ingang met aan de buitenkant een eiken latei en aan de binnenkant een segmentboog erboven, door een sluitboom afgesloten worden; het gat rechts en de sleuf aan de linkerzijde zijn nog aanwezig. Ook aan de linkerzijde ziet men de duimen van de oorspronkelijke deur nog zitten.

De maalzolder, die ten opzichte van de eronder liggende verdieping 12 cm versnijdt en zich zodoende vergroot tot een binnenwerkse diameter van 5,29 m, heeft een muurdikte van 1,41 m. De vloerdelen rustten op vier balken van ± 30 cm in het vierkant. Rechts van de ingang is een vensternis, die gelijk is aan het venster tegenover de oorspronkelijke ingang. Een derde venster bevindt zich haaks hierop, dus links van de ingang. Evenals in Zeddam bevindt zich ook in deze molen een op het oosten gerichte stookplaats. Ook wat vorm en plaats betreft is deze gelijk: een nis, afgedekt door een segmentboog, op vloerhoogte 47 cm diep, en ter hoogte van de segmentboog 61 cm. Het rookkanaal loopt schuin omhoog en eindigt aan de buitenzijde van de muur in een gat ter grootte van enkele koppen. Verder omhooggaande komen we op de steenzolder, bij torenmolens tevens de kapzolder. Ook hier rustte de vloer op vier balken van gelijke afmeting als die van de maalzolder, echter 90 graden gedraaid. Beide balklagen zijn verdwenen, maar herkenbaar aan de balkgaten. Door een versnijding van 30 cm vergroot de diameter zich in-

* *Bijdrage vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg*

¹ E. W. Moes en K. Sluyterman, *Nederlandsche Kasteelen en hun historie*. I, Amsterdam 1912, 25-46.

² Friedrich Gorissen, *Conspectus Cliviae*, „Eine rhei-

nische Residenzstadt in der Niederländischen Kunst des siebzehnten Jahrhunderts”, Kleve 1964, Prent 122 en 122d.

DE TORENMOLEN BIJ KASTEEL WELL (L.)

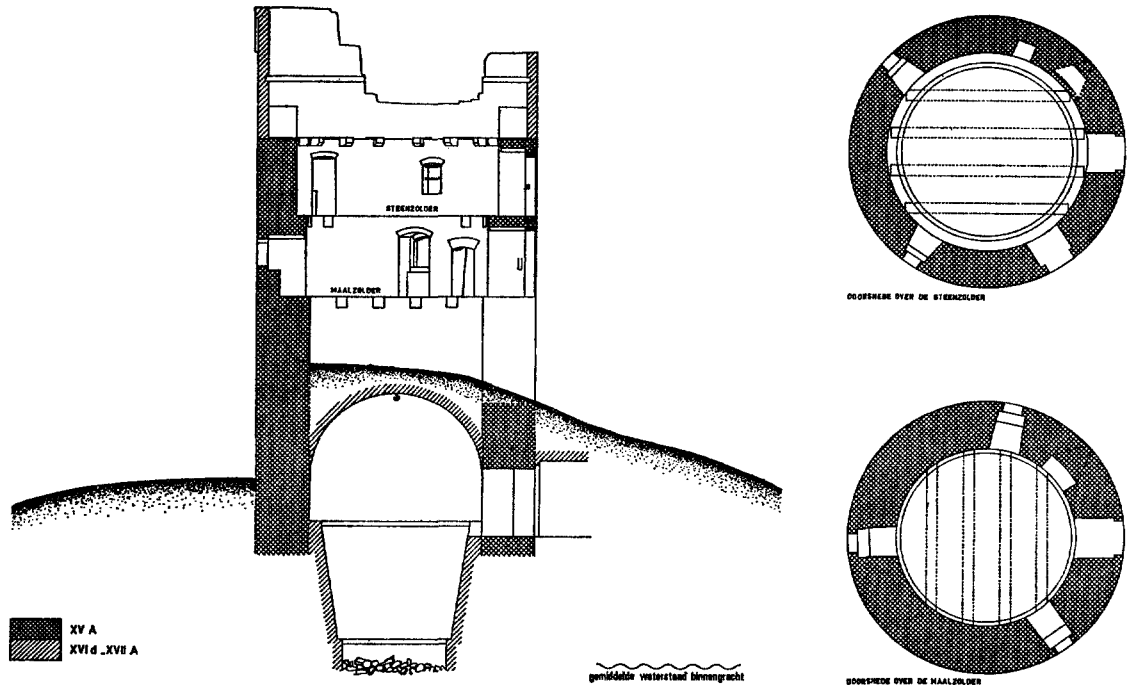

Fig. 1. De torenmolen bij kasteel Well (L.), doorsneden en situatieschets. (Tekening Monumentenzorg 1973).

segmentboog erboven. Rechts van dit luigat bevindt zich een tweede gelijke opening. Waar deze voor diende is niet duidelijk; was dit een tweede luigat? Recht tegenover deze deur en haaks hierop bevinden zich twee vensternissen, gelijk aan die van de maalzolder en links ervan een muurkastje. De rij kruiblokken voor het vastzetten van de kap tijdens het kruien — meestal bij een binnenkruier rondom aanwezig — ontbreekt hier. Of de kap op een andere manier vastgezet kon worden is niet bekend. Enkele beschadigingen in het metselwerk, ter hoogte waar deze blokken behoren te zitten, zouden mogelijk op een andere constructie, waarvoor minder blokken nodig waren, kunnen duiden. Een staatkruierwerk kan hij niet gehad hebben, aangezien zover bekend dit pas aan het eind van de 16de eeuw uitgevonden werd. Men ziet dit wel bij torenmolens, maar dan steeds pas later aangebracht. O.a. de torenmolen van Didam³ en die op de Schenkenschans hadden een staatkruierwerk⁴.

Op 4,81 m boven de maalzolder eindigt het

wendig tot 5,89 m; de muurdikte is hier 1,15 m. Op deze zolder bevindt zich het luigat, zoals al eerder vermeld, recht boven de oorspronkelijke ingang, iets wat men bij alle 15de-eeuwse torenmolens ziet. Qua vorm is hij bijna gelijk aan de ingang, een natuurstenen dorpel en ook hier een

³ A. Tinneveld, *Didam in oude ansichten*, Zaltbommel 1971, 68.

⁴ Gravure van Sébastien Leclerc (1637-1714). Universiteitsbibliotheek Leiden, coll. Bodel Nijenhuis no. P.9 N.115.

metselwerk. Op deze hoogte bevinden zich 15 natuurstenen blokkelen, die een doorsnede van 24 cm in het vierkant hebben, 20 cm in het muurwerk zijn ingemetseld en 32 cm naar binnen uitsteken. Hierop rustte de kruiring. Deze blokkelen, die in Zeddum tot op ± 50 cm van het buitenwerk gaan, lopen hier, evenals bij de in 1929 gesloopte torenmolen van Huissen en die van Rees door tot aan de buitenzijde van het metselwerk. Boven deze blokkelen is in de tachtigjarige oorlog een borstwering met rondboogfries aangebracht, gemetseld van afbraaksteen. Uit deze tijd, toen de molen zijn oorspronkelijke functie verloor en zijn huidige vorm kreeg, dateert ook de gebogen toegang, die loopt tot in de voet van de molen. Deze gang, gemetseld in kruisverband, 10 lagen = 73,5 cm, heeft een totale lengte van 6,33 m. Het voorste gedeelte van de uit drie delen bestaande gang is overwelfd. In het achterste gedeelte bevinden zich aan de linkerzijde drie en aan de rechterzijde twee met een segmentboog overdekte nissen van 26 cm diep. Onder in de voet van de molen werd toen een enorme in kruisverband gemetselde put gemaakt. Deze is nog aanwezig en heeft een diameter van 4,35 m, die op een rand van 36 cm na de totale oppervlakte van de toren beslaat. Tot op 3,44 m diepte, gerekend vanaf de putrand die 44 cm boven het vloerniveau van de gang uitsteekt, loopt de put conisch toe, verspringt één kop en vervolgt zijn weg cilindrisch. Aangezien de put tot deze versnijding volgestort is met puin, is de juiste diepte niet na te gaan. Op 1,28 m boven de put ontspringt het koepelgewelf. Boven in dit gewelf zit een ijzeren haak in een rommelig dichtgemetseld vierkant gat, mogelijk van een oude opening.

Aan de zuidwestzijde van de toren bevinden zich nog twee kelders. De meest westelijke van de beide met een tongewelf overwelfde kelders heeft twee met mergel omrande luchtkokers. De kelders en de uit drie delen bestaande, gebogen gang zijn overdekt door een opgeworpen aarden heuvel. Via deze belt betreedt men nu, zoals reeds vermeld, de toren. De torenmolen was echter een grondzeiler. Aan de buitenkant is de toren op diverse plaatsen beklampt, voornamelijk waar vermoedelijk in de tachtigjarige oorlog verbouwingen en herstellingen hebben plaatsgevonden. Ter hoogte van de dus later opgeworpen belt bevinden zich twee schietgatvormige openingen. Beide zijn sinds kort opengebroken; één ervan was aan de binnenzijde dichtgemetseld met mergel. Waren deze gaten de schietgaten van een verdedigbare toren of lichtopeningen van een voor een ander doel bruikbare voet? In beide gevallen moet er een toegangsopening op maaiveldhoogte zijn geweest. Mogelijk was deze de opening die nu op het einde van de gebogen gang boven de put uitkomt. De beëindiging van het metselwerk, ter hoogte van de blokkelen, steekt $\pm 11,85$ m boven het oorspronkelijke maaiveld uit, dat 3,70 m boven de huidige gemiddelde waterstand van de binnengracht lag. Zodoende zal de molen een vlucht van ongeveer 25,5 à 26 m gehad hebben, wat voor deze molens gebruikelijk was.

In vergelijking met de ouderdom van andere torenmolens van gelijke vorm — Huissen eind 14de eeuw, Zeddum ± 1451 , Didam, Bergh en Gendringen eerste helft 15de eeuw — kunnen we deze molen dateren in eerste helft van de 15de eeuw.

DE HOUTEN TORENBEKRONINGEN VAN AMERSFOORT EN GOUDA

G. BERENDS*

De restauraties van de torenbekroningen van de St.-Janstoren in Gouda (in 1964-1965) en van de Onze-Lieve-Vrouwetoren in Amersfoort (in 1965-1969) waren aanleiding deze te onderzoeken, wat tot beter inzicht in hun ontstaansgeschiedenis leidde. Beide blijken deels uit de 16de en deels uit de 17de eeuw te dateren. Voor een gezamenlijke behandeling is te meer aanleiding gezien de volgende passage uit het boek van J. Walvis over Gouda: „Volgens stadsregister verreiden in 't jaar 1552 op ordre van den throsorier, Claes Dirksz en Jan Gijsbertsz na Amersfoort, om eene aftekening van den tooren in te haalen, en naar die den tooren alhier te maaken”¹. Bezien we dus eerst de torenbekroning van Amersfoort.

De Onze-Lieve-Vrouwetoren in Amersfoort

De bekroning van deze toren heeft in de loop van de eeuwen veel van de elementen te verdueren gehad². De oorspronkelijke spits, die uit het einde van de 15de eeuw gedateerd kan hebben, was een eenvoudige naaldspits getuige het schilderij (c. 1530) van de vondst van het O.-L.-Vrouwebeeldje buiten de Kamperpoort³ (afb. 1). Deze spits brandde in 1547 na blikseminslag af; zijn opvolger werd in 1558 door de storm geveld. Of dit de gehele of slechts een gedeelte van de spits betrof is niet bekend.

Een brand na blikseminslag in 1623 richtte vrij weinig schade aan, maar toen dit zich in 1651 herhaalde, brandde de spits af, naar men zegt tot over de 40 voeten (vermoedelijk het torenkruis inbegrepen). De brand werd geblust dankzij het moedige optreden van de timmerman Lenert Nicasius. Rembrandt van Rijn tekende een gezicht op de stad met de toren na deze brand. In 1655 herbouwde Lenert Nicasius de spits samen met zijn zoon. Een model van deze herbouw bleef bewaard in het Museum Flehite (afb. 3)⁴. Het komt overeen met de weergave ervan op het grote schilderij van Matthias Witthoos († 1703) in het stadhuis (afb. 4). Uit het prospect van de stad van Braun en Hogenberg⁵ (1588, afb. 2) weten we, dat de verbrande spits dezelfde hoofdvorm had als de nieuw gemaakte.

Door blikseminslag ging in 1804 het nieuwe gedeelte van de torenbekroning weer verloren, waarna in 1807 in de plaats hiervan een kroon werd aangebracht⁶, een bijzonder harmonieuze oplossing (afb. 5). Bij het begin van de recente restauratie, die geleid werd door ir. T. van Hoogevest b.i., architect te Amersfoort, bleek de toestand van de torenbekroning zo slecht te zijn, dat algehele demontage nodig was⁷.

De torenbekroning is opgebouwd uit een aantal op elkaar gestapelde gebinten (fig. 1). Per

---

* *Bijdrage vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg*

¹ J. Walvis, *Beschrijving der Stad Gouda*, II, Gouda/Leiden c. 1714, 59.

² A. van Bommel, *Beschrijving der Stad Amersfoort*, I, Utrecht 1760, 142-146.

W. F. N. van Rootselaar, „De Onze-Lieve-Vrouwetoren te Amersfoort”, *Oud Holland* 1887, 127-142.

³ Zich bevindend in de Oud Katholieke kerk te Amersfoort; afgebeeld in het *Bulletin van de K.N.O.B.* 1959, t/o kol. 261 en in *Spiegel der Historie*, 1969, 12.

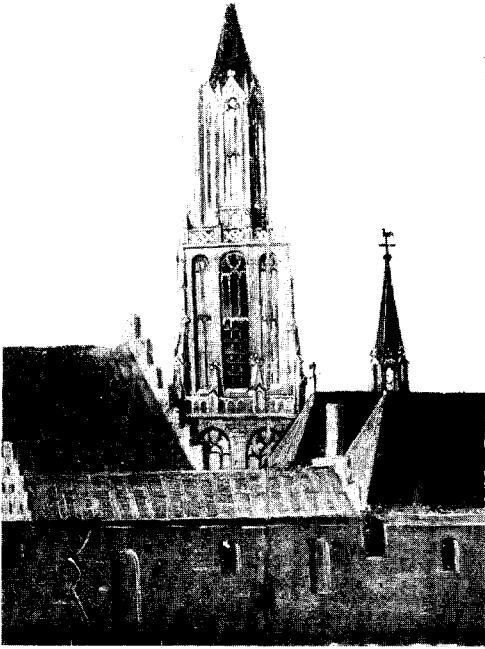
⁴ Dit model kwam in 1907 tevoorschijn bij de afbraak van een gedeelte van het St.-Pieters- en Bloklandsgasthuis. Voordien heeft de zoon van de vroegere stadsarchitect P. van den Hooff er als kind nog mee gespeeld; hij verkeerde dan ook in de mening, dat zijn vader (de bouwer van het model van de complete O.-L.-Vrouwetoren, voltooid 1879; eveneens in het Mu-

seum Flehite) er de maker van was. (Mededeling van diens kleinzoon, de heer G. J. van den Hooff te Amersfoort). In zijn tijd bestond het bovenste gedeelte van de bekroning echter al lang niet meer, terwijl tekeningen ervan niet bekend zijn. O.i. is het model dan ook veel ouder en kan het zelfs door Lenert Nicasius zelf gemaakt zijn.

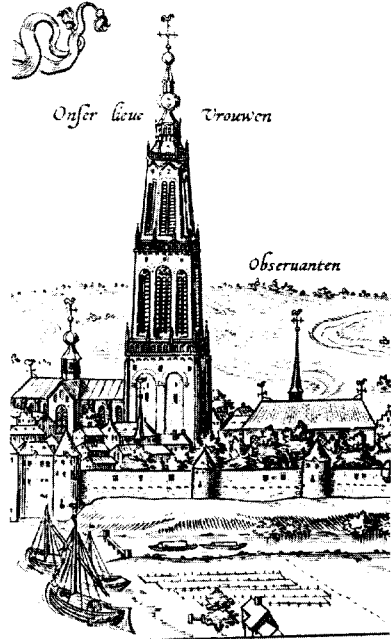
⁵ Afgebeeld in het *Bulletin van de K.N.O.B.* 1959 t/o kol. 200 en in *Spiegel der Historie*, 1969, 23.

⁶ C. A. Heunks, *De Lieve Vrouwetoren te Amersfoort*, Amersfoort 1936, 25-27.

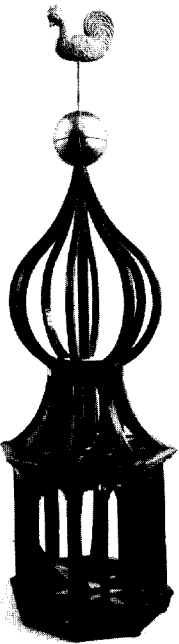
⁷ T. van Hoogevest, „De restauratie van de O.-L.-V.-toren te Amersfoort 1965-1970”, *Flehite, tijdschrift voor verleden en heden van Oost-Utrecht*, jaargang 4, december 1971, 42-45.

Afb. 1. De O.-L.-Vrouwetoren in Amersfoort met de oorspronkelijke spits; detail van het schilderij van de vondst van het O.-L.-V.-beeldje buiten de Kamperpoort (thans in de Oud Katholieke kerk te Amersfoort). (Foto A. J. van der Wal, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1970).

Afb. 2. De O.-L.-Vrouwetoren in Amersfoort, detail van het prospect van de stad door Braun en Hogenberg, 1588.

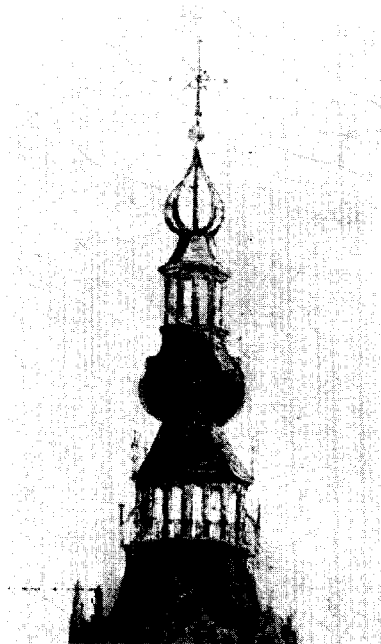

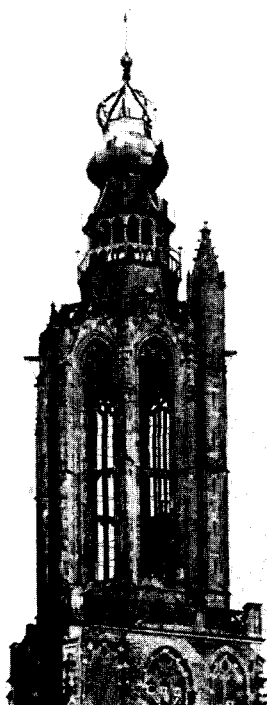
Afb. 3. Model van het bovenste gedeelte van de bekroning van de O.-L.-Vrouwetoren in Amersfoort, misschien ca 1653 vervaardigd door Lenert Nicasius. Collectie museum Flehite, Amersfoort.

(Foto A. J. van der Wal, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1974).

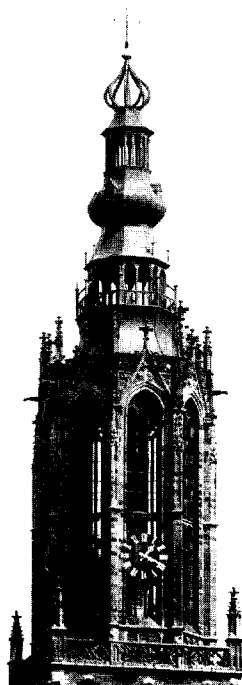
Afb. 4. De bekroning van de O.-L.-Vrouwetoren in Amersfoort. Detail van het schilderij van een gezicht op de stad van Matthias Withoos († 1703) in het stadhuis van Amersfoort.

(Foto G. J. Dukker, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1970).

Afb. 5. De bekroning van de O.-L.-Vrouwetoren in Amersfoort voor de restauratie. (Foto Prentenkabinet Universiteit Leiden, afd. Geschiedenis van de fotografie).

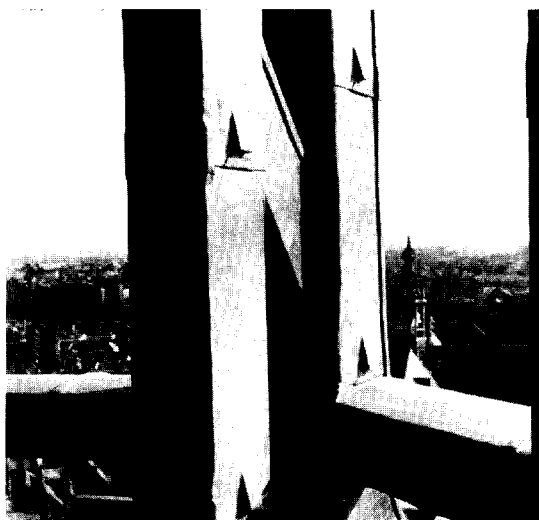

Afb. 6. De bekroning van de O.-L.-Vrouwetoren in Amersfoort na de restauratie. (Foto A. J. van der Wal, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1970).

Afb. 7. De bekroning van de St.-Janstoren in Gouda, gezien vanaf het vieringtorentje op de kerk. (Foto G. J. Dukker, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1971).

Afb. 8. St.-Janstoren in Gouda. Detail van de loodbedekking. (Foto G. Th. Delemarre, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1965).

etage is er één compleet gebint, waarop loodrecht twee halve gebinten aansluiten. In de hoeken hiertussen staan nog eens vier halve gebinten, waarvan de horizontale balken rusten in raafelbalken (z.g. zwaarden) tussen de eerder genoemde gebinten. Op deze wijze is een achtkantig geheel geformeerd.

In het bijzonder werd een onderzoek ingesteld naar de vierde etage, de ui onder de kroon van 1807 (fig. 3). De vier stijlen van de hoofdgebinten waren voorzien van opdikkingen aan de binnenzijde met korbeels naar de bovenliggende balken en voetschoren vanaf een opdikking op de onderliggende balken. In de stijlen zelf waren nog de tanden en toognagels zichtbaar van vroegere korbeels en voetschoren, waaruit bleek, dat de opdikkingen secundair waren; ook bleken in de vloerbalken onder de opdikkingen nog de pengaten van de oorspronkelijke voetschoren aanwezig te zijn. De stijlen van de vier halve tussengebinten misten de opdikkingen en hadden nog korbeels op de oorspronkelijke plaats; voetschoren hebben zij nooit gehad.

In de bovenbalken van de versterkte gebinten ontbreken pengaten en tanden van de oorspronkelijke korbeels. Hieruit blijkt, dat deze balklaag evenals de versterkingsconstructie secundair is. De secundaire onderdelen zijn op diverse plaatsen in de houtverbindingen voorzien van met een guts of een steekbeitel gehakte telmerken, terwijl de oudere onderdelen op de zijkanten gesneden telmerken hebben. Deze laatste vinden we ook op de lagere etages.

De randbalken van de bovenbalklaag hebben hetzelfde profiel als de onderrandbalken van het model (afb. 3). De pennen van de tussensijltjes van de verdwenen opbouw waren nog in deze randbalken aanwezig, evenals de toognagels. Eén en ander leidt tot de slotsom, dat de bovenbalklaag en de versterkingsconstructie in de ui dateerden van de herbouw van 1655. De ui zelf en de lagere etages zijn dus nog van oudere datum, vermoedelijk van na de brand van 1547. Bij de restauratie is de ui in zijn oorspronkelijke staat hersteld, dus zonder de versterkingsconstructie. Pas nadat dit gebeurd was, werd besloten om de spits van 1655 te herbouwen.

Op de binnenzijde van de stijl van één van de vier halve tussengebinten van de ui stond de volgende tekst gekerfd:

1721 IN DE MAENT VAN OOST IS DE PEER VER-

MAEKT EN MET LOOT BESLAGE DOOR HN KN
CD LD.

Deze stijl kon helaas niet gehandhaafd worden. Een dergelijke tekst, met hetzelfde jaartal maar in verf of inkt en slecht leesbaar, werd aange troffen op één van de voetschoren, afkomstig uit de ui of van twee etages lager. De ui (of peer) was echter niet meer met lood bekleed, maar met koper, vermoedelijk sedert 1807. Nu is er weer een bekleding van lood aangebracht evenals op de andere geledingen van de torenbekroning. Alleen de onderste is met leien bekleed.

Van Bemmél vermeldt in zijn boek over Amersfoort de hoogtematen van de stenen geledingen van de toren en van de opeenvolgende etages van de bekroning in voeten. Van Rootselaar weet te melden, dat deze maten van Lenert Nicasius zelf afkomstig zijn. Vergelijken we de voetmaten van de bekroning met de werkelijke maten, dan blijkt de voet een lengte te hebben van 27,4/27,9 cm. Van Rootselaar hanteert echter een voetmaat van 29 cm zonder vermelding van herkomst (misschien de Gooilandse maat?). Van het in 1655 nieuw gemaakte gedeelte geeft van Bemmél als hoogte van de lantaarn 10 voet en de voet onder de kroon 6 voet. Van het model zijn deze hoogten respectievelijk 28,3/28,5 en 16,9/17 cm. Is inderdaad de hierboven berekende voet gebruikt, dan zou het model uitgevoerd zijn op een schaal van 1 : 9,6 à 9,9. Waarschijnlijker is het dat de schaal van het model 1 : 10 is en dat Amsterdamse voeten (à 28,3 cm) zijn gebruikt. In Amersfoort was, althans in 1812, inderdaad de Amsterdamse maat gebruikelijk⁸. Indien de maten van Nicasius exact zijn en uitgedrukt in Amsterdamse voeten, dan zijn de werkelijke maten maximaal 3,1% minder. Misschien heeft hij gemeten met een koord, dat gekrompen was. Voor de torenkroon en de makelaar daarboven zijn Nicasius' maten resp. 16 en 4 voet; de kroon van het model is echter 2 voet minder hoog. Op de makelaar kwam dan nog een kruis en haan van 12 voet hoogte.

Bij de demontage van de torenbekroning is gebleken, dat de voetschoren van de tweede etage secundair waren, evenals de omloop om deze etage. De draagconstructie hiervan was duidelijk op de oudere sporenconstructie uitgebouwd, die nog de spijkergaten toonden van het oorspronkelijke dakbeschoot. De omloop komt al voor op het genoemde schilderij van

⁸ K. M. C. Zevenboom, *Theorie over de ontwikkeling van de Nederlandse voet- en ellematen*, Amsterdam

1964, 59.

DE HOUTEN TORENBEKRONINGEN VAN AMERSFOORT EN GOUDA

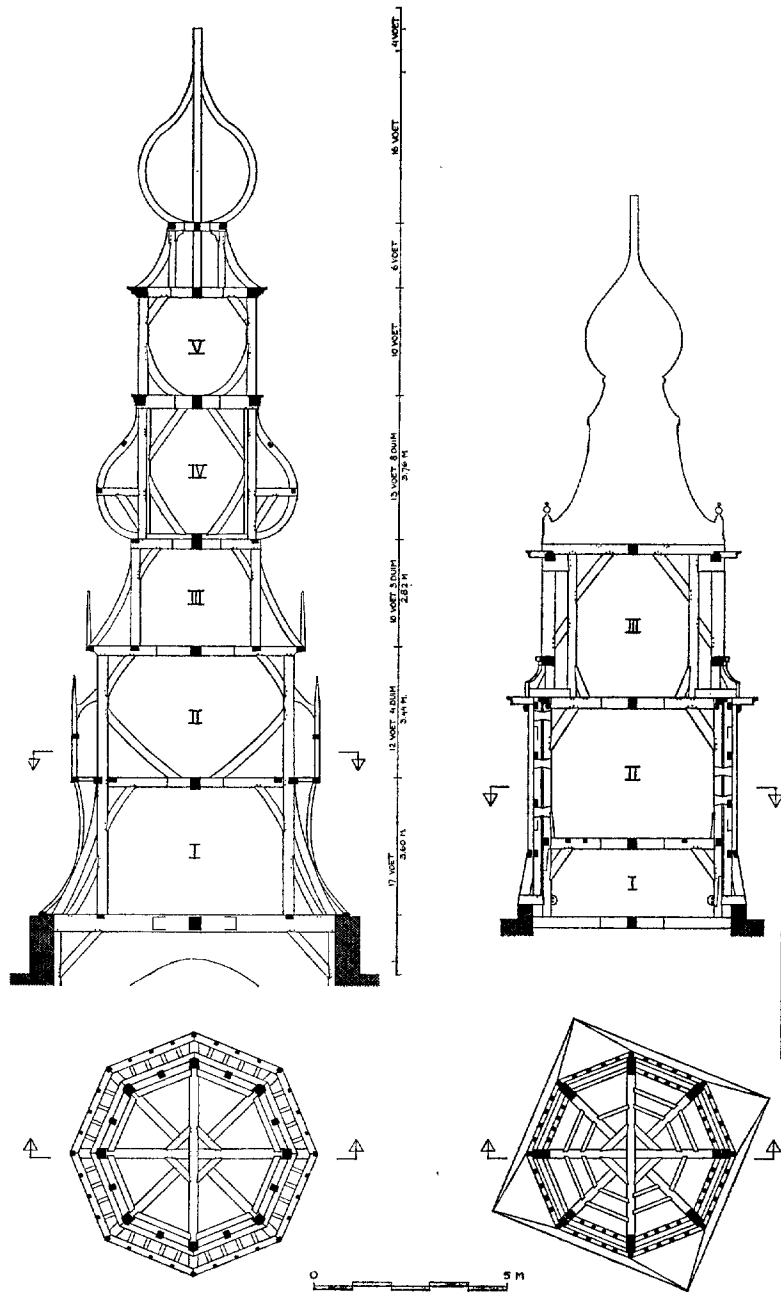

Fig. 1

Fig. 2

Withoos en zal dus eveneens in 1655 gemaakt zijn of misschien nog eerder. Ook de middenstijl in de eerste etage was kennelijk secundair. Op een van de hoofdbalken onder de torenbekroning is het jaartal 1625 aangetroffen⁹. Dit zal op een torenreparatie slaan, waarvan verder echter niets bekend is.

De Sint-Janstoren in Gouda

Op 12 januari 1552 sloeg de bliksem in de toren, waarna toren en kerk geheel uitbrandden. Een nieuwe torenbekroning werd gemaakt door Claes Dirksz, die zoals we reeds zagen, naar Amersfoort reisde om de bekroning van de O.-L.-Vrouwe toren op te meten. Een goede afbeelding van de nieuwe torenbekroning is niet bekend. In 1601 was deze al weer in verval; in 1643 dreigde hij omver te storten. Er vond toen enig noodherstel plaats; enkele jaren later kwam de huidige bekroning tot stand¹⁰.

Evenals in Amersfoort is de torenbekroning opgebouwd uit op elkaar gestapelde gebinten. Bij de restauratie, die onder de leiding stond van het architectenbureau Cuypers te Amsterdam, is gebleken, dat de laatstgenoemde vernieuwing geen algehele is geweest. Onder het open achtkant, waarin het carillon hangt, bleef het oude gesloten achtkant bewaard. Hieromheen is een nieuwe constructie gebouwd, waarvan de stijlen hecht met de oude verbonden zijn d.m.v. bouten en platte scheggen op de zijkanten (zie fig. 2). Het open achtkant en de hogere delen van de bekroning moeten — gezien hun constructieve opbouw — nieuw zijn toegevoegd, zij het misschien met toepassing van oude onderdelen.

Op de oorspronkelijke gebinten van het gesloten achtkant komen — zowel op de twee elkaar kruisende gebinten als op de vier halve gebinten daartussen — gesneden telmerken voor, die met de zon meelopen van 1 t/m 4. Aan de noordwestzijde heeft van elk merk een van de

strepen de gebroken vorm. Verder is aan elk gebroken merk een met een guts gehakt sikkeltje toegevoegd en aan elk recht merk een met een steekbeitel gehakte streep. De indruk bestaat, dat deze gehakte merken later zijn toegevoegd. De beschieting van grenen delen bleef gedeeltelijk bewaard en ook het oude lijstprofiel van de bovenzand werd nog teruggevonden.

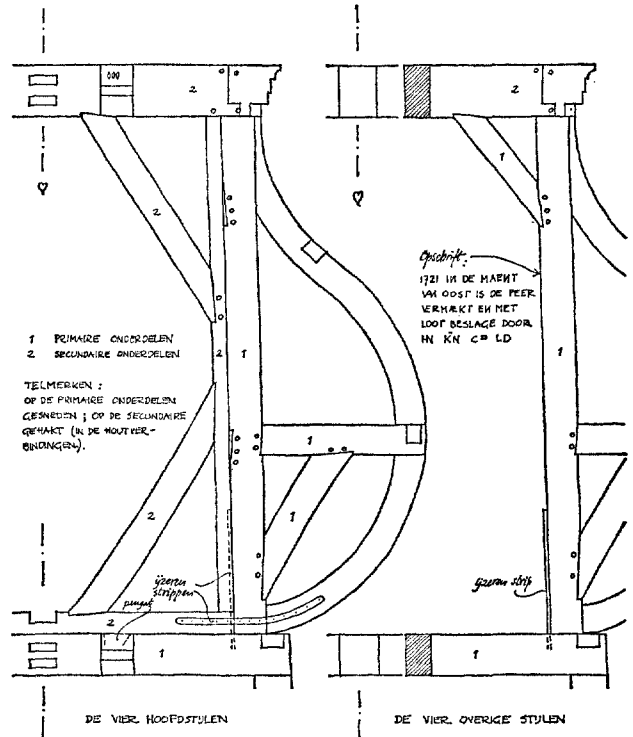

Fig. 3. De vierde etage van de bekroning van de O.-L.-Vrouwetoren in Amersfoort voor de jongste restauratie. Tekening van de schrijver naar opmeting Gemeentewerken Amersfoort, foto's en eigen waarnemingen, 1967, schaal 1 : 50.

Fig. 1. De bekroning van de O.-L.-Vrouwetoren in Amersfoort. Reconstructie van de toestand na de herbouw van 1655, getekend door de schrijver naar opmetingen van Gemeentewerken Amersfoort en architectenbureau ir. T. van Hoogevest b.i. te Amersfoort, foto's en het model van het bovenstuk (afb. 3); met maten van Lenert Nicasius en architectenbureau van Hoogevest, resp. in voeten en in meters, schaal 1 : 200.

Fig. 2. De bekroning van de Sint-Janstoren in Gouda. Bestaande toestand, getekend door de schrijver, naar opmeting van S. Koorn (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1965); het bovenstuk bij gebrek aan gegevens alleen in omtrek; schaal 1 : 200.

Het open achtkant is geheel anders gemerkt. Hierop vindt men — ook op de binnenste stijlen — gehakte merken, die tegen de zon in tellen van 1 t/m 8. In tegenstelling tot de eerder genoemde zijn de merken hier links en rechts op hetzelfde gebint dus verschillend en bovendien op verschillende zijden ervan aangebracht.

⁹ Blijkens een rapport van ir. T. van Hoogevest.

¹⁰ C. J. de Lange van Wijngaarden en J. N. Scheltema, *Geschiedenis en Beschrijving der Stad van der Goude*, Gouda 1879, 169.

Deze nummering is dus kennelijk secundair ten opzichte van die van het gesloten achtkant. Blijkens het opschrift op één van de schoren „B. Wessels loodgieters 1794” is de loden bekleding in dat jaar hersteld of vernieuwd.

Bij de restauratie van de stenen torenromp is gebleken, dat deze oorspronkelijk in de zuidwestelijke binnenhoek een spiltrap heeft gehad van de begane grond naar de eerste verdieping. Later is deze vervallen en is de nog bestaande trap-toren buiten tegen de torenromp aangebouwd.

Conclusie

Heeft Claes Dirksz in Gouda inderdaad een soortgelijke torenbekroning ontworpen als Amersfoort al had? Eigenlijk weten we niet eens zeker of hij in Amersfoort de nog bestaande bekroning heeft gezien of diens voorganger, die in 1558 „door den wind nedergeworpen” werd (van Bommel). Vermoedelijk mogen we echter aannemen, dat althans de onderste etages de storm hebben weerstaan en deze mogen we dan vergelijken met de oudste kern van de Goudse torenbekroning.

De Amersfoortse bekroning is op een achtkante lantaarn gebouwd, de Goudse op een vierkante torenromp, die bovendien kleiner van afmetingen is. Daardoor kon de eerste etage in Amersfoort een hol gebogen schuin staande bekleding krijgen, terwijl Gouda het met een verticale bekleding moest doen. In beide gevallen lopen de stijlen van de gebinten over twee etages door. In tegenstelling tot in Amersfoort zijn in Gouda de bovenbalken van de tweede etage niet op de stijlen gelegd maar erin gepend. Waarschijnlijk hebben de stijlen hier dan ook verder omhoog doorgelopen in een waarschijnlijk open achtkant. De tweede etage van Amersfoort (een open achtkant) zullen we dan ook moeten vergelijken met de verdwenen derde etage van Gouda. De gesloten etage hieronder is in Amersfoort 3,60 m hoog en in Gouda 3,71 m.

Enige overeenkomst tussen de twee torenbekroningen is er dus wel, maar omdat de verdwenen opbouw van Gouda niet bekend is, is er geen uitsluitsel te geven op de in het begin van deze paragraaf gesteld vraag.

DE HERVORMDE KERK TE WIJK BIJ DUURSTEDE. HET 16de-EEUWSE SCHILDERWERK ALS TOE- LICHTING OP DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE ZIJBEUKEN

W. HAAKMA WAGENAAR

Gewelfschilderingen in de noordbeuk

Tijdens de 16de-eeuwse verbouwing van de Hervormde kerk te Wijk bij Duurstede werd de noordbeuk volgens de nieuwe travee-indeling herbouwd en langs de toren verlengd. In vorm en aanleg verschillen de twee kruisribgewelven naast de toren van de overige gewelven in deze zijbeuk. Bij het in februari 1974 uitgevoerde onderzoek van de gewelven in de westelijke vier traveeën zijn resten van manchetsversieringen aangetroffen die de gewelven naast de toren eveneens van de andere onderscheiden.

De toestand van de gewelven was op vele plaatsen slecht en noopte tot het uitvoeren van herstellingen waarbij enkele resten van het schilderwerk moesten worden prijsgegeven. Andere stukken schilderwerk waren al bij vroegere onderhoudswerkzaamheden verdwenen of konden niet worden blootgelegd omdat het sauslaagje waarop ze zich bevinden niet meer aan het pleisterwerk bleek te hechten. Die slechte hechting moet niet alleen aan de jarenlange verwaarlozing van de kap worden geweten maar ook aan het inferieure oorspronkelijke stucadoorswerk. Het losrakende sauslaagje werd namelijk direct op een dunne pleisterlaag, waarin zeer grof zand was verwerkt, aangebracht. Niettemin kon met enige moeite genoeg van het schilderwerk tevoorschijn worden gebracht om het mogelijk te maken de verschillende motieven en hun rangschikking in de manchetsversieringen te onderkennen.

De manchetsversiering van het ribbenkruis in de zesde travee, tellend vanuit het oosten, is voorzover in het zicht gebracht weergegeven in fig. 1. Eenzelfde versiering werd aangetroffen in de aangrenzende vijfde travee. Van de kleuren op de ribben was maar weinig te vinden, van de aansluitende motieven op het gewelf meer. De zwarte biezen, klavers en de lelies in de hoeken bij de sluiting werden uit de hand geschilderd. De uit kleine stukjes opgebouwde bloemmotieven zijn typisch schabloonwerk waarvan het groen nog uit de hand met gele en zwarte details werd aangevuld.

De decoraties boven de gordelbogen in de vijfde en de zesde travee hebben een soortgelijke opbouw maar hun met schabloons in geel en groen gemaakte bloemen zijn anders van vorm. Een gedeelte van de boven de westelijke gordelboog in de zesde travee gevonden versiering is weergegeven in fig. 2.

De aan de andere zijde van de gordelboog, dus op het gewelf in de naast de toren gelegen zevende travee, gevonden verfresten maakten deel uit van een afwijkende manchetsversiering

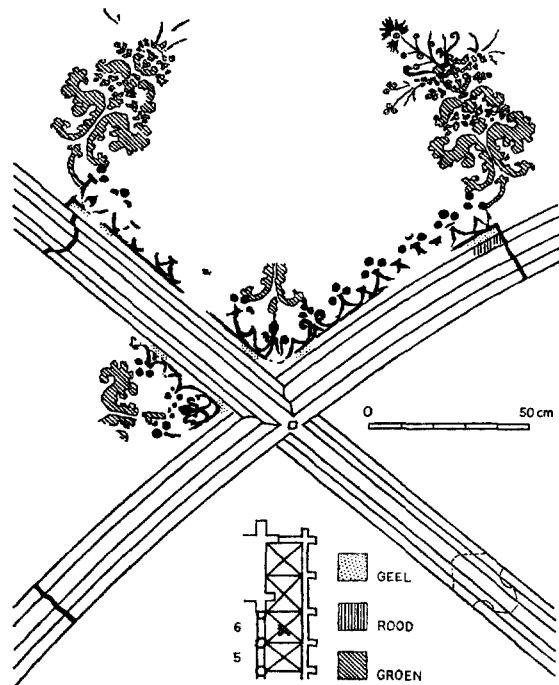

Fig. 1. Wijk bij Duurstede, Hervormde kerk, noordbeuk. Manchetsversiering van het ribbenkruis in de zesde travee. Het groen van het bloemmotief is met behulp van een schabloon opgebracht. Sporen van een identieke versiering zijn ook aanwezig in de vijfde travee.

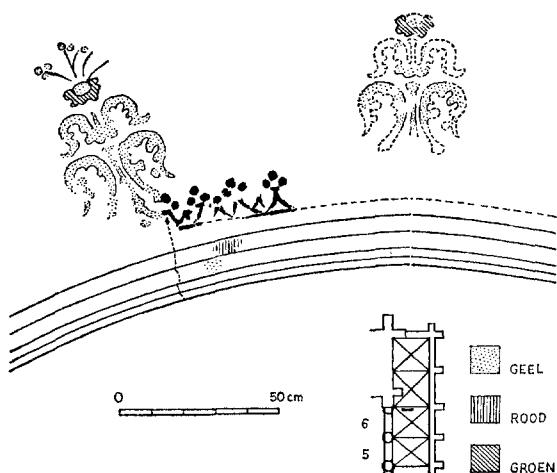

Fig. 2. Wijk bij Duurstede, Hervormde kerk, noord-beuk. Manchetversiering boven de westelijke gordelboog in de zesde travee. Het geel en het groen van het bloemmotief zijn met behulp van schablonen neergezet. Sporen van een identieke versiering zijn ook aanwezig aan beide zijden boven de gordelboog tussen de vijfde en zesde travee.

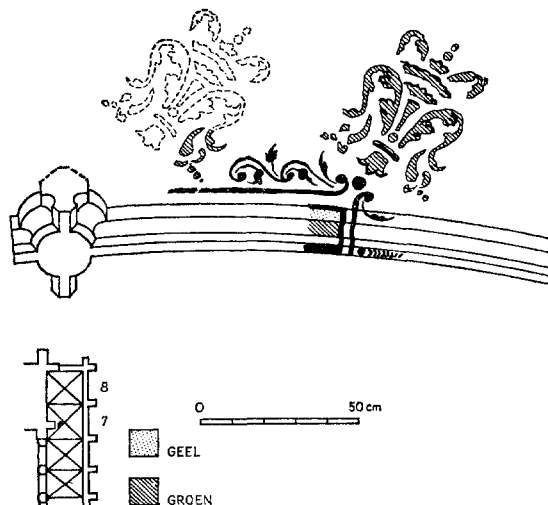

Fig. 3. Wijk bij Duurstede, Hervormde kerk, noord-beuk. Manchetversiering van het ribbenkruis in de zevende travee. Het groen van het bloemmotief is met behulp van een schabloon aangebracht. Sporen van een identieke versiering zijn ook aanwezig in de achtste travee.

zoals die in deze en in de achtste travee werd aangebracht. Voor de rode en gele bloemen bij de gordelboogmanchetten en de groene bloemen om de ribbenkruisen is hier één model schabloon gebruikt. Alle zwarte onderdelen zijn ook in deze traveeën uit de hand geschilderd. De vorm van het gebruikte type schabloon is het duidelijkst af te lezen in de versieringen op het ribbenkruis in de zevende travee, waarvan een gedeelte is weergegeven in fig. 3.

Het gesignaleerde verschil in de gewelfdecoraties wijst erop dat de laatste twee gewelven niet gelijktijdig met de rest, maar later zijn afgewerkt, en wel in 1572, zoals werd onthuld door de in fig. 4 weergegeven resten van dit jaartal die boven de westelijke gordelboog in de zevende travee voor de dag kwamen. Wat van de rechterhelft van het jaartal resteerde, zat in schilfers of lohangende stenen en is inmiddels verdwenen. Het jaartal werd geflankeerd door gele uitvoeringen van de in fig. 3 weergegeven bloem bij het ribbenkruis. Vergelijking

van de resten met deze groene versie leert dat voor de gele en de groene bloemen eenzelfde model schabloon, maar niet hetzelfde exemplaar werd gebruikt. De kleine verschillen ontstonden natuurlijk bij het snijden van de schablonen. Waarschijnlijk zijn de sporen rood tussen de 5 en de 7 van het jaartal overblijfsels van een rode variant van dezelfde bloem. De alternering van de gekleurde bloemen, geel-rood-geel bij het jaartal, was boven de gordelboog ertegenover juist rood-geel-rood. Wat boven het jaartal nog meer was vastgelegd wordt door de schamele restanten helaas niet meer geopenbaard.

Hoewel het onderzoek tot de gewelven in de westelijke vier traveeën beperkt moest blijven, lijkt het waarschijnlijk dat te zijner tijd op het oostelijke viertal dezelfde versieringen als in de traveeën 5 en 6 zullen worden aangetroffen¹.

Het nu gevonden schilderwerk bevestigt dat de overwelfing van deze zijbeuk na voltooiing van de zesde travee werd onderbroken. Dit doet vermoeden dat de westwand van de oude noord-

¹ Mogelijk levert het gewelf in de eerste travee nog verrassingen op. Deze travee onderscheidt zich aan de buitenzijde van de anderen door vensterdagganten die zijn geprofileerd als die in de westwanden van het dwarschip en de hierna ter sprake komende vensters

in de eerste vier traveeën van de zuidbeuk. Aangezien er geen spoor van pleisterwerk is te vinden op de dwarschipwand boven het gewelf is deze eerste travee misschien als proef-verbouwning inclusief gewelf voltooid.

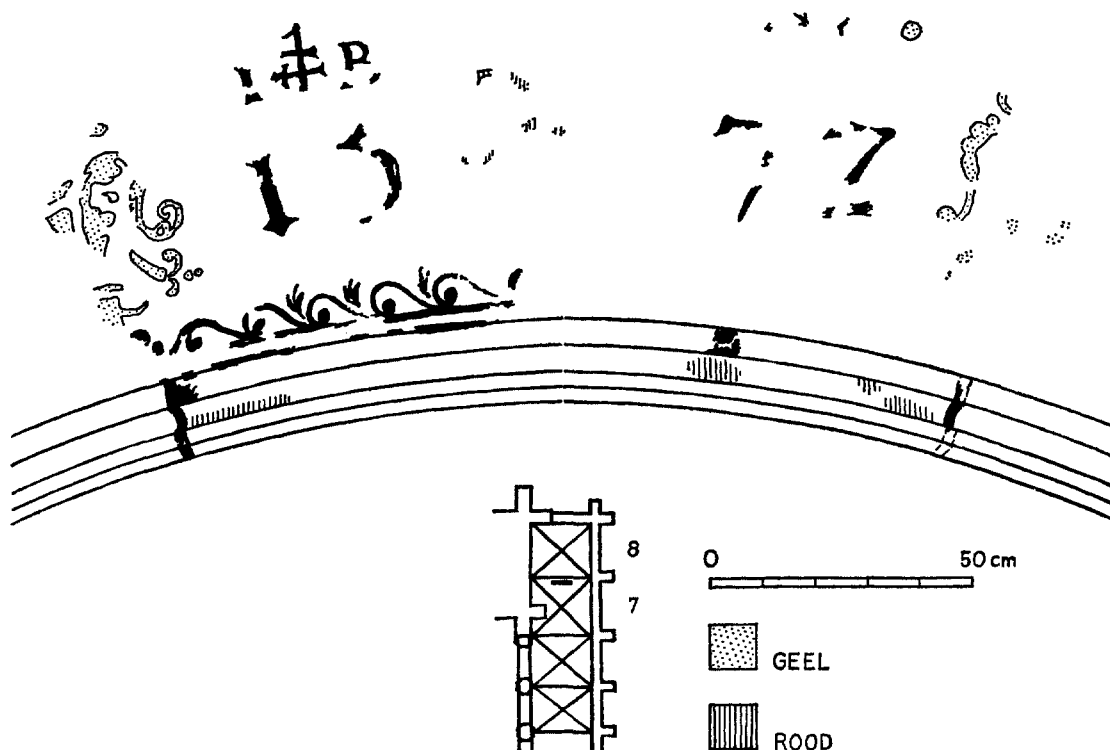

Fig. 4. Wijk bij Duurstede, Hervormde kerk, noordbeuk. Manchetversiering en jaartal 1572 boven de westelijke gordelboog in de zevende travee. Voor de bloemen is een vrijwel gelijk schabloon gebruikt als voor de groene bloemen om het ribbenkruis (vergelijk met fig. 3).

beuk, gelegen in het verlengde van de oostelijke noordersteunbeer van de toren, er toen nog stond en dat dit zo was omdat de uitbreiding van de zijbeuk langs de toren nog niet ver, althans niet ver genoeg, was gevorderd. Toen het wèl zover was werd de oude westwand gesloopt en kregen de laatste twee traveeën hun gewelf². Met het jaartal 1572 werd de voltooiing van de noordbeuk gedateerd.

Materiaalimitaties buiten op de wand van de zuidbeuk

De zuidbeuk werd tijdens de 16de-eeuwse bouwcampagnes niet langs de toren verlengd. Her-

² Als men deze twee gewelven van boven bekijkt blijkt dat voor hun bouw in de westwand en de noordwand geen inkassingen zijn gemaakt. In tegenstelling tot de andere zes gewelven lijken ze direct vanuit een daartoe bestemde verjonging van het binnenmuurvlak te zijn opgetrokken en daar hun merkwaardige vrijwel zonder overgang uit de muur komende binnenboogvlak te danken te hebben.

bouw van de zuidwand volgens de gewijzigde travee-indeling van het vernieuwde schip zou dus aan westzijde een halve travee hebben opgeleverd en bleef, mogelijk mede daarom, achterwege. Bijgevolg kreeg deze zijbeuk geen kruisribgewelven.

Wel werden in de zuidwand veranderingen aangebracht om deze beter te laten aansluiten bij het werk van het nieuwe dwarsschip. Dit nieuwe werk onderscheidde zich aan de buitenzijde duidelijk van het oude door vensters met boog- en negblokken van natuursteen in geprofileerde dagkanten en hoger geplaatste afzaten. Van het meest oostelijke venster in de zuidbeuk was de

Dit artikel, voltooid op 10 augustus 1974 werd geschreven als verslag van onderzoek, verricht in opdracht van architect D. Wijma onder wiens directie de kerk wordt gerestaureerd.

De noten 1 en 2 zijn gebaseerd op waarnemingen ter plaatse door ir. G. Berends en de auteur op 3 september 1974.

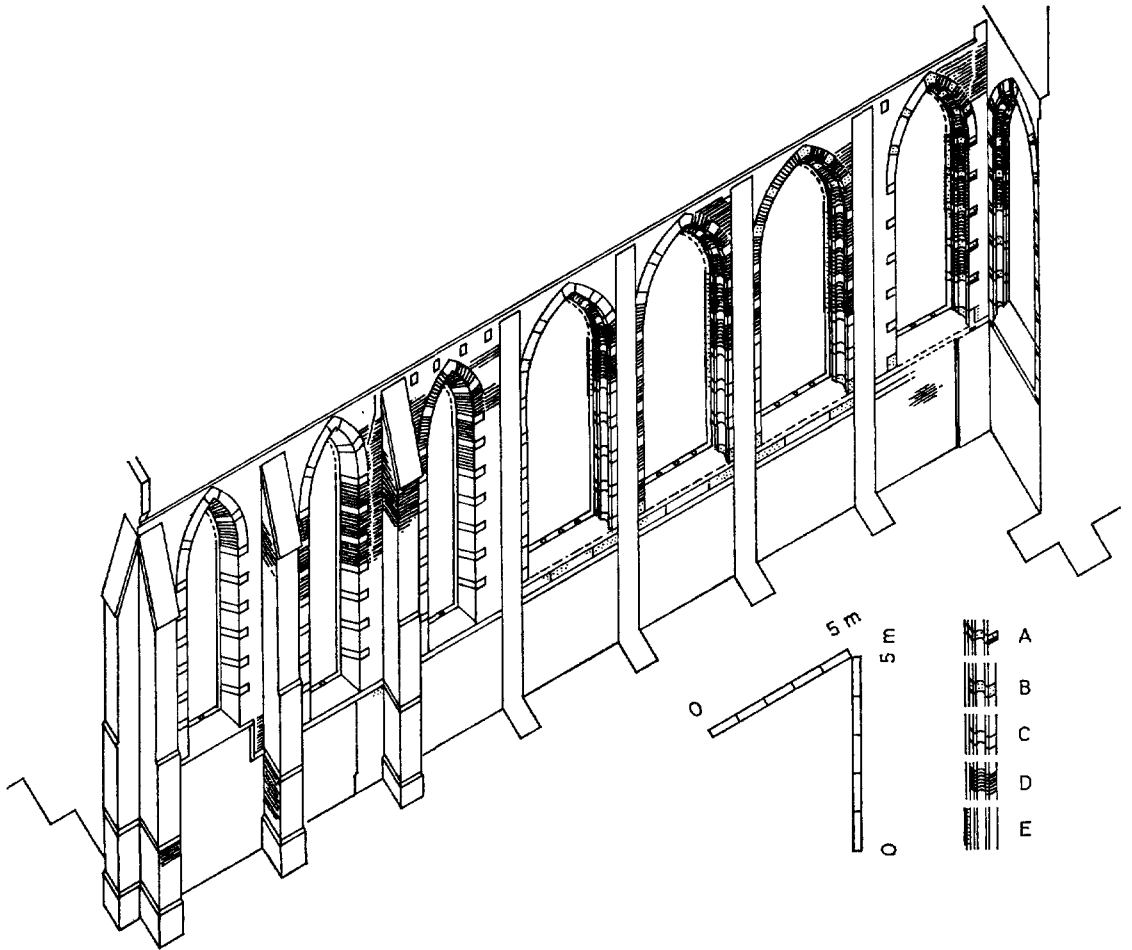

Fig. 5. Wijk bij Duurstede, Hervormde kerk, zuidbeuk. 16de-eeuwse materiaalimitaties buiten op de zuidwand. A: oorspronkelijke gele verf op natuursteenblok. B.: oorspronkelijke gele verf op imitatieblok. C: nieuw gepleisterd blok. D: rode verf met resten van witte schijnvoegen. E: oorspronkelijke gele verf op kantmontant.

oostelijke helft al gelijk met het dwarsschip vernieuwd. Dit venster werd nu in de nieuwe vormen maar geheel in baksteen afgemaakt terwijl de volgende drie vensters werden verbreed en eveneens op de nieuwe wijze werden geprofileerd. De waterlijst onder deze vier vensters kwam op het nieuwe niveau te liggen, drie platte lagen boven de rollaag die de plaats van de weggekapt waterlijst markeert. In de laatste drie traveeën is de modernisering van de vensters echter niet uitgevoerd. Alleen werd hier waarschijnlijk toen ook de waterlijst van de steunberen weggehakt. De vensters bleven er, vermoedelijk inclusief tracteringen en glas, ongewijzigd. Hierdoor is te zien gebleven dat de

vensterkoppen in de meest westelijke twee traveeën iets hoger liggen dan de kop in de travee ernaast. Deze twee traveeën zijn als een vroegere verlenging van de zuidbeuk te herkennen doordat de zuidelijke steunbeer van een oudere westwand zich nog steeds aftekent in de oosthoek van de middelste niet gemoderniseerde travee.

Bij de voltooiing van het oostelijke venster en de modernisering van de drie volgende vensters werd geen natuursteen gebruikt. De boog- en negblokken die men hier, en om de smalgebleven vensters ziet, zijn imitaties in pleisterwerk en gele verf. Behalve deze natuursteenimitatie is rode verf met resten van witte schijnvoegen te vinden in de vensterdagkanten, op de wand bo-

ven en beneden naast de vensters en op de steunberen. De kleurresten en eedergenoemde eigenaardigheden van de zuidwand zijn schematisch weergegeven in fig. 5. Het rood treft men aan op de baksteen, op de voegen of op een schuurlaagje ter plaatse van daarmee bedekte onregelmatigheden in het metselwerk. De rode kleur met de witte schijnvoegen is één keer vernieuwd, het geel op de blokken minstens twee keer.

Het oorspronkelijke heldere geel blijkt niet alleen te zijn aangebracht op zowel imitatie- als echte boog- en negblokken, het is ook aanwezig onder de latere laag rood op de baksteen van de kantmontants in de vier veranderde vensters; niet alleen ter plaatse van de negblokken, maar over de gehele lengte. Nog vreemder lijkt de aanwezigheid van resten oorspronkelijk geel onder de verbrede vensters in de tweede, derde en vierde travee, tellend vanuit het oosten, en rechts onder het smalle venster in de zesde travee.

De oorspronkelijke geschilderde uitmonstering
Het geel op de kantmontants en sporen geel onder tegen de boog in het derde venster tonen aan dat montants en tracteringen in de brede vensters geel waren geverfd. De onderste negblokken waarop de afzaten aansluiten en de strook geel onder de afzaten maken het hoogst aannemelijk dat die afzaten zelf ook geschuurd en geel geverfd zijn geweest.

In de drie smalle vensters is van de kantmontants geen oud materiaal meer aanwezig. Dat ook hier de vensterharnassen geel zijn geweest blijkt uit een stuk kantmontant, afkomstig uit het meest oostelijke smalle venster, waarop onder een laag vuil sporen helder geel konden worden gevonden. In dit onderdeel, een baksteen, is het profiel in de lange platte zijde gehakt.

Het feit dat in de gemoderniseerde vensters de natuursteenblokken zijn weggelaten terwijl die in de nagevolgde helft van het oostelijke venster

wel aanwezig waren maakt het welhaast zeker dat deze vensters met de imitatieblokken werden opgeleverd. De verbouwing werd hier immers uitgevoerd om de verschillen tussen oud en nieuw werk te verminderen, niet om er nieuwe te introduceren. Tegelijkertijd en met dezelfde bedoeling bracht men de blokken op de smalgebleven vensters aan en kleurde men de vensterharnassen en de partijen onder de vensters geel.

Deze 16de-eeuwse natuursteenimitaties werden uitgevoerd nadat de gehele wand rood was geverfd. Op deze rode verflaag keerden de voegen in witte verf terug, zoveel mogelijk op hun oorspronkelijke plaats. Lassen, scheuren en andere ongerechtigheden verdwenen onder pleister en verf.

Met het geel werden de materiaalverschillen in montants, kantmontants en tracteringen aan het oog onttrokken. Zodoende onderscheidde men de als natuursteenwerk voorgestelde vensterharnassen duidelijk van de dagkanten. Bij een latere verfbeurt verdween deze formele ordening ten gunste van een imitatie van de constructie zoals die in het hier aanwezige voorbeeld was uitgevoerd; negblokken waarin het profiel van de kantmontant was opgenomen, de kantmontant daartussen uitgevoerd in baksteen. Het voorbeeld was de oostelijke helft van het meest oostelijke venster. Oorspronkelijk was ook daar de baksteen in de kantmontant samen met de echte natuursteenblokken geel geverfd.

Nu het merendeel van de imitatieblokken inmiddels al bestaat uit een om kleur vragend nieuw pleisterlaagje is de paradoxale situatie ontstaan dat tijdens een restauratie, waarbij verschillende littekens en onregelmatigheden in deze wand als illustraties van de bouwgeschiedenis juist worden geaccentueerd, een uitmonstering, waarmee in de 16de eeuw diezelfde archeologische tekens werden gemaskeerd, door aanvullingen gedeeltelijk in ere moet worden hersteld.

GRONINGENS OUDSTE KERKEN

NAAR AANLEIDING VAN A. E. VAN GIFFEN EN W. PRAAMSTRA,
„DE GRONINGER ST. WALBURG EN HAAR ONDERGROND” *

H. HALBERTSMA

De oudste geschiedenis van de stad Groningen is in de kolommen van het Nieuwsbulletin van de K.N.O.B. herhaaldelijk aan de orde gekomen in verband met de opgravingscampagnes in de St.-Maartenskerk, Groningens oudste kerspelkerk, vervolgens die in de St.-Nicolaas- of Akerk — 1962, 1965, 1968, 1971 en 1973. Het komt ons mede om deze reden zinvol voor de uitkomsten van onze eigen onderzoekingen eens te toetsen aan, en aan te vullen met de resultaten der opgravingen in de jaren 1950, 1957, ten slotte 1968 verricht op de plek waar zich voorheen de St.-Walburgskerk verhief, op korte afstand ten noordoosten van de Groningse St.-Maarten. Daartoe bestaat alle aanleiding nu het definitieve verslag van deze opgravingen, die werden geleid door de Nestor aller vaderlandse archeologen, de ons op 31 mei 1973 ontvallen A. E. van Giffen, in de bovenvermelde publicatie voor ons ligt.

Het stemt tot weemoed dat dit geschrift van Giffens zwanenzang heeft moeten zijn. Tot in zijn allerlaatste levensdagen heeft hij er zich nog intens mee bezig gehouden en de voldoening mogen smaken dit werkstuk in gedrukte vorm voor zich te zien niet alleen, maar er zijn naaste medewerkers er een exemplaar van te schenken als een laatste afscheid. Voor het overige gold het een sterk uitgebreide omwerking van de in 1960, vervolgens 1970 reeds verschenen publicaties, waaruit duidelijk blijkt hoezeer van Giffen geworsteld heeft om enigszins thuis te geraken in een wereld waarmede hij van huis uit minder vertrouwd was. Zoals wij het van van Giffen gewend zijn staan de archeologische waarnemingen op het hoogst denkbare peil en zijn uitmuntend afgedrukt. De manier waarop hij zich daarnaast heeft ingespannen deze waarnemingen tegen hun historische achtergrond te plaatsen en vooral ook de kunstgeschiedenis aan bod te laten komen dwingt niet minder ons res-

pect af en zulks temeer indien wij beseffen dat van Giffen zijn arbeid voltooide toen hij de leeftijd van 90 jaar dicht genaderd was.

Het opgraven der povere resten van de in 1611 ten dele, in 1629 volledig afgebroken St.-Walburgskerk vormde een oud ideaal van van Giffen, verknocht als hij was aan zijn woonplaats. Uit onze studententijd herinneren wij ons hoe hij voortdurend op de wenselijkheid hamerde opgravingen in de binnenstad na te streven, als de enige mogelijkheid de discussie over de oudste geschiedenis van Groningen over het dode punt heen te helpen. Stukje bij beetje slechts liet de Groninger bodem zich zijn geheimen ontrukken — de eerste huizen rondom de Grote Markt, de opeenvolgende gordels der stadsvesten, de dwangkastelen van Edzard, Alva, de Staten, waarbij de verwoestingen, teweeggebracht bij de bevrijding van Groningen in de apriildagen van 1945, onverwachte en gretig gebruikte kansen boden. Toch werd de opgraving op het St.-Walburgskerkhof van Giffen niet in de schoot geworpen en heeft hij hier ook figuurlijk de onderste steen boven moeten halen.

Aanvankelijk raakte hij op een dwaalspoor door gewicht te hechten aan de veronderstelling volgens welke er ooit nauwe betrekkingen zouden hebben bestaan tussen de stad Groningen en het nakroost van Karel de Grote en dat op grond daarvan de St.-Walburgskerk met haar opmerkelijke, polygonale omtrek tot stand zou zijn gekomen. Men vindt deze gedachten het eerst vertolkt in de voordracht die G. Labouchère in 1952 hield op het kunsthistorisch congres te Amsterdam, die aan de Groningse St.-Walburg was gewijd en waarbij de spreker profijt kon trekken van de bevindingen, in 1950 door van Giffen gedaan. Daarbij was onder meer vastgesteld dat deze kerk niet gebouwd was geweest op het grondvlak van een regelmatige zestienhoek, zoals tot dusverre steeds werd aangenomen, conform de befaamde keizerskapel te Aken, doch van een twintighoek.

Nadat wij sinds 1962 belast waren met de archeologische begeleiding der restauratie van de

* Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 78, Amsterdam 1973.

oudste Groningse kerspelkerk, gewijd aan St.-Maarten, deed zich alras de noodzaak voor de uitkomsten van beide onderhavige opgravingscampagnes met elkaar in overeenstemming te brengen. Van Giffen kon zich daarbij slechts na vele gesprekken gewonnen geven voor onze, meteen al in 1962 geponeerde, opvatting dat de tufstenen, twintighoekige St.-Walburg door bisschop Bernold van Utrecht (1027-1054) moest zijn gebouwd.

Inmiddels kunnen wij van Giffen er niet dankbaar genoeg voor zijn ons de welhaast complete plattegrond van dit bouwwerk te hebben verschaft. Het geldt hier een waarlijk indrukwekkende centraalbouw, waarvan het schip omzoomd werd door tien in doorsnede veelhoekige kolommen, waarbuiten nog weer een omgang liep op het ons reeds bekende grondplan. Tegelijk met deze bouw werd aan de oostzijde een tufstenen koor toegevoegd, op rechthoekige basis, aan de westzijde een dito toren, ook weer op rechthoekige grondslag. Deze toren bezat een weerbaar karakter en bood de enige mogelijkheid de kerk te betreden. In de oksel van de zuider omgang was een tufstenen traptoren geplaatst waarvan de spiltrap uitkwam op de omgang. Als „terminus post quem” voor dit bouwwerk zou wellicht de oorkonde uit het jaar 1040 kunnen dienen, waarin bisschop Bernold uit handen van koning Hendrik III een „predium” ontvangt, gelegen „in villa Gruoninga nuncupata, in comitatu Thrente sita”. Als „terminus ante quem” het sterfjaar van bisschop Bernold — 1054, aan wiens naam bovendien de bouw van drie van de vier kapittelkerken te Utrecht benevens de beide kapittelkerken te Deventer en Emmerik verbonden zou blijven.

De middellijn van de Groningse centraalbouw — afgezien van een mogelijk bestaan hebbende polygonale voorgangster der St.-Lievenskerk te Zierikzee, een unicum in het bisdom Utrecht — bedroeg, binnenwerks gemeten, *c.* 29 m, die van de pijlerkring *c.* 15 m. Tot fundering diende een cirkelvormig aangebrachte stapeling van zwerfkeien, over de volle breedte van de pijlerkring, de omvang en de buitenmuren in een daartoe tot op de ongeroerde zandbodem uitgegraven cunet gestort. Voor het opgaande werk waren tufbroden van buitengewoon forse formaten gebezigd, waarvan slechts de dikte uniform was. Schip en omgang waren met houten kappen afgedekt, met leien beschoten. Op de wende der 12de en 13de eeuw werden over de omgang alsnog stenen gewelven geslagen in

verband waarmede het nodig was tufstenen beren tegen de buitenmuur te plaatsen en dito lisenen tegen de pijlers. In later eeuwen moesten de leien plaats maken voor een loden dakbedekking, getuige het feit dat dit lood tijdens het beleg van de stad door Prins Maurits in het jaar 1594 werd verwijderd teneinde er kogels van te gieten. Naderhand bleef herstel van het dak achterwege en luidde deze nalatigheid de ondergang van het bouwwerk in. Het oude koor was voorts in het begin van de 16de eeuw nog door een grotere uitbouw met vierzijdige sluiting en uitgebouwde sacristie vervangen terwijl bij dezelfde gelegenheid bovendien de toren van een nieuwe, aanmerkelijk hogere spits werd voorzien.

Van Giffen heeft zich geen geringe moeite getroost min of meer gelijkvormige, tevens ook contemporaine, dan wel oudere kerkgebouwen in Noord-West Europa op te sporen die de geïsoleerde dekagoon te Groningen in een historisch verband zouden kunnen doen passen. Nochtans gelukte het hem slechts twee voorbeelden te vinden, waarvan de bouw niet al te veel afweek van die der St.-Walburg te Groningen, al waren beide bijna de helft kleiner dan het Groningse exemplaar. Bedoelde bouwsels maakten ieder deel uit van een Benedictijner abdij en verzezen te Senones, resp. Hugshofen, alias Honcourt, beide in de Vozezen.

Van Giffen heeft geen aandacht geschonken aan de tienzuilige, op ovale grondslag gebouwde St.-Gereonskerk te Keulen, heel wat dichter bij huis derhalve. Deze laatste kerk werd geïnspireerd door de Hagia Sophia, tussen 532-537 gebouwd door keizer Justinianus. Op haar beurt beïnvloedde de St.-Gereonskerk, dunkt ons, de kolossale rotondekerk op ovale grondslag, doch met een naar regelmatige twintighoek zwemende omtreksmuur, door bisschop Heribert van Keulen juist aan de overzijde van de Rijn, op een kunstmatig plateau boven de overblijfselen van het Romeinse castellum te Deutz opgetrokken. Deze schier torenachtige pronkbouw maakte een onderdeel uit van een door Heribert gesticht klooster en werd door dezelfde prelaat in het jaar 1019, dan wel 1020 gewijd. Aan dit wonderwerk kwamen zelfs Italiaanse bouwmeesters te pas — „peritores architecti ab externis finibus”. Wij houden het er vooralsnog voor dat het met name dit bouwwerk is geweest dat bisschop Bernold op de gedachte bracht iets dergelijks te doen in het verre Groningen. Voor het overige kan de gedachte aan dekagonale kerken ook via het tienhoekige grafmonument van Theoderik de

Grote bij Ravenna naar onze gewesten zijn overgewaaid. Uiteindelijk hebben beide stromingen hun wortel in de tienzuilige centraalbouw, door Constantijn de Grote opgericht boven het H. Graf te Jeruzalem.

Veel uitgebreider bleek van Giffen intussen de groep der octogoon-kerken in Noord-West Europa te zijn, met de Groningse St.-Walburg in meer of minder verwijderd verband te brengen. Deze grijpen via de door Karel de Grote tussen 796 en 804 te Aken gebouwde kapel terug op de S. Vitale te Ravenna, in het jaar 547 gewijd. De bouw van octogonen stelde de architecten voor heel wat minder grote problemen als die der dekagonen. De afmetingen van de St.-Walburg benaderen die van de slechts iets grotere kapel te Aken zo dicht dat de bouwmeester van bisschop Bernold bij zijn ontwerp de Akense kapel ongetwijfeld in gedachten heeft gehad, indien hij deze al niet als uitgangspunt heeft gebruikt. Toch blijft het gissen waarom bisschop Bernold nu juist Groningen uitkoos voor een dergelijk wereldwonder, waar op dat ogenblik tufstenen kerken in een wijde omtrek op de vingers van een hand te tellen waren en het zwaartepunt van 's bisschops geestelijke noch wereldlijke macht te zoeken viel. Integendeel, de stad Groningen vormde de wel meest vooruitgeschoven post van het bisdom Utrecht en werd als de noordelijkste tip van een Drents graafschap aan drie zijden ingeklemd door de Friese graafschappen Hunsego en Fivelgo, die in kerkelijk opzicht niet onder Utrecht, doch Munster ressorteerden.

Tot grafkapel kan Bernold zijn schepping onmogelijk hebben bestemd, zoals graaf Arnoud met zijn octogoon te Brugge en na hem bisschop Notker (967-1008) met zijn achthoekige kapel te Luik. Beide op voorbeeld, naar mag worden aangenomen, van de voor het overige veel grotere grafkapel te Aken. Van Giffen zag in de Groningse dekagoon een symbool der verenigde geestelijke en bisschoppelijke macht, zoals deze onder het bewind van bisschop Bernold te Groningen gestalte had gekregen. Maar hoe belangrijk het „predium” op zichzelf ook mocht zijn, hem in 1040 te Groningen geschonken, samen met de emolumenten van de tol en de munt aldaar — alles ter toevoeging aan de grafelijke rechten in Drente, reeds in het jaar 1024 door Bernolds voorganger, Adalbold II, verworven — ook elders in zijn bisdom waren grafelijke rechten in Bernolds hand en bestond er te Groningen geen bijzondere aanleiding zulk een veer van de mond

te blazen, louter op grond van deze omstandigheid.

Indertijd hebben wij al eens de mogelijkheid geopperd dat Bernold de betekenis van zijn nieuw verworven wereldlijke positie te Groningen wenste te onderstrepen als antwoord op het verrijzen van een ander opzienbarend bouwwerk, amper twee uren gaans ten noorden van de stad Groningen gelegen. Wij hebben hierbij het oog op de gedachteniskerk, onder het bewind van bisschop Herman van Munster (1032-1042) opgericht boven de woning met huiskapel en graf van de door de Noormannen tijdens een overval op Groningen in het jaar 991, dan wel 1006 of 1007 om het leven gebrachte, als martelaar vereerde Walfried te Bedum. Een bouwwerk, waarvan belangrijke tufstenen resten ook thans nog overeind staan en dat eeuwenlang het doelwit vormde van jaarlijkse pelgrimages, die aanleiding gaven tot het ontstaan van veruit de belangrijkste jaarmarkt in de Groninger Ommelanden. Dat bisschop Bernold naar wereldlijke invloed streefde in de Munsterse enclave van zijn bisdom valt af te leiden uit de inhoud van de tweede oorkonde, op dezelfde dag als de schenkingsoorkonde inzake het „predium” door koning Hendrik III te Utrecht uitgevaardigd. Hierin ontvangt Bernold uit handen van de koning de „predia, videlicet Lethermingi et Enon” — Leermens en Enum in het graafschap Fivelgo —, die aan een zekere Uffo en diens broeders waren ontnomen „pro nefanda temeritate in iudicio convicti”. Van Giffen heeft ons hierin echter niet willen volgen.

Nu bleek de tufstenen St.-Walburg niet de eerste kerk te zijn geweest, ooit op deze plek gebouwd. De noordelijke helft van dit bouwwerk overdekte namelijk een reeks van paalkuilen, behorende bij een drieschepige, houten kerk met de bescheiden afmetingen van c. 11 bij 10 m. Aan de zuidzijde verrees bovendien een houten klokhuis of klokkenstoel van 4 bij 3,5 m in het vierkant. Op het moment dat de houten kerk voor de stenen moest plaatsmaken werden de staanders van de eerste uit de bodem getrokken. Bij deze gelegenheid, dan wel reeds tijdens het plaatsen van de palen, belandden enkele Pingsdorfscherven in een der paalkuilen. Op grond van deze vondsten, zowel als het C-14 onderzoek van teruggevonden paalhoutresten kwam van Giffen tot een datering van de houten kerk tussen c. 950 en 1000. Nochtans komt ons de gevolgde dateringswijze zo onwrikbaar niet voor dat een iets jongere tijdsbepaling uitgesloten

moet worden geacht. Tijdens onze eigen onderzoekingen in de nabij staande St.-Maartenskerk kon worden vastgesteld dat de bestaande kerk niet alleen belangrijke muurresten bevat van een voorafgaande, 13de-eeuwse bakstenen kruiskerk, doch ten dele rust op de grondvesten van een nog oudere, tufstenen zaalkerk, waaronder weer de resten van een houten kerk verborgen lagen. Blijkens het C-14 onderzoek van enige teruggevonden paalstompen was deze houten St.-Maartenskerk contemporain met de houten St.-Walburg. Ergo kan de houten St.-Walburgskerk nimmer als parochiekerk hebben dienst gedaan alvorens een andere bestemming zowel als schutshelike te verkrijgen. Het verwondert ons dan ook dat de keuze van St.-Walburg als patrones, niet alleen voor de stenen, maar ook reeds voor de houten paltskerk, door van Giffen niet is aangegrepen teneinde een nadere bouwdatum voor het houten gebouw te bepalen.

Het was, zoals wij reeds opmerkten, bisschop Adalbert II (1016-1026), onder wiens bewind de bisschoppen van Utrecht door keizer Koenraad II met de grafelijke rechten in het „comitatus de Trente" werden bekleed. In het jaar daarop zou ook de jacht op „cervos, ursos aut apros, insuper et bestias, que Teutonice elo et scelo appellantur", „in pago Thrient nominato", uitdrukkelijk aan Adalbert en diens opvolgers worden voorbehouden. Adalbert was het die aanleiding vond te Groningen een bisschoppelijke palts te vestigen en daaraan een paltskerk te verbinden.

Nu had het bisdom Utrecht gedurende een korte periode, voorafgaande aan Adalberts bewind, een onverwacht oplevende golf van Noormanneninvallen over zich moeten laten heengaan, waarvan in het jaar 991 Staveren en hoogst waarschijnlijk ook Groningen het slachtoffer waren geworden. In 1006 was Tiel geplunderd en verbrand terwijl de stad Utrecht in het jaar 1007 te nauwnood aan een zelfde ramp was ontkomen. Door een wonder was het St.-Walburgsklooster te Tiel aan de verwoesting ontkomen en men schreef dit behoud toe aan St.-Walburg. Het was wederom bisschop Adalbert die zich schriftelijk liet voorlichten over het gebeurde te Tiel en relieken van St.-Walburg uit Tiel naar Utrecht liet overbrengen. Alles pleit er, dunkt ons, voor dat Adalbert II de houten voorgangster van de tufstenen St.-Walburgskerk als paltskapel te Groningen stichtte en er de patrones voor koos. Gezien de Noormannenplaag, door de stad Groningen aan den lijve ondervonden, bestond voor deze keus alle aanleiding.

Wanneer in de 12de en 13de eeuw de Groningse burgerij bij herhaling de tufstenen St.-Walburg bezet houdt in de strijd tegen de bisschoppelijke prefect, wordt beweerd dat deze kerk als burcht zou zijn gebouwd, ter bescherming tegen de Noormannen. In feite is deze bewering niet juist, omdat slechts de patrones, niet het bouwwerk zelf, de verlangde bescherming had kunnen bieden maar anderzijds bewijst het verband, gelegd tussen de St.-Walburgskerk en de Noormannen, dat een herinnering aan de beweegredenen bij de keuze van de beschermhelike bij de ingezetenen van de stad was blijven hangen. Mocht de tufstenen St. Walburg binnen het kader der handtastelijkheden tussen burgerij en prefect een belangrijke sleutelstelling betekenen, bij een belegering van de stad zou deze kerk, laat staan haar houten voorgangster, weinig of geen militaire betekenis hebben gehad, tenzij als laatste toevlucht voor desperate verdedigers.

Tot slot enige opmerkingen over menselijke bedrijvigheid ter plaatse van de St.-Walburgskerk en naaste omgeving uit nog vroeger tijden. Voorbijgaande aan enkele Romeinse munten, die gevonden zouden zijn bij het uitbreken der funderingen van de tufstenen centraalbouw, bewijst het voorkomen van aardewerkscherven, greppels, ploegsporen en andere ingravingen dat dit gedeelte van de binnenstad gedurende de Romeinse Keizertijd reeds bewoners had aangetrokken. Gelijksoortige cultuursporen troffen wij trouwens onder de St.-Maartenskerk aan. Afgezien daarvan bevond zich onder de tufstenen St.-Walburgskerk tenminste één paalstomp die, blijkens het daarop toegepaste C-14 onderzoek, slechts secundair bij de bouw van de houten voorgangster kon zijn gebruikt aangezien de desbetreffende paal reeds uit c. 650 na Chr. dateerde. Deze ouderdom stemde overeen met die, langs dezelfde weg verkregen voor een der eikehouten boomkisten met menselijke skeletresten, door ons opgegraven zowel onder als naast de tufstenen St.-Maartenskerk. Van Giffen overwoog dan ook de mogelijkheid dat bedoelde paal deel had uitgemaakt van een kapel, behorende bij het boomkistengrafveld, en wederom gebruikt bij de bouw van de houten St.-Walburgskerk.

Tijdens ons eigen onderzoek in de St.-Maartenskerk werd van een dergelijke kapel geen spoor teruggevonden, al laat de aanwezigheid van het boomkistenkerkhof het vermoeden toe dat deze in de onmiddellijke nabijheid daarvan heeft gestaan, hetzij ten noorden, hetzij ten zui-

den van de huidige St.-Maarten. Het opgegeven globale jaartal 650 baart ons niettemin de nodige moeilijkheden en komt ons te vroeg voor. Recentere C-14 onderzoeken van door ons verstrekte boomkistmonsters leverden het jaartal 720 of daaromtrent op, maar ook deze uitkomst laat zich slecht in overeenstemming brengen met de historische feiten.

Uit de beschrijving van de gebeurtenissen na de dood van Bonifatius te — en niet bij! — Dokkum valt af te leiden dat in vermeld jaar de kerstening der Friezen niet verder was gevorderd dan tot aan de Lauwers, en slechts vluchtig was geschied. De trieste faam van Dokkum — dit oord zou trouwens eerst ontstaan nadat boven het martelveld een „tumulus” was opgeworpen als onmisbare voeting voor een houten gedachteniskerk — deed omstreeks het jaar 770 een andere Angelsaks naar Friesland oversteken ten einde Bonifatius' afgebroken arbeid voort te zetten. Te weten Willehad, die zich met toestemming van abt Gregorius uit Utrecht naast de kerk te Dokkum ging vestigen en vooral de jeugd trachtte te bereiken door een school te openen. In het jaar 777 kwam Liudger hem daar aflossen en trok Willehad de Lauwers over, waar tevoren het Christendom nog nimmer was gepredikt. Alras moest hij Humsterland hals over kop verlaten en vluchtte naar het aangrenzende Drente. Ofschoon hij ook hier zijn leven niet altijd zeker was, slaagde hij er toch in enige kerkjes te bouwen en het ligt voor de hand aan te nemen dat een daarvan te Groningen tot stand kwam, van waaruit Drente vanouds werd bestuurd. Lang zou Willehad niet in Drente blijven want Karel de Grote riep hem na korte tijd reeds naar Bremen, waar hij tot eerste bisschop werd aangesteld. Toch was het aan Willehad te danken, dat Drente, met inbegrip van de latere stad Groningen, bij het bisdom Utrecht werd gevoegd, in tegenstelling met Humsterland, Hunsego en Fivelgo, door Liudger voor het nieuwe geloof gewonnen en om deze reden naderhand als een enclave in het bisdom Utrecht ingelijfd bij het bisdom Munster, waarvan Liudger de eerste bisschop was. Het moge derhalve duidelijk zijn dat er binnen deze historische omarming voor een kerk te Groningen voor het jaar 777 geen ruimte te vinden is.

Voor de toekomst blijft er in het hart van de stad Groningen nog wel het een en ander op het archeologische verlanglijstje staan. In de eerste plaats de kapel, behorende bij het boomkistengrafveld. In de tweede plaats de standplaats en

de aard van de bisschoppelijke palts en prefectuur, waarvan de St.-Walburgskerk een onderdeel vormde. Van Giffen legde ten Westen zowel als ten oosten van de houten St.-Walburg gedeelten bloot van een grachtenstelsel, dat enige keren scheen te zijn vernieuwd doch, gezien de ligging zowel als het stroken met de as van de genoemde kerk, de indruk wekte een rechthoek te hebben omsloten die tot kerkhof diende en in het midden waarvan bedoelde kerk verrees. Juist in de as van de kerk, recht tegenover het midden van de westelijke kerkgevel, vertoonde de gracht, die het dichtste bij de kerk lag en ook wel de jongste van de opeenvolgende ingravingen zal zijn geweest, een damvormige onderbreking. In deze dam waren twee zware posten ingegraven alsof zich hier een solide hek of monumentale poort had bevonden. Al deze sloten kwamen te vervallen bij de bouw van de tufstenen St.-Walburg naar het schijnt, maar de beschreven poortdam wijst toch in de richting van het enige jaren geleden buiten gebruik gestelde, oude politiebureau aan de voet van de Martinitoren, waar van Giffen op grond van de literatuur zowel als waarnemingen in bouwputten achter de tegenwoordige noordelijke rooilijn van de Grote Markt, ten oosten van de Oude Ebbingestraat, de plaats van de voormalige bisschoppelijke palts zocht.

In de uiterste zuidwesthoek van het door van Giffen aangesneden terrein tekende zich nog juist de noord-oostelijke, rechte, zij het afgeronde hoek af van een ander grachtencomplex, waarvan de richting overeenkwam met die van het slotenstelsel rondom de houten St.-Walburgskerk en daar onmiddellijk aan grensde.

Wij troffen de voortzetting van de grachtenbundels tussen de gerechtigheid van beide kerken andermaal aan onder het uiteinde van het huidige koor der St.-Maartenskerk en houden het er voor dat men hier niet zozeer met krijgskundige voorzieningen van doen heeft doch veel eerder met afscheidingen rondom, zowel als tussen de twee kerkhoven van St.-Maarten en St.-Walburg. In een later stadium zullen deze grachten wel door muren vervangen zijn, conform de gang van zaken in zo menige andere middeleeuwse stad. Zo bijvoorbeeld te Leeuwarden, waar men het kerkhof van Nijehove met de O.-L.-Vrouw gewijde parochiekerk door een sloot gescheiden hield van het daarnaast liggende kerkhof der Dominicanen en eerst later door een muur. Kerkgrachten, rond, ovaal dan wel rechthoekig van vorm, waren in de waterrijke

streken van ons land welhaast regel, niet alleen in de dorpen maar ook in de steden. Naderhand gedempt en in straatjes of steegjes veranderd, bleven zij aldus de herinnering bewaren aan veel oudere situaties.

Het reconstrueren der opeenvolgende ontwikkelingsstadia van middeleeuwse steden is een

uiterst fascinerende bezigheid. Dank zij de arbeid van van Giffen zijn wij hiermede wat Groningen betreft verder gevorderd dan in welke andere Nederlandse stad ook. Moge het daarom een jongere generatie van archeologen gegeven zijn datgene te Groningen te voltooien wat van Giffen niet meer werd vergund.

BOEKBESPREKING

Inventaris van het Kunstpatrimonium van de Provincie Antwerpen. Uitgegeven in opdracht van de Bestendige Deputatie van de Provinciale Raad van Antwerpen, onder redactie van *Hertha Leemans*. Deel I: De Sint-Gummaruskerk te Lier, door *Hertha Leemans*. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen-Utrecht 1972. 546 blz., 12 figuren naar tekeningen van Paul Verwilt en van de Provinciale Bouwdienst, 410 foto-reproducties.

* In de inleiding van het eerste deel van het *Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen* (1965) heeft Luc Devliegheer een overzicht gegeven van de moeizame gang van de monumentenbeschrijving in België. Een centrale dienst daarvoor bestaat er niet, initiatieven op dit gebied worden aan de provinciebesturen overgelaten. Oost-Vlaanderen is het eerst, in 1952, begonnen met de aanstelling van een provinciaal inspectrice, mej. dr. Elisabeth Dhanens, in het bijzonder belast met de wetenschappelijke inventarisatie en beschrijving van het gewestelijk kunstpatrimonium, en daarvan zijn inmiddels reeds acht delen uitgegeven. In 1960 benoemde de provincie West-Vlaanderen dr. Luc Devliegheer tot wetenschappelijk attaché en ook daar komen nu regelmatig inventarisbanden van de pers. In 1963 volgde de provincie Antwerpen deze voorbeelden door een provinciaal inspecteur de redactie op te dragen van de inventaris van het kunstpatrimonium, nadat lang voordien, tussen 1902 en 1940, in twaalf afleveringen, een beknopte en onvolledige inventaris was uitgegeven door het provinciaal comité Antwerpen van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.

Thans is de Antwerpse monumentenbeschrijving glansrijk in het licht getreden met de verschijning van het eerste deel, dat in al zijn omvang aan de St.-Gummaruskerk te Lier is gewijd. In zijn woord vooraf noemt de gouverneur van de provincie Antwerpen het bewaren en overdragen van de Antwerpse cultuurschat „een taak van eenvoudige rechtvaardigheid tegenover allen die ons dit kunstgenot schonken, een plicht ten overstaan van de komende generaties. Het vastleggen van dit merkwaardig erfdeel in een beschrijvende inventaris is voor de vervulling van dit opzet essentieel”. Het is van harte te hopen, dat deze

uitspraak ook gevolgen zal hebben voor de daadwerkelijke bescherming van de monumenten, want een groot deel daarvan is tot heden in België vogelvrij. Voor Nederlandse begrippen en in vergelijking met de monumentenbescherming in steden als Amsterdam, Maastricht en Middelburg, is het bijna onvoorstelbaar, dat in de stad Antwerpen slechts een vijftigtal monumenten geklasseerd en beschermd is. In het kleine, maar boeiende Lier zal het naar verhouding wel even droevig gesteld zijn, maar de grote kerk is gelukkig in haar voortbestaan beveiligd.

Dit begin is buitengewoon welgeslaagd en *Hertha Leemans* biedt ons een boek, dat in zijn nauwkeurigheid, volledigheid, taalgebruik en zorgvuldige typografie alle recht doet wedervaren aan een rijk met kunstbezit uitgeruste kerk, die van meer dan gewestelijke, van internationale betekenis is als rijpe vrucht van de wijdvertakte Brabantse gotiek en welke faam mede berust op het laatgotische oksaal en de oude beglazing. De verantwoording van de schrijfster geeft aan, hoe zij inhoud en vorm van de Oost-Vlaamse inventarissen als leidraad gekozen heeft, terwijl ook de Nederlandse geïllustreerde beschrijving van de monumenten van geschiedenis en kunst in ruime mate haar werk beïnvloed heeft.

Natuurlijk was aan dit kerkgebouw al wel aandacht besteed en was het naar tijd en stijl al in breder verband geplaatst door S. Leurs, met name ook in de studies van D. Roggen en J. Withof over het ontstaan, de grondleggers en grootmeesters der Brabantse gotiek, van R. de Roo en J. Squilbeck over de bouwmeestersfamilie Keldermans. Ook waren belangrijke kunstwerken al bestudeerd, zoals de gebrandschilderde glazen door J. Helbig, het oksaal door J. Steppe, de sculpturen van Artus Quellien de Oude door Johanna Gabriëls, maar een complete monografie was er in feite niet. Des te meer welkom is het, dat de schrijfster op grond van hernieuwd archiefonderzoek en eigen waarnemingen aan het bouwwerk en zijn onderdelen en inrichting, tot een samenvattende bouwgeschiedenis komt, gevolgd door een volledig beredeneerde catalogus van de inventarisstukken.

De bibliografie waarmee zij zeer overzichtelijk begint, scheidt zij in bronnen, waaronder zij als

---

* *Bijdrage vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg*

eerste de iconografische, dan de geschreven bronnen rangschikt, deze weer verdeeld in die welke uitgegeven en onuitgegeven zijn, waarop de gepubliceerde studies volgen. Men moet erkennen, dat dit systeem in de ruime opmaak veel beter voldoet dan de compacte en ietwat verstopte bronnen- en literatuuropgave in de Nederlandse monumentenbeschrijvingen. De leesbaarheid komt het ook ten goede, dat zij in het hele boek slechts spaarzaam een klein lettertype toepast.

Bij de vaststelling van de bouwperiodes en in haar karakterisering van het gebouw laat de schrijfster goed uitkomen, dat het bouwwerk, op de toren na, zo zeer een eenheid en een gaafheid van conceptie vertoont, dat men zich nauwelijks kan voorstellen, dat het pas in de loop van twee eeuwen tot stand gekomen is. De aanvankelijke stijlbeginselen, in 1424 opvallend wat in de St.-Rombouts te Mechelen bijna honderd jaar eerder geschapen was, zijn consequent volgehouden, alleen de plastische en ornamentale details veranderen lichtelijk. Dat geldt voor vele Brabants-gotische kerken in de Nederlanden, want de Brabantse gotiek is minder een creatieve explosie dan een evenwichtige traditie, uit een rustige keuze van al bestaande elementen geboren en tot een lange levensduur bestemd. Haar laatste stadium is nog steeds door die overlevering bepaald, al groeit de schaal tot megalomanie (de torenbouw in Mechelen, Leuven, Antwerpen, Zierikzee; de onvoltooide vergroting van de kerken van Antwerpen en Bergen op Zoom).

Over de oudste kerk van Lier, aan de huidige ter plaatse voorafgegaan, is weinig bekend, ofschoon de nieuwe slechts geleidelijk, in delen, tot stand kwam, met zo lang mogelijk behoud van oude bouwpartijen. Opravingen hebben blijkbaar nooit plaats gevonden. De toren, in 1378 door Hendrik Mijs uit den Anker begonnen, werd in 1424 door Jan II Keldermans tot de bovenkant van de tweede geleding voltooid, waarna hij, naar eigen opvatting, het schip begon, waaraan tot 1443 gewerkt werd. De opbouw van dit schip, met zijn ronde kolommen, koelbladkapitelen, schalkenbundels met basementen staande op de dekplaten daarvan, onversierde boogzwikken, ook de inwendige dispositie van zijbeuken met kapellen, vertonen zo nauwe gelijkennis met de rechte koortraveeën en het schip van de Lieve-Vrouwekerk van Breda, die in 1410 begonnen is, dat M. D. Ozinga en R. Meischke (wier boek door de schrijfster niet genoemd wordt), wel verondersteld hebben, dat de Bredase kerk een werk van Jan II Keldermans is, die dan

mogelijk zijn opvatting eerder in Breda dan in Lier toegepast heeft. Dit is inderdaad niet geheel uitgesloten, aangezien hij in 1399 in Brussel al de meesterstitel verwierf. Het koor van de Bredase kerk moet, voor de toevoeging van de omgang in het begin van de 16de eeuw, geleken hebben op het koor van de Zavelkerk in Brussel, dat tussen omstreeks 1390 en 1409 tot stand kwam, en dat Jan Keldermans gekend heeft, zo hij er al niet aan meegewerkt heeft. Een overeenkomst tussen Breda en Lier is ook het lage quotiënt hoogte-breedte in het schip, in beide kerken nagenoeg gelijk in schaal en maat. Bij deze gebouwen komt ook voortdurend het schip van de Onze-Lieve-Vrouwekerk over de Dijle te Mechelen in herinnering, dat in 1451-1465 gebouwd werd.

Terwijl in Lier aan het schip gewerkt werd, werd in 1437 ook de torenbouw hervat; in 1459 was het onderste achtkant bijna gereed. De bouw van het dwarspand volgde van 1460 tot omstreeks 1476, maar hier is de datering door gebrek aan archivalische gegevens het moeilijkst, en het blijft onduidelijk, welk werk hieraan precies tussen 1533 en 1550 ter voltooiing verricht werd. Tussen 1476 en 1515 werd het koor met zijn omgang en straalkapellen gebouwd, inwendig rijker dan het schip door traceringen in de scheiboozwicken van flamboyant karakter. Ook werd een tweede achtkant op de toren gebouwd. Deze werken aan koor en toren stonden onder leiding van Andries I Keldermans (die ook aan de torens van Mechelen en Zierikzee en het stadhuis van Middelburg werkte) en van Herman de Waghmakere en zijn zoon Domien (die ook aan de Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen en aan de kerk van Hulst werkten). Het hoogkoor werd echter pas in 1624, maar volmaakt gotisch, gewelfd. Na de torenbrand van 1609 werd een nieuw bovenst achtkant gebouwd; na een tweede brand, in 1702, werd dit anders herbouwd en van de nog bestaande koepel voorzien.

Na de beschrijving van het kerkgebouw en na de bouwgeschiedenis volgt een volledige beschrijving van al het figurale beeldhouwwerk en zijn iconografie in genummerde reeksen, en daarna van de nog aanwezige en, zo mogelijk, de verdwenen en voorafgaande inventarisstukken, ook degene die elders terechtgekomen zijn. De beschrijving van het ene voorwerp gaat nooit ten koste van die van het andere: zo wordt uitvoerig studie gemaakt van het altaar dat, afkomstig uit de St.-Baafs van Gent, van 1708 tot 1887 als hoogaltaar gediend heeft en waarvan men de af-

braak wel kan betreuren, maar de objectieve beschrijfster neemt geen wraak door de beschrijving weg te laten van de opvolger daarvan, integendeel, het huidige neogotische hoogaltaar, werk van baron Jean de Béthune, „de Belgische Cuypers”, krijgt even nauwkeurige aandacht. Ook het neogotische Sacramentsaltaar wordt behandeld, dat in 1884-'86 te Jutfaas vervaardigd schijnt te zijn, vermoedelijk door F. W. Mengelberg. Deze had zijn atelier te Utrecht, maar wellicht had hij ook een tijdelijke werkplaats in Jutfaas, waar hij aan de inrichting van de in 1875 voltooide St.-Nicolaaskerk werkte?

De voor de kennis van het middeleeuwse bouwbedrijf zo interessante hijswerktuigen op de kerkzolders van de St.-Gummaruskerk, al ter sprake gebracht in het boek van Frieda van Tyghem, zijn allerminst vergeten. Opmerking verdient het ook, dat het bezit aan handschriften en boeken van de kerk als volwaardig en cultuurhistorisch belangrijk onderdeel van de inventaris volledig gecatalogiseerd is, met alle aandacht voor de gravures en voor de boekbanden, iets wat bij andere kerkelijke boekerijen zelden of nooit gedaan is.

Het boek heeft uitstekende, zeer uitgewerkte registers, waaronder een uitgebreid iconografisch register en een zakenregister waarin bijvoorbeeld ook alle patrocinia, relieken en broederschappen zijn opgenomen.

De plattegrond- en opstandtekeningen der kerk zijn op een leesbare schaal van 1 : 250 afgebeeld op uitslaande bladzijden; een reeks profielen van bogen, venster- en ingangsdagkanten, gewelfribben en kolombasementen zijn op veel grotere (welke?) schaal weergegeven. Het onderschrift van het derde onderdeel van figuur 2 lijkt me onjuist: niet de gordelboog, maar de scheiboog van de middenbeuk van het schip is hier afgebeeld. Jammer is het alleen, dat in de plattegrond slechts de situatie onder de kapitelen weergegeven is en niet de doorsnede van de hoger opgaande profielen langs triforium en lichtbeuk en van de schei- en gordelbogen, hetgeen had kunnen geschieden door de plattegrond in de lengte te hal-

veren en de twee niveaus onderscheidenlijk aan de noord- en de zuidkant vast te leggen. Bij de grote Brabants gotische kerken immers is het profielenstelsel op triforiumhoogte altijd even rijk, ongeacht of zij nu op ronde kolommen (Mechelen, Lier, Breda, Diest) of bundelpijlers (Antwerpen, Leuven, 's-Hertogenbosch) staan. Maar wellicht is een dergelijke wijze van tekenen en afbeelden te veel gevraagd, zoals het ook een verregaande wens is, om alle uitslaande bladzijden achterin zodanig naar rechts te kunnen openvouwen, dat men de tekst kan raadplegen met de open tekening ernaast, geheel buiten het volume van het boek.

De reeks fotoreproducties is een goed hulpmiddel, omdat ook archeologisch en constructief belangwekkende onderdelen (bouwnaden, kapgebinten) en partijen vóór de restauraties van 1892-1952 opgenomen zijn. Wanneer voorwerpen niet afgebeeld zijn, wordt wel melding gemaakt van de foto's die in het A.C.L. (Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel) en elders aanwezig zijn. Opmerkelijk is weer, dat, zoals in de beschrijving van de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Kortrijk, twee kleurenfoto's geboden worden: van een gebrandschilderd glas uit de 15de eeuw en van de Colibrant-triptiek uit 1516. Een moderne geïllustreerde beschrijving zal inderdaad niet om de kleurenreproductie heen kunnen gaan en het zal nodig zijn, de techniek daarvan te vervolmaken om juist de kleurrijke onderdelen, zoals schilderijen, gebrandschilderd glas, muurschilderingen, tot hun recht te doen komen. Maar eigenlijk geldt dat ook voor de kleuren van het bouwmetaal: de in het licht wisselende kleuren van de oorspronkelijke Balegem- en Afligemsteen en de bij de restauratie toegevoegde Euville en Vaurion dienen vastgelegd te worden, want onder invloed van weer en lucht zal de aanblik van deze kerk blijven veranderen. Tot heden is de kleurenreproductie in de Europese monumentenbeschrijvingen weinig of niet beproefd, terwijl alle andere publikaties, met name het geheel commercieel opgezette boek, er ruim gebruik van maken, en vaak lang niet slecht. C. PEETERS

KNOB

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP VRIJDAG 21 JUNI 1974 IN DE BOVENKERK TE KAMPEN

Volgens de presentielijst zijn 59 leden en introducés ter vergadering aanwezig. De voorzitter, prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, opent de vergadering. Hij heet in het bijzonder welkom drs. Chr. van Welsenese, de auteur van het jubileumboek „Nederland zal ons een zorg zijn”, en de heren Aberson, Schakel en een vertegenwoordiger van de firma Woudenberg uit Ameide; hun financiële steun en die van enkele andere aannemersbedrijven in den lande hebben het verschijnen van ons jubileumboek mogelijk gemaakt. Hulde en dank brengt de voorzitter vervolgens aan alle organisatoren van de excursies, die van hedenmiddag en van morgen, waaronder mejuffrouw Rentjes en de heren Reeskamp en Dijkstra toch wel met name mogen worden genoemd.

„Ruim een week geleden”, aldus de voorzitter, „woonde ik, als bèta, een eerste ingenieurscongres voor energiebesparing bij; nú, iets meer als alfa, het 75e monumentenbesparingscongres dat door deze Bond wordt georganiseerd in een op zo voortreffelijke wijze „bespaard” gebouw. Bij het energiecongres kwam naar voren, dat besparing van (door mensen opgewekte) energie samenhangt met het sparen van (natuurlijke grondstoffen). Bij òns is in toenemende mate de aandacht gevestigd op de relatie tussen zuinig omgaan met het door mensen gemaakte en zuinigheid met het in de natuur levende.

Meermalen probeerde ik, hier en elders, ook weer de samenhang aan te tonen tussen deze beide groepen van problematiek. In het voorwoord van ons jubileumboek vindt U iets daarvan terug. U zult ondertussen dit voorwoord óók herkennen als een variant op mijn — in verband met mijn ziekte door mevrouw Prins voorgelezen — verhaal voor de wintervergadering. Voor deze verwantschap vraag ik graag mijn excuus, maar het was nu eenmaal zo, dat dit voorwoord en mijn „Winter's Tale” in hetzelfde weekend opgesteld moesten worden.

Terug naar het „besparen”. Het jubileumboek is — op initiatief van ons bestuurslid de Vrieze — vanwege de urgentie dáárvan *niet* gewijd aan onze oorspronkelijke hoofdtak: die van het onderzoek aan de objecten, maar aan de uitbrei-

ding daarvan in de tijdsdimensie: het onderzoek van de *verandering* van de objecten. Onze auteur, drs. van Welsenese, vestigde vooral de aandacht op die veranderingen, waarbij het positieve niet opweegt tegen het negatieve, of die waarbij het positieve ook (en dus beter) bereikt had kunnen worden met minder verstorende neveneffect. We presenteren het boek als een waarschuwing en we hadden het de titel willen meegeven van „Zo gaan we naar de bliksem”. Maar we vormen nu eenmaal een wetenschappelijk gerichte Bond en we mogen geen pas achteraf bewijsbare stelling poneren. Toch zit die oude titel in de huidige opgenomen. Want achter het advies, dat we na veel studie als wetenschappelijke instelling wèl mogen geven: „Nederland zal U een zorg zijn” kunt U toevoegen: anders . . . , en dan onze „oertitel”.

Ik mag in dit verband ook een (laatste) stelling memoreren uit een recent proefschrift op het gebied van de sterrenkunde¹:

De bedragen, die beschikbaar worden gesteld voor het herstel en het instandhouden van gebouwen en stedekundige- en landschappelijke structuren uit eerdere tijdperken, dienen in reële proportie te komen tot het grote aandeel, dat deze zaken hebben in de „image” van het land voor bewoner en bezoeker. Daarbij moet tevens voor ogen gehouden worden dat de daaraan bestede gelden voor een uitzonderlijk hoog percentage als loon worden uitgekeerd en dat ze veel arbeidsvreugde, een minimum aan vervuiling en een langdurige positieve invloed op de omgeving met zich meebrengen.

We denken dan: hadden de cijfers van de in die stelling bedoelde bedragen maar iets meer de orde van grootte van wat in de astronomie gangbaar is! Veel problemen zouden dan gemakkelijker zijn. Veel restauraties, die „op de rol” staan (en ik zeg dat zo, omdat U vanmiddag in Kampen nog zo'n „rol” van het „op de rol staan” heeft kunnen zien), zouden daarvan afgewenteld kunnen worden naar de fase van

¹ H. van de Stadt, *Heterodyne Detection in Visual and Near-infrared Astronomy*, proefschrift, Utrecht 1974, st. 9.

uitvoering. Toch is méér restauratiegeld alleen niet voldoende. Jhr. Van der Wijck poneerde gisteren zelfs de stelling², dat niet te veel geld voor monumenten ook zijn nut kan hebben — uiteraard wanneer er ook voor andere zaken, die onze omgeving bepalen, niet te veel is. We vinden dan ook de fraaiste stadsbeelden — zoals hier in Kampen — dáár, waar na periodes van grote bloei ook periodes van relatieve economische stilstand voorkwamen. Is er voor dat andere wél geld, dan krijgen we het probleem, dat er boven een misschien nog overbrugbaar exploitatietekort bij het restaureren van een object een onoverbrugbaar „tekort” naar voren komt, een veelvoud van het eerste, als *verschil* tussen de economische mogelijkheden, die een stuk grond biedt zónder dat object en die, wanneer het blijft bestaan. In de laatste *Architectural Review* stond nog, naar aanleiding van mogelijkheden rond de conservering van een aantrekkelijk stuk „Georgian” Londen: „listed buildings cost less than the ground they stand on”³.

Een ander probleem, waarbij meer monumentengeld niets tot verbetering kan bijdragen, is dat van het binnenstadsgetoeter overdag en het geschetter in de nacht. De heer Halbertsma — die we straks als nieuw bestuurslid willen voordragen — wees hier laatst nog op in „onze” televisie-uitzending over Amersfoort, — en ik spreek ook uit eigen ervaring. Agressie, deels voortkomend uit het onherbergzame van veel wat recentelijk is gebouwd, wordt botgevierd op het meer herbergzame, dat — juist vanuit die kwaliteit — meer en meer onderdak biedt aan nachtcafés en andere zaken, waar de opgelopen druk zich voor sommigen kan „ontspannen” — instellingen, die door dat „geld voor andere zaken” voor een plekje in de binnenstad bedragen kunnen bieden, waar een geïnteresseerde bewoner-in-spé niet tegen op kan.

Al met al: we kunnen wel een advies geven en U kunt dat wel ondersteunen, maar werkelijk iets tot stand brengen kunnen wij met elkaar nog niet. Daarom weer terug naar het congres voor de energiebesparing. De eindconclusie was dat wetenschapsmensen richtlijnen op kunnen stellen en adviezen kunnen geven, maar dat het politici, die er wat in zien, moeten zijn, die veranderingen moeten realiseren. Voor ons geldt dat ook en daar schort nogal wat aan. Waar in de politiek veelal kleine voordelen op korte termijn zwaar-

der kunnen wegen dan grotere op lange termijn en alle voordelen, die aan „sparen” zijn verbonden, in wezen lange-termijn-voordelen zijn, hebben we het moeilijk. We moeten daarom, met z'n allen, dóórgaan met — via een geïnteresseerde publieke opinie — te proberen die politici, die bereid zijn zich voor deze zaken in te zetten, een steun in de rug te bieden.

Wij met z'n allen, zoals we dit al jaren doen en gedaan hebben. En dan wil ik met U ook graag diegenen herdenken, die in het afgelopen jaar zijn overleden:

Ing. R. Th. Bijleveld te 's-Gravenhage, mevrouw H. J. Colenbrander-Schmidt te Leiden, mejuffrouw W. A. H. Crol te Rotterdam, J. van Dongen, architect B.N.A. te Apeldoorn, ir. F. de Fremery te Hilversum, ir. C. G. Geenen te Eindhoven, prof. dr. A. E. van Giffen te Zwolle, J. Hudig L. Jzn. te Gorssel, prof. Stan Leurs te Antwerpen, kolonel G. S. Sicco Smit te 's-Gravenhage, architect H. W. Valk te 's-Hertogenbosch en P. J. G. Verburg te Delft.

Tenslotte nog dit: ruim 9 jaar geleden heb ik als „Puck” uit de *Midsummernight's Dream* een verhaal voor U besloten — een in één opzicht toen eigenaardige rol: 't was op een wintervergadering⁴. Maar het ging om de „visions” — in dat geval om de „vision” van een Utrechtse Dom met schip, iets waarover we nog niet uitgepraat zijn in dit herdenkingsjaar van de grote storm uit 1674. Vele andere „visions” zou ik daaraan kunnen toevoegen, maar U kunt ze ook voor Uzelf bedenken.

Zonder verder, naar ik hoop, van „visions” af te zien wil ik hier besluiten — en als voorzitter afscheid nemen — in de rol van een andere figuur uit hetzelfde stuk, waarvan nu niet alleen de inhoud, maar ook het tijdstip passend is. Het is de enige keer bij mijn weten — maar ik geef me niet als kenner uit —, dat een stuk architectuur als spreker optreedt. En wat voor een stuk architectuur: het is een muur, die als belangrijkste kenmerk heeft, dat er een grote barst in zit — en wat is typerender voor ons? Zonder barsten geen restauraties en zonder restauraties geen KNOB! Ik doel op Snout, die in het, in het stuk ingeweven, toneelspel „Pyramus and Thisbe” als „Wall” optreedt. Hij zegt dan:

In this same interlude it doth befall

That I, one Snout by name, present a wall;

² Jhr. H. W. M. van der Wijck, *De Nederlandse Buitenplaats*, proefschrift, Delft 1974, st. 10.

³ *Architectural Review*, 1974-I, p. 359.

⁴ *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1965, p. *31

And such a wall, as I would have you think,
That had in it a crannied hole or chink,
Through which the lovers, Pyramus and
Thisby,
Did whisper often very secretly.
This loam, this rough-cast, and this stone
doth show
That I am that same wall; the truth is so;
And this the cranny is, right and sinister,
Through which the fearful lovers are to
whisper.

Zoals U weet, gaat het met dat whisperen allemaal mis, waarna Wall zich kan terugtrekken, en afscheid neemt met de woorden:

Thus have I, Wall, my part discharged so;
And, being done, thus Wall away doth go.

Naar aanleiding van de *notulen* van de op 16 februari 1974 te Dordrecht gehouden algemene ledenvergadering merkt de heer *W. F. Jansen* op dat zijn opmerking over de vertegenwoordigers, die de Bond Heemschut in den lande heeft (afgedrukt op blz. 112, 2e kolom, van het Bulletin van mei 1974) blijkbaar niet goed is overgekomen. Hij wilde de aandacht vestigen op de door Heemschut ingestelde provinciale commissies en benoemde technische adviseurs. Nadat van bestuurszijde is toegezegd dat een correctie in deze zin zal worden aangebracht, worden de notulen goedgekeurd.

Onder de *ingekomen stukken* vermeldt de *secretaris* berichten van verhindering van de bestuursleden Van Dun en Steensma en van de directeur musea, monumenten en archieven van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, de heer Yperlaan. De *voorzitter* vestigt de aandacht op het jubileumboek, waarvan de verkoop van start is gegaan; het verheugt hem dat de auteur, drs. van Welsenenes, als gast aan de bestuurstafel aanwezig is. De *secretaris* deelt vervolgens mede dat de KLM Aerocarto BV het voornemen heeft vele tienduizenden negatieven van luchtfoto's, die zij op bestelling tussen 1921 en 1968 heeft gemaakt, te vernietigen wegens gebrek aan ruimte. Ons bestuur meent dat tegen deze vernietiging ten scherpste moet worden geprotesteerd. Het gaat hier immers om zeer belangrijk archiefmateriaal met tal van gegevens over situaties, die in de loop der tijden door stads- en dorpsuitbreidingen, wegeaanleg, ruilverkavelingen, enz. zijn verdwenen. De heer *van Welsenenes* onderstreept dat hier sprake is van een uniek cultuurgoed, dat beslist voor Nederland behouden moet blijven,

al moet hij erkennen dat de nodige opslagruimte een nijpend probleem zal vormen. Het is hem b.v. bekend dat de Rijksuniversiteit te Groningen desgevraagd heeft verklaard deze collectie niet te kunnen onderbrengen. Mevrouw *Hubert van Blijenburgh* adviseert de Rijksuniversiteit te Leiden te benaderen; in de nieuwe huisvesting van het Prentenkabinet zal vermoedelijk wel ruimte zijn. Besloten wordt het Ministerie van CRM te vragen terzake met Aerocarto in onderhandeling te treden. De *penningmeester* deelt een en ander mede over de tussen de Staat der Nederlanden en de Oudheidkundige Bond te sluiten overeenkomst, waarbij de Staat (lees: de Rijksdienst voor de Monumentenzorg) het recht verkrijgt het Bulletin voor wetenschappelijke en andere publicaties te benutten tegen betaling van een vergoeding naar het aantal gebruikte bladzijden, met dien verstande dat deze vergoeding jaarlijks niet minder zal bedragen dan f 20.000,—.

De secretaris, mr. P. J. van der Mark, brengt het *jaarverslag* uit:

Ook gedurende het jaar 1973 heeft de briefwisseling tussen de regering en de Oudheidkundige Bond voortgang gevonden. Het bestuur achtte het nuttig, zijn in het najaar van 1971 geslaakte „noodkreet” over de toestand en de toekomst van onze monumenten in ongewijzigde vorm aan de leden van het nieuw-opgetreden kabinet toe te zenden, omdat deze „cri de cœur” helaas nog niets aan actualiteit heeft verloren. Het siert de ministers en de staatssecretarissen dat zij allen op onze brief hebben gereageerd, al was de teneur van hun antwoord in feite gelijklopend: „U moet met Uw verontrusting niet bij mij zijn; wendt U zich tot onze collega van Financiën”. En zo heeft deze veel geplaagde bewindsman aan het einde van 1973 voor een verrassing gezorgd door ons door tussenkomst van de Directeur-Generaal der Belastingen te laten weten dat de wettelijke regeling van de Inkomstenbelasting inzake de aftrekbaarheid van de *kosten* van *onderhoud* van als monument aangemerkte woonhuizen enigermate in de door onze Bond gepropageerde richting is gewijzigd; inderdaad wordt hierdoor in bepaalde gevallen voor de bewoner-eigenaar van een als monument aangemerkte woning een verruiming van de aftrek mogelijk, waarmede een fiscale verlichting is verkregen. Ten aanzien van de door de Bond gesuggereerde verlaging van de *omzetbelasting* was de bewindsman evenwel van mening dat de bestaande wetgeving niet de mo-

gelijkheid opent de eigenaren van een monument-woning in dit opzicht tegemoet te komen. Interessant in dit verband is dat de „Association for studies in the conservation of historic buildings” melding maakt van een poging om bij de restauratie van de kap van de kathedraal van Norwich vrijstelling van BTW (VAT) te krijgen. Voorts kon in het begin van 1973 aan de Staatssecretaris van CRM een uitvoerig rapport worden aangeboden over de bescherming van de Nederlandse buitenplaatsen, het resultaat van een jarenlange en grondige studie. U vindt het rapport afgedrukt op blz. 1 van het Bulletin, jaargang 1973. Wij komen straks hierop nog even terug.

Inmiddels zijn in het jaar 1973 in samenwerking met het Ministerie van Sociale Zaken tal van restauratie-projecten ingepast in de zgn. werkverruimingsprocedure. Hoewel er geen sprake van is dat daardoor de achterstand in de restauratie-capaciteit enigermate wordt ingelopen, mag toch worden gesteld dat dank zij deze werkverruimingsprocedure restauraties op gang zijn gekomen die anders wegens gebrek aan de nodige fondsen nog vele jaren hadden moeten wachten.

In het afgelopen jaar werd nog geen definitieve beslissing genomen inzake het lot van de gebouwen van „De Utrecht” aan de Leidseweg te Utrecht. Nu deze hele materie in het economische vlak is terechtgekomen en men is gaan becijferen, hoevele miljoenen guldens zullen moeten worden gederfd als de panden blijven staan, zijn wij weinig gerust op een gunstige afloop.

Ook de toekomst van het huis Sandwijck in De Bilt, gelegen in een prachtig landschapspark, is nog onzeker. Door de eigenaresse, de Utrechtse Rijksuniversiteit, was een sloopaanvraag ingediend. Thans echter wordt van verschillende kanten druk uitgeoefend om het huis in stand te houden. De speciaal ten behoeve van de Universitaire botanische tuinen opgerichte stichting „Wachendorff”, waarvan onze penningmeester bestuurslid is, is terzake zeer actief en met overtuiging heeft de Bond zich achter haar streven geschaard, in het besef dat de relatie tussen het Engelse landschapspark en het huis Sandwijck zó nauw is, dat een grote leegte zou ontstaan indien het huis niet langer het uitgangspunt van de compositie kan vormen.

Reeds vele malen heeft de Bond getoond dat hij ook de architectuur en andere kunsten van gebieden buiten Nederland, die in relatie ston-

den ofstaan tot ons land, als zijn studieterrain ziet. Reeds de oprichter van de Bond, mr. dr. J. C. Overvoorde, heeft dit zo gesteld. Hoewel niet direct een aangelegenheid van de Bond, mag daarom in dit verband toch niet onvermeld blijven dat in het verslagjaar de geïllustreerde monumentenbeschrijving van Suriname, van de hand van onze huidige voorzitter, werd voltooid.

Bijzonder hartelijk waren in 1973 de betrekkingen met de stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming. Als eerste gemeenschappelijke uiting verzorgde deze commissie een aantrekkelijke heruitgave van het bovengenoemde rapport „Bescherming der Nederlandse Buitenplaatsen”, die op grote schaal is verspreid. Ons bestuurslid mevrouw Prins verklaarde zich bereid in de vergaderingen van die commissie de Bond te vertegenwoordigen en daardoor blijven wij op de hoogte van de problemen, die daarin aan de orde komen. Belangrijk zijn ook de activiteiten, die in het kader van het door de Raad van Europa onder het motto „Een toekomst voor ons verleden” uitgeroepen monumentenjaar 1975 van de oudheidkundige verenigingen in den lande, derhalve ook van de Oudheidkundige Bond, worden verwacht. Onder de energieke leiding van de heer H. J. L. Vonhoff heeft de werkgroep „K” van de „Stichting Nationaal Comité Monumentenjaar 1975” reeds een begin gemaakt met het leggen van contact tussen de particuliere monumentenorganisaties. Ook hierin is de Bond vertegenwoordigd door mevrouw Prins, terwijl de voorzitter in het algemeen bestuur en in de werkgroep „monumentenverzorging en platteland” zitting heeft.

Het enkele malen noemen van het jaartal 1975 zou ons bijna doen vergeten dat nog een ander jaar met grote cijfers dient te worden geschreven: 1974 — het jaar, waarin de Bond zijn vijfenzeventigjarig bestaan zal vieren. Een gereede aanleiding voor een passende herdenking, maar wat is een feest zonder geld en hoe komt een bescheiden organisatie als de Oudheidkundige Bond aan de nodige fondsen? Het bestuur nam in 1973 het besluit tot een „bedelactie” onder de bij restauratiewerken betrokken aannemers; dank zij een persoonlijke benadering is het mogelijk gebleken een jubileumfonds bijeen te brengen en toen kon een door ons bestuurslid de Vrieze gelanceerd idee nader worden uitgewerkt: de uitgave van een boek met uitsluitend luchtfoto's van steden en landschappen, waaruit (veelal met af-schuw) kan worden geconcludeerd hoe het wás

in ons land in de twintiger jaren van deze eeuw in hoe het is geworden. Drs. Chr. van Welsen was bereid dit boek van een inleiding en de foto's van pakkende bijschriften te voorzien, de N.V. Bosch & Keuning zorgde voor een aantrekkelijke uitvoering en het resultaat ziet U hier op tafel. De commissie van redactie voor het jubileumboek, die bestond uit de bestuursleden van Dun, Steensma en de Vrieze, heeft alle eer van haar werk.

Daar met de vermelding van het gereedkomen van dit boek de grenzen van het verslagjaar toch reeds zijn overschreden, mag hier melding worden gemaakt van het feit, dat j.l. maandag een deputatie uit het bestuur het eerste exemplaar aan H.M. de Koningin, onze Beschermvrouwe, heeft mogen aanbieden. Het boek kost in de winkel f 12,50; voor U, als leden van de Bond, f 9,75. Maar onze propagandacommissie had nog meer pijlen op haar boog; vergroting van het ledental van de Bond wordt dringend noodzakelijk geacht en daarvoor is een moderne, pakkende propagandafolder een onmisbaar hulpmiddel. De bestuursleden van Helbergen en Steensma, bijgestaan door de heren Vos en Wijdooge Jr., maakten een ontwerp gereed, dat in de bestuursvergadering eerst enige ontsteltenis vanwege zijn „rechtstreekse" aanpak verwekte, maar allengs gaf men zich gewonnen — de Bond gaat immers met zijn tijd mee — en ook het resultaat hiervan zult U weldra kunnen aanschouwen. Mede aan U de taak, met behulp van de folder het ledental in het jubileumjaar tot 2000 te doen stijgen!

In de ledenvergadering van 15 juni 1973 te Maastricht legden de bestuursleden Boschma, Braat en Peeters hun functie neer; als nieuwelingen deden de heren J. H. van Mosselveld en W. H. Vroom hun intrede in het bestuur. Het voorzitterschap van de heer Temminck Groll werd voor het derde (en door hem als geruststellend ervaren, onherroepelijk laatste!) jaar gecontinueerd.

Zeer tot onze spijt zag de hoofdredacteur van het Bulletin, de heer van Agt, zich genoodzaakt in het verslagjaar zijn ontslag als zodanig in te dienen. De omvang van zijn werkzaamheden als kunsthistoricus bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg maakte het hem steeds moeilijker, deze taak te combineren met het veel tijd veggende hoofdredacteurschap. Aangezien de heer van Agt het daadwerkelijk neerleggen van zijn functie afhankelijk stelde van het vinden van een goede opvolger, heeft hij gelukkig nog de onderhandelingen kunnen voeren over een nieu-

we vormgeving van het Bulletin. Deze besprekingen met de graficus, de heer H. Sierman te Amsterdam, vorderden moeizaam, maar in het jubileumjaar 1974 zal het Bulletin althans met een nieuw, gekleurd omslag kunnen verschijnen, een uiterlijke markering van een nieuw-aangebroken tijdvak.

Ter besparing van kosten en ter ontlasting van de nieuw te benoemen hoofdredacteur heeft het bestuur besloten de maandelijkse verschijning van het Nieuwsbulletin met ingang van 1 januari 1974 te staken. De inhoud van het Nieuwsbulletin zal integraal in het Bulletin worden opgenomen, dat daartoe in plaats van vier maal, vijf maal per jaar gaat verschijnen. In de toekomst hoort U dus minder frequent van ons, maar in het totale aantal pagina's leesstof zal geen wijziging komen.

Het ledental blijft gestadig stijgen, maar de grote sprong vooruit zal vermoedelijk moeten wachten tot de nieuwe folder in het jubileumjaar (en daarna) zijn heilzame invloed heeft doen gevoelen. Moge het magische getal „2000 leden" spoedig worden bereikt, opdat de Bond metterdaad kan tonen dat hij, hoewel vijf en zeventig jaar oud, in zijn hart jong is gebleven!

Naar aanleiding van het jaarverslag merkt de heer van Doorninck op dat hij — met alle begrip voor de opheffing van het Nieuwsbulletin — de schrapping van de maandelijkse tentoonstellingsagenda toch wel als een gemis ervaart. Mevrouw Prins antwoordt dat men zich op deze agenda, in meer uitgebreide vorm, kan abonneren bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie.

Ingevolge artikel 5 van het Huishoudelijk Reglement zijn aan de beurt van *afreden* de bestuursleden van Dun, van Helbergen, Phaff, Steensma en Szénassy, die allen herkiesbaar zijn. De voorzitter stelt de vergadering voor, deze leden opnieuw te benoemen. Voorts wordt in overweging gegeven het bestuur uit te breiden met mr. dr. L. de Gou, burgemeester van Haarlem, die zich bereid heeft verklaard als voorzitter van de Bond op te treden, en met drs. H. Halbertsma te Amersfoort, die desgevraagd heeft toegezegd een gedeelte van de taak van de secretaris over te nemen. De vergadering gaat met deze benoemingen en met de aanwijzing van de heer de Gou tot voorzitter akkoord.

Op grond van artikel 9 van het Huishoudelijk Reglement zijn dit jaar van de *commissie van redactie* voor het Bulletin aan de beurt van *afreden* de leden Brunsting, Hekker en Meischke.

De heer D. F. Lunsingh Scheurleer heeft in verband met zijn pensionering ontslag verzocht; de heer Brunsting wenst niet voor een herbenoeming in aanmerking te komen. Op voorstel van het bestuur besluit de vergadering de heren Hekker en Meischke voor een periode van vier jaar opnieuw te benoemen en de redactiecommissie uit te breiden met de heren dr. J. R. J. van Asperen de Boer, jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford en drs. H. A. van Regteren Altena. Conform het gestelde in artikel 8 van het Huishoudelijk Reglement hecht de vergadering haar goedkeuring aan de aanwijzing van de heer van Asperen de Boer tot hoofdredacteur als opvolger van drs. J. F. van Agt, die als zodanig zijn ontslag heeft ingediend. De voorzitter grijpt deze gelegenheid aan, de scheidende leden van de redactiecommissie en in het bijzonder de heren van Agt en Rosenberg, die als redactie-secretaris eveneens ontslag heeft genomen, bijzonder hartelijk dank te zeggen voor het vele werk, dat zij gedurende tal van jaren in het belang van het Bulletin hebben verricht. De vergadering onderstreept deze dank met een langdurig applaus.

De voorzitter acht het juist dat de Bond bij de keuze van een plaats voor de in 1975 te organiseren excursies aansluiting zoekt bij de door de Raad van Europa in het kader van het Monumentenjaar met de titel „pilot project” („lichtend voorbeeld”) onderscheiden restauratieprojecten; zoals bekend is voor Nederland deze eer ten deel gevallen aan Amsterdam, Middelburg en Orvelte. De *wintervergadering* zou daarom in Amsterdam kunnen worden gehouden, de *zomervergadering* ergens in Drenthe, waarna in het kader van de „dorpsproblematiek” een bezoek aan Orvelte tot de mogelijkheden behoort. De vergadering kan zich met deze voorstellen verenigen.

Bij de *rondvraag* geeft de heer *H. Janse* in overweging, het honorarium voor de auteurs in het Bulletin af te schaffen. De penningmeester antwoordt dat de post „honoraria aan auteurs” slechts een bescheiden bedrag uitmaakt, dat schrapping slechts een gering financieel voordeel op zou leveren. De heer *W. F. Jansen* heeft zich er over verbaasd dat de penningmeester in de ledenvergadering te Dordrecht geen begroting voor het jaar 1974 aan de orde heeft gesteld. De penningmeester zegt dat deze begroting er uiteraard wel is, maar hij staat op het standpunt dat dit een bestuursaangelegenheid is en geen kwestie voor de ledenvergadering. De heer *van Asperen de Boer* licht nog even toe dat de in het Bul-

letin onder auspiciën van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te plaatsen artikelen zullen worden begeleid door drs. A. G. Schulte van die dienst. De heer *Valk* is het opgevallen dat in het boek „Nederland zal ons een zorg zijn” de situatie „voorheen en thans” soms niet nauwkeurig naast elkaar staan afgedrukt. De voorzitter zegt dat in verband met het opnemen van enkele kleurenfoto's niet te vermijden is geweest. Nadat de voorzitter heeft medegedeeld dat de secretaris in verband met drukke werkzaamheden zich in den vervolge niet meer bezig zal houden met de organisatie van de excursies en dat het bestuurslid mevrouw Prins deze taak van hem gaat overnemen, sluit hij de vergadering onder dankzegging aan de Hervormde Gemeente van Kampen voor het beschikbaar stellen van deze zo voortreffelijk gerestaureerde ruimte.

Vrijdag 21 juni. De Buitensociëteit te Zwolle — schuin tegenover het monumentale station — is een ideaal punt van ontmoeting en het zonnige terras biedt dan ook tegen half elf het bekende beeld van handenschuddende excursiegangers. Om elf uur wordt het gezelschap in groepen gesplitst, die elk langs een andere route onder deskundige leiding de Zwolse binnenstad verkennen; met enige moeite lukt het toch alle groepen in de Grote Kerk samen te brengen voor een korte rustpauze. Daarna kan men naar keuze mopperen of juichen over het in aanbouw zijnde stadhuiscomplex. De restauratie van het in nieuwe luister verrijzende Cele-complex blijkt nog niet zó ver gevorderd te zijn dat de aangekondigde „wandelende” lunch daar doorgang kan vinden en de gezamenlijke koffiemaaltijd vindt dan ook plaats — wel zo comfortabel — in Restaurant Suisse. Om twee uur worden op de nabijgelegen Blijmarkt de bussen bestegen en rijdt men langs een ongebruikelijke weg naar Kampen: via de slingerende IJsseldijk met prachtige vergezichten over het rivierlandschap (foto-stop bij Zalk!) komt het gezelschap tegen drie uur in Kampen aan. Door de goede zorgen van mejufrouw Rentjes en haar medewerkers is een aantal uiterst zorgvuldig uitgestippelde wandelingen door de stad ontworpen, die eerst uitmonden in de Bovenkerk, waar de heer Elzenga een toelichting geeft, en vervolgens in de Schepenzaal ten stadhuije. De eigenlijke ontvangst door het gemeentebestuur vindt plaats in de merkwaardige, zgn. Lempkerzaal van het Broederkerkcomplex, waar de loco-burgemeester A. Fien en de voorzitter van de Bond de gebruikelijke vrien-

delijke woorden wisselen. Een door de grote toeloop lichtelijk chaotisch diner in De Stadsherberg wordt niettemin vlot afgewikkeld, waarna men zich tot veler verrassing opnieuw naar de Bovenkerk heeft te begeven voor het bijwonen van de algemene vergadering.

Zaterdag 22 juni. De bussen vertrekken van de overzijde van de IJsselbrug, nabij het station Kampen. De heer Reeskamp van „Het Oversticht”, die dit gebied door en door kent, heeft een tocht ontworpen, die eerst over het oude land, het Kampereiland, voert en vervolgens door het nieuwe land, de Noordoostpolder. Voorbij het Kuinderbos wordt het oude land weer bereikt, Vollenhove blijft nog even links liggen, want het eerste doel is Blokzijl. Hier is een ruime spanne tijds uitgetrokken, zodat de deelnemers rustig kunnen genieten van de havenkom en de vele oude huizen, die in het stadje liggen verspreid; de Vereniging „Hendrick de Keyser” bezit aan de Kerkstraat en aan de Bierkade tal van panden. Na de koffie gaan in Hotel Weide de „durvers” over op de schelvispekkel (brandewijn met kaneel), waarna om twaalf uur de bussen verder rijden naar Vollenhove. De Grote Kerk, die in restauratie is, wordt met belangstelling bekeken. Tijdens een zeer bijzondere

lunch in Restaurant Seidel, waaraan de burgemeester van Brederwiede als gast mede-aanzit, krijgt de heer Wijdooge gelegenheid, de scheidende voorzitter Temminck Groll te huldigen. Om twee uur komt het gezelschap aan bij het bezoekerscentrum „De Foeke” in het natuurmonument De Wieden te St.-Jansklooster. De districtsbeheerder voor Overijssel van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten, ing. M. Brandsma, verzamelt zijn gasten rond de tjaskermolen en geeft een boeiend overzicht van de geschiedenis van dit interessante gebied. Over Blauwehand rijden de bussen dan naar Giethoorn, waar tegenover het Motel Prinsen vijf motorvletten klaar liggen. Ruim een uur lang volgt nu in een kalm tempo een vaartocht door Giethoorn en over het Wijde, tot groot vermaak van de watersporttoeristen, die met kennelijke verbazing het grotendeels uit bejaarde dames en heren bestaande gezelschap, allen keurig in het pak, statig in kiellinie voorbij zien schuiven. Bij het parkeerterrein Middenbuurt wordt ontscheept en de meeste deelnemers voelen zich nog fit genoeg voor een wandeling naar Giethoorn-Noord. Daar wachten de bussen de vermoeide wandelaars op, waarna in snel tempo naar Zwolle wordt teruggereden. Bij het station komt het einde van deze zeer gevarieerde excursie! v. d. M.

Op 15 februari 1975 zal de wintervergadering van de KNOB worden gehouden te Amsterdam met een excursie die o.a. zal voeren langs enige „pilot projects”.

Eind januari zal nadere informatie aan alle leden worden toegestuurd.

FONDS VOOR MIDDELEEUWSE KUNSTGESCHIEDENIS

De Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen heeft een legaat aanvaard, hetwelk haar door Prof. Dr. G. J. Hoogewerff, overleden 25 maart 1963, werd toegewezen.

De inkomsten van dit legaat zullen worden besteed ter bevordering van de bestudering der beeldende kunsten in West-Europa en Italië gedurende de Middeleeuwen en wel door het subsidiëren van dergelijke publikaties op het onderhavige terrein (tijdschriften uitgezonderd), alsook door het verstrekken van bijzondere reistoelagen, telkens voor éénmaal.

Deze toelagen kunnen worden toegekend aan verdienstelijke Nederlandse studenten in de kunstgeschiedenis en aan ambtenaren verbonden aan Nederlandse openbare musea.

Het bestuur van de Afdeling Letterkunde der Akademie heeft een commissie ingesteld, die advies zal uitbrengen over de aanvragen om subsidie uit het fonds, die de Akademie zullen bereiken en wel vóór 1 januari 1975 aan het adres van de Akademie, Kloveniersburgwal 29, Amsterdam.

EEN WERKGROEP KAARTBEHEER BINNEN EEN KARTOGRAFISCHE VERENIGING

Er bestaan plannen om een werkgroep Kaartbeheer op te richten binnen een vanaf januari 1975 zelfstandige Kartografische Vereniging. Het plan hiertoe is bij het bestuur van de huidige Kartografische Sectie van het K.N.A.G. op tafel gebracht en daar goed ontvangen. De behoefte aan een overkoepelende instelling voor kaartbeheerders komt vooral de laatste jaren naar voren in Nederland. Negatieve motiveringen zijn b.v. de toestand waarin vele kaartverzamelingen zich bevinden, het gebrek aan communicatie tussen kaartbeheerders en de gebrekkige regels voor de titelbeschrijving waarover men in Nederland beschikt. Als positieve redenen om tot de oprichting van een werkgroep Kaartbeheer over te gaan kunnen gelden de snelgroeiende belangstelling voor kaarten bij het nederlandse publiek, groeiende aandacht en overheidsmaatregelen i.v.m. de problemen rond de informatie verzorging in het algemeen om de belangstelling die men in leidinggevende kringen in de archief- en bibliotheekwereld op het ogenblik voor kaarten heeft.

In het buitenland bestaan zelfstandige organisaties als de Association of Canadian Map Libraries of afdelingen zoals de Map Curator Group van de Special Library Organization, die een zeer stimulerende uitwerking op het beheer en gebruik van kaarten hebben. Het lijkt verstandig om in Nederland een club van kaartbeheerders onder te brengen bij een kartografische vereniging. Op deze wijze komt het bindende element — de kaart — het beste tot uitdrukking. De werkgroep heeft vnl. tot doel om personen uit het archief-, bibliotheek- of museumkringen met interesse in kaarten en het beheer daarvan aan een tehuis te helpen. Vanzelfsprekend dient er een goede samenwerking te bestaan met instellingen als de Vereniging de Topografisch Historische Atlas en de werkgroep Historische Kartografie.

Voor het opstellen van een doelstelling en een werkprogramma is het nog te vroeg. Deze kun-

nen het beste door de leden vastgesteld worden tijdens de oprichtingsfase. Algemeen kan opgemerkt worden dat het doel van de werkgroep is de informatieve functie van kaartverzamelingen te bevorderen. Hierbij kunnen verschillende activiteiten een rol spelen.

Voor de hand liggen:

- Maatregelen die direct het beheer van kaartverzamelingen betreffen, zoals het uitwisselen van kennis door publicaties en studiedagen, overleg over aanschafbeleid.
- Overleg met kaartenmakers over de randinformatie.
- Aanbevelingen voor regels voor de titelbeschrijving van kaarten.
- Het bepalen van een nederlands standpunt in zaken die op internationaal niveau aan de orde komen. Urgent hierbij zijn de plannen van de International Federation of Library Associations en de International Cartographic Association tot uniformering van titelbeschrijvingen en randinformatie.
- Het stimuleren van het kaartgebruik door activiteiten naar buiten,

Bovenstaande punten zouden als eerste discussiepunten kunnen dienen voor het nader vaststellen van doel en werkwijze van de werkgroep Kaartbeheer tijdens de voorbereidende bijeenkomst op 24 januari 1975 (die zal plaatsvinden om 14.00 uur in het Geografisch Instituut, 5e verdieping van het Transitorium II, de Uithof, te Utrecht). Indien er voldoende belangstelling zou zijn dan kan enige weken later de oprichtingsvergadering plaats hebben. Men behoeft voor het bijwonen van de voorbereidende bijeenkomst geen lid van de Kartografische Vereniging te zijn, hoewel dit later voor het lidmaatschap van de werkgroep wel een vereiste is.

Schriftelijke opgave aan drs. E. H. van de Waal, Geografisch Instituut, Heidelberglaan 2, Transitorium II, De Uithof, Utrecht. Tel. 030-782975.

„Erfgoed van Herrnhut”. Overzichtstentoonstelling van de Herrnhutter beweging in Nederland en elders door de tijden heen, belicht in haar diverse aspecten (voorgeschiedenis, stichting van Herrnhut en verspreiding, vestiging in IJsselstein, Zeist, Haarlem etc., bedrijven, opvoeding, zending, Suriname).

Rijksarchief in Utrecht, Alexander Numankade 201, Utrecht. Geopend: ma. t/m vr. 10.00-17.00. Groepen rondleiding ook buiten openingstijden mogelijk na afspraak.

DE NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

MUSEA: GRATIS OF NIET?

Over de aangekondigde, maar weer ingetrokken tariefsverhoging voor de (rijks)musea is de nodige deining ontstaan. De kritiek valt in feite in twee categorieën uiteen: protest tegen entreprijzen als zodanig; protest tegen een plotselinge en zonder voorafgaand overleg aangekondigde verhoging met 50%. De eerste kritiek is strikt principieel; de tweede ten dele van prijspolitieke, ten dele van tactische aard, en als zodanig gemakkelijker te weerleggen of te negeren dan de eerste. Want als er eenmaal tarieven zijn ligt verhoging ervan daarin opgesloten en kun je alleen maar twisten over de mate van de stijging en de manier waarop dat gebeurt.

Daarom in dit betoog twee vragen ter beantwoording: waarom wèl of: waarom géén toegangsprijzen voor de musea?

Waarom wèl?

Musea kosten veel geld en hebben geen inkomsten van betekenis. Per bezoeker legt de overheid enkele tientjes bij om de musea in stand te houden. Maar zelfs de felste voorstander van het profijtbeginsel zal geen toegangsprijs van dertig gulden of daaromtrent bepleiten, omdat de bezoekers dan helemaal wegblijven. Een entreprijs is dus eigenlijk een compromis: een beetje bestrijding van de hoge kosten en een beetje toegankelijkheid voor een (groot) publiek. Als je een of twee kwartjes vraagt is die bestrijdingsgedachte natuurlijk zinloos en als je vijf gulden vraagt is de toegankelijkheidsgedachte ongeloofwaardig. Bovendien gaat er toch weer water in de wijn in de vorm van verlaagde tarieven voor bepaalde categorieën, goedkope jaarkaarten, gratis toegang voor bejaarden en voor scholieren in educatief verband.

Met andere woorden: over de juiste hoogte van toegangsprijzen kun je eindeloos van mening verschillen.

Een andere zaak is natuurlijk in hoeverre die bijdrage tot bestrijding der kosten een verdedigbaar argument is tegen de voorstanders van vrije toegang. De redenering van „openbaar kunstbezit is van ons allen en wij betalen daarvoor reeds belasting” gaat niet op: ook voor andere openbare zaken betalen wij zowel belasting als een tarief — het openbaar vervoer is daarvan een voorbeeld. Je kunt bovendien stellen dat sprake is van een „toegevoegde waarde”: de zorg van

de museummensen voor conservering, restauratie, bestudering, beschrijving, exposering en begeleiding. Dat verantwoordt een extra bijdrage in de vorm van een toegangsprijs voor degenen die daarvan gebruik willen maken.

Maar in deze redenering ligt wel opgesloten dat de opbrengst van die entreegelden rechtstreeks ten goede zou moeten komen aan het betreffende museum, bijvoorbeeld ten gunste van het aankoopbudget. De bezoekers beseffen dat zij met hun toegangskaartje direct bijdragen tot de instandhouding en verbetering van „hun” museum. Dat de betwiste aankondiging tot verhoging van de entreegelden voor de rijksmusea met 50% zo slecht is gevallen is mede te danken aan de blijkbaar in het kabinet gevoelde behoefte om nog ergens geld vandaan te halen voor andere doeleinden. Hadden de bezoekers van het Amsterdamse Rijksmuseum de wetenschap dat zij met hun gulden méér, de zo bitter noodzakelijke herstelwerkzaamheden aan „hun” huis mogelijk konden maken dan zou het effect wellicht totaal anders zijn. Vroeger was die rechtstreekse verbinding reëel aanwezig; nu vindt die nog hier en daar vorm in „Vrienden van het museum” en soortgelijke clubs. De problemen zijn ontstaan toen enerzijds de gedachte veld won dat ook musea van en voor iedereen zijn maar anderzijds grote categorieën mensen daarvan geen gebruik wilden maken. Je kunt moeilijk een belastingstelsel ontwerpen waarin iedereen mag kiezen voor welke doeleinden hij zijn bijdrage wil bestemmen als het om zaken gaat die weliswaar voor iedereen zijn bedoeld maar waarvan gebruik niet verplicht of onvermijdelijk is. Daarom: entreegeld voor de gebruikers, mits direct aangewend voor het doel waarvoor geofferd is.

Waarom niet?

Wat kun je als voorstander van gratis toegang hier tegenover stellen? Om te beginnen is de redenering van de „toegevoegde waarde” sterk aanvechtbaar: de overheid stelt geen museummensen aan om het openbaar kunstbezit alleen maar te beheren; het spreekt vanzelf dat conservering, restauratie, beschrijven en exposeren deel uitmaken van hun taak. En: openbaar vervoer zou óók gratis moeten zijn.

Verder past de vrije toegang helemaal in de cultuurpolitiek van de huidige overheid, met name in de gedachte van de permanente educatie

van CRM. Wie propageert dat in principe iedereen in staat moet zijn gebruik te maken van onze culturele verworvenheden en de drempels wil slechten die dit bemoeilijken — die zal toch op zijn zachtst gezegd moeite hebben met het verdedigen van entreprijzen voor de musea, laat staan van het zo drastisch verhogen van de prijzen.

Waar in zoveel musea met zoveel inspanning en energie wordt gewerkt aan verbetering van de begeleiding, van de toegankelijkheid, van de begrijpelijkheid, juist met het oog op een veel breder geschakeerd publiek, strijkt zo'n verhoging van die drempels natuurlijk tegen alle haren in. En dan: als je de gezinsrecreatie wil bevorderen moet je ervoor zorgen dat het consumeren van een nog onbekend produkt — wat het museum voor velen nog is — geen financiële problemen oplevert. Je geeft niet zo gauw geld uit als je vooraf niet weet of het dat wel waard is.

Tenslotte: het koppelen van het toegangsgeld aan de verrijking van het museumbezit heeft voor de voorstander van vrij entree veel weg van het vergulden van de bittere pil. Als het op kleine schaal gebeurt: een plaatselijk museum; een bescheiden aankoop, is het voor de bezoeker die een of twee gulden betaalt nog wel te behappen. Maar is een van de vele gasten van het Amsterdamse Rijksmuseum meer gemotiveerd om zijn toegangsprijs neer te tellen als hij weet dat zijn gulden met nog een miljoen andere guldens van medebezoekers gebruikt is om een bepaald schilderij te kopen of een noodzakelijke restauratie uit te voeren?

Daarom: vrije toegang voor de musea. Elke drempel is er een te veel.

18 september 1974

T. A. SWART, Rotterdam
G. VAN WENGEN, Leiden

„Pak een stoeltje . . .”

De educatieve diensten van de vier Rotterdamse gemeentemusea — Museum Boymans-van Beuningen, Historisch Museum, Museum voor Land- en Volkenkunde, Maritiem Museum „Prins Hendrik” — hebben voor het nieuwe (school)seizoen 1974/75 een programmaboekje uitgegeven waarin alle rondleidingen, cursussen, lezingen

en andere activiteiten opgesomd staan die zij te bieden hebben. Het boekje is ingedeeld naar de verschillende categorieën „gebruikers” (scholieren, volwassenen, werkende jeugd etc.). Het is op aanvraag te verkrijgen bij de Dienst Gemeentelijke Musea, Eendrachtsweg 21 te Rotterdam of bij een der vier musea.

De Educatieve Dienst van het Rijksmuseum fungeert als *Nationaal Centrum voor Dienstverlening aan Scriptieschrijvers, Werkstukmakers en Spreekbeurthouders*.

Welk museum krijgt ze niet, die brieven van leerlingen van alle soorten onderwijs waarin gevraagd wordt om informatie en plaatjes voor een scriptie, een werkstuk of een spreekbeurt. Als U 't er moeilijk mee heeft om die leerlingen te helpen, stuur die brieven dan gerust door, naar *Rijksmuseum Educatieve Dienst, Amsterdam*

Die dienst heeft op het gebied van Kunst en Nederlandse Geschiedenis meestal wèl materiaal. We nemen het werk graag van u over. We sturen het die leerlingen even graag toe.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GELDERLAND

Westeroyen, gem. Tiel

In het jaar 1399 nam een groep Dominicanen onder leiding van de Utrechtse vicaris Conradus de Prussia bezit van de O.-L.-Vrouwekapel te Westeroyen beneden Tiel en bouwden ter plaatse een klooster, dat in het jaar 1403 tot de orde werd toegelaten. De vestiging te Westeroyen was begunstigd door hertog Willem I van Gelre, al blijkt niet om welke reden de hertog over de vóór 1399 reeds bestaande kapel met het rondom gelegen terrein kon beschikken. Een lang leven was het Dominicanenklooster, waar een strenge regel werd gevolgd, niet beschoren want in het jaar 1435 stond het leeg en werd vervolgens betrokken door een groep Dominicanessen uit Wijk bij Duurstede. In het jaar 1572 waren deze laatsten gedwongen binnen de muren van Tiel te vluchten, waarna het klooster al spoedig met de grond gelijk werd gemaakt.

Tot voor kort tekende het kloosterterrein zich als een onregelmatig gevormde, deels door een sloot omgeven verhevenheid in het veld af, waarbij de zuidoostelijke hoek reeds vergraven en afgescheiden was bij de aanleg van de spoorbaan tussen Tiel en Kesteren. Toen de gemeente Tiel ter plaatse een sportveld ging aanleggen, waarbij de kruin van de kloosterheuvel in westelijke richting werd afgeschoven, stiet men meteen op een puinmassa, afgewisseld met talrijke menselijke geraamten, waarna het werk werd opgeschort teneinde alsnog in overleg te treden met de ROB. Ofschoon slechts korte tijd respijt kon worden gegeven en het oudheidkundig onderzoek diende te worden ingepast bij de voortgang der afgravingen, gelukte het een noodoplossing te vinden zodat wij van 10 juni tot 12 juli 1974 de graafmachines dienstbaar konden maken aan de oudheidkundige belangen. Toch waren de werkomstandigheden weinig gunstig, waarbij wij met name ten aanzien van de ondergrond der kloostergebouwen de nodige steken moesten laten vallen. Gezien de financiële toestand van het onderhavige object viel daar echter niets meer aan te doen zodat de gemeente Tiel geen enkele blaam treft, integendeel grote dank verdient voor de voorbeeldige medewerking, in ieder opzicht geboden.

De kloosterheuvel van Westeroyen ligt aan de oostzijde van de Staartsestraat, een onderdeel van de waterkering welke over een brede oeverwal loopt, afgezet langs de oostzijde van de Dode Linge. De Dode Linge is in wezen een oude Waalarm, waarvan de samengeschrompelde stroomdraad op korte afstand ten zuiden van Westeroyen uit de huidige Waal trad. Op dit splitsingspunt is de situatie volkomen analoog aan die te Wijk bij Duurstede, waar de Kromme Rijn zich van de Lek afsplitst doch in vroeger eeuwen juist de noordelijke stroom de hoofdrivier uitmaakte. Het mag thans verwondering wekken dat Westeroyen in het jaar 1399 een eigen kerk met begraafrechten bezat, zo dicht bij Tiel, maar men houde hierbij wel in het oog dat de Dode Linge tot in de late middeleeuwen nog heel wat water uit de Waal afnam, zeker tijdens hoge rivierstanden, zodat het nodig bleek de Dode Linge met haar brede uiterwaarden aan weerszijden te bedijken.

Mogelijk verplaatste men de kapel van Westeroyen in het jaar 1399 naar Zandwijk, aan het splitsingspunt van Waal en Dode Linge, en kwam daarmee tegemoet aan de inmiddels sterk gewijzigde omstandigheden, waarbij het tweelinggehucht van Westeroyen-Oosteroyen, tot een soort van overstad van Tiel was uitgedijd. De kerk van Zandwijk bestaat evenmin meer, maar de standplaats valt temidden der huidige bebouwing te herkennen.

Al spoedig bleek dat de graafmachines reeds de nodige verwoestingen hadden aangericht terwijl het terrein daarenboven ook vroeger al eens moest zijn geslecht, waarbij de kloostergebouwen tot grote diepte waren uitgebroken. Dientengevolge kon slechts een onvolledig inzicht worden verkregen in de onderlinge samenhang en functie der blootgelegde puinbanen en bleek het speuren naar een bouwgeschiedenis een ondankbare onderneming. Zelfs de plaats van de kloosterkapel kon ternauwernood worden teruggevonden, van welk bouwwerk de koorsluiting onbepaald bleef en de afmetingen bij benadering moesten worden vastgesteld op binnenwerks circa 6,5 bij 25 m. Iets ten oosten van het midden van deze kapel door een dwarsmuur in twee ruimten verdeeld terwijl aan de oostzijde, juist buiten de kapel, op-

merkelijk veel kindergrafjes werden waargenomen. Het best bleken nog bewaard te zijn gebleven de kelderruimten, behorende bij sommige der kloosterlijke bedrijfsruimten alsmede een aantal water- en afvalputten. Ofschoon alle kloostergebouwen in één richting waren gebouwd, strokende met die van de kapel, deed de groepering daarvan vrij willekeurig aan, als had men nu dit gebouw, dan weer dat aan het oorspronkelijke complex toegevoegd waardoor tenslotte een doolhof met talrijke doorgangen en binnenhoven ontstond, het geheel omsloten door muren en grachten. De afbeelding van het klooster, door Jacob van Deventer gegeven op diens vogelvluchtkaarten van de stad Tiel, dient onze verbeelding dan ook te komen.

De inhoud der water- en afvalputten, ten getale van vijf, stelde danig teleur en weerspiegelde eerder de verwoesting van het klooster dan het ingetogen leven der kloosterlingen. De waterput, aangebracht onder de westelijke zijmuur van het belangrijke bijgebouw, staande ten westen van de kapel, en min of meer in het verlengde daarvan — van Deventer laat juist dit gebouw naast de kapel duidelijk uitkomen — was ten dele gevuld met allerlei ijzeren gebruiksvoorwerpen, kennelijk afkomstig uit de kloosterkeuken. Daarnaast tevens een ijzeren aalgeer of palingspies benevens een Spaanse helm of „morion”, welsprekend getuige van oorlogsgeweld, een evenaar met toebehoren en allerlei andere, meer of minder door roestvorming vervormde zaken. Daarenboven twee identieke, koperen muntjes, volgens determinatie van het Koninklijk Kabinet beide een „double brûlé” van het bisdom Luik, geslagen door Gerard van Groesbeek en gedateerd 1566.

In de circa 1,5 meter brede puinsleuven van de kloosterkapel bevond zich opmerkelijk veel tufsteengruis. De veronderstelling ligt voor de hand dat het hier secundair gebezigd bouw materiaal betreft, afkomstig van de in 1399 vermelde kapel. Standsporen van deze kapel ontbraken evenwel en wij vermoeden eigenlijk dat het bijbehorende niveau aanzienlijk hoger heeft gelegen dan het huidige maaiveld. Over de oostelijke helft van het terrein verspreid troffen wij namelijk de resten aan van vijf grafkeldertjes, die met het klooster kennelijk niets te maken hadden en uit los tegen- en op elkaar gestapelde brokken tuf bestonden. Zij lagen zo dicht onder de oppervlakte dat slechts van één dezer keldertjes, gelegen aan de noordelijke zoom van het terrein, de schuin tegen elkaar gestapelde afdek-

platen nog op hun plaats lagen. Bij een tweede keldertje, dat met één zandstenen zerk afgedekt was geweest, lag deze plaat, in drie stukken gebroken, op de bodem van het graf. De bovenkant van deze plaat was versierd met een dubbele, ingekapte omlijsting, welke binnen de vier hoeken nog weer was opgevuld met een kwartcirkel zodat aan het 11de-12de-eeuwse karakter van deze bijzettingen niet getwijfeld behoeft te worden. Ongetwijfeld hebben ter plaatse veel meer van dergelijke grafkeldertjes gelegen, verspreid rondom het tufstenen kerkje. Zij kunnen worden beschouwd als de voorlopers der zandstenen sarcofagen doch hebben daarnaast ook hun voortzetting gekend in overeenkomstige grafkeldertjes, samengesteld uit kloostermoppen. Beide categorieën zijn ons van verscheidene middel-eeuwse kerk- en kloosterterreinen in het Nederlandse kust- en rivierengebied bekend.

In nauwe samenhang met het tufstenen kerkje moet men tevens het complex van bewoningsporen zien dat in de ondergrond van het kloosterterrein werd waargenomen. Helaas lieten de omstandigheden waaronder moest worden gewerkt niet toe aan deze sporen voldoende aandacht te schenken, laat staan vlakken af te schaven tot een diepte waarop de overblijfselen van het klooster niet langer hun stempel hadden gedrukt. Dientengevolge moest worden volstaan met het opmeten van greppelsystemen of akkertjes, verspreid liggende paal- en afvalkuilen, houtskoolconcentraties en dergelijke. De bijbehorende mobilia, in hoofdzaak aardewerkscherpen, duiden op de 11de-13de eeuw, ofschoon enkele vondsten er voor pleiten dat de oeverwal ter plaatse ook reeds tijdens het Karolingische tijdvak door de mens zo al niet bewoond, dan toch betreden werd. De meest opvallende losse vondst was wel het fragment van een fraai versierde, benen haarkam, welke ons voorkomt uit de 11de eeuw te dateren.

Literatuur: S. P. Wolff, O.P., „Das mittelalterliche Dominikanenkloster zu Westroyen bei Tiel (um 1400-1435)”, *Archivum Fratrum Praedicatorum*, XXXVII (1967), p. 343-351.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

OVERIJSEL

Gramsbergen

Tijdens de Kerst van 1972 en daarna ontdekte A. G. Kleinjan uit Den Ham archeologica uit verschillende tijdvakken bij nieuwbouw op de „Hoge Esch” te Gramsbergen. Hiervan vormen

de laat-paleolithische vuursteenvondsten de meest belangwekkende.

De eerste door Kleinjan, onder andere door middel van zeven, geborgen vondsten waren afkomstig uit de losse grond van een bouwput. In totaal werden van deze eerste concentratie 211 stuks vuursteen verzameld, alsmede een langwerpige object van een kwartsietachtig gesteente (lengte: *c.* 9 cm, doorsnede: *c.* 1,5 cm), dat wellicht opgevat kan worden als een retoucheur (enige mogelijk als zodanig te interpreteren beschadigingen zijn zichtbaar). Bij het vuursteenmateriaal zijn 21 werktuigen, waaronder 5 „B-spitsen”, 1 afslag- en 1 klingkrabber, enkele stekers en enige geretoucheerde kling en afslagen. Van de niet geretoucheerde stukken zijn 99 kling en klingfragmenten, 69 afslagen, 5 kernen en enkele brokken en splinters.

Enkele weken voor Pinksteren 1973 werden enige rioolsleuven gegraven, waarbij nieuwe vondsten werden gedaan op een plek ongeveer 100 meter ten zuidwesten van de eerstgevonden concentratie (oude kadastrale indeling: sectie E, nrs. 2970 en 2971; coördinaten: 22E-241.67/514.10). In samenwerking met Verlinde en de gemeente Gramsbergen werd door een groep amateur-archeologen ter plaatse een opgraving uitgevoerd (o.m. R. van Beek, H. van Dorsten, A. Goutbeek, R. Klarenbeek, A. G. Kleinjan en J. Wijnberger). De bovengrond werd machinaal verwijderd. De vondsten werden per vierkante meter verzameld, ingemeten en ingetekend op plattegrondjes, maar kregen geen individuele nummers.

Begin juni 1973 meldde de R.O.B. aan het B.A.I., dat de vindplaats een rijke laat-paleolithische vuursteenconcentratie bevatte, die wellicht in aanmerking zou komen voor een systematische opgraving. Na een verkenning op 12 juni werd 18 juni met een opgraving begonnen in een put, in het noordwesten aansluitend op die van de amateur-archeologen. Het bleek al snel, dat de concentratie reeds grotendeels was opgegraven, slechts een randsegment ervan werd nog aangesneden. Westelijk van de concentratie helt de podsol (in het loodzand en het bovenste deel van de ijzerinfiltratiezone bevindt zich de vondstlaag) tamelijk steil naar beneden als gevolg van de aanwezigheid van een geul of depressie. Hoger op de helling is de podsol plaatselijk verdwenen, of door winderosie, of bij de aanleg van de es. Boven het zand bevindt zich op vele plaatsen een ijzertijdlag. De onderkant

van het esdek verloopt tamelijk vlak, de ondergrond echter is zeer onrustig en bestaat uit een systeem van ruggen en geulen of depressies. Onder het dekzand bevindt zich op ruim 2 meter diepte (d.i. *c.* 8,7 m + N.A.P.) een complex leem- en gyttjalagen (pleniglaciaal of laat glaciaal; deze laag is bemonsterd voor C-14 en pollenonderzoek), waaronder opnieuw zand volgt, naar beneden nogal grof wordend, met fijn grint (waarschijnlijk afgezet door de Vecht). Als meest waarschijnlijke datering voor het vondstcomplex kan voorlopig gedacht worden aan eind laatglaciaal/vroeg postglaciaal. De opgegraven concentratie heeft een ovaalvorm en meet ongeveer 10 bij 6 m. In totaal zijn van deze concentratie afkomstig 2211 stuks vuursteen en enkele tientallen stenen (o.a. granieten; velen hiervan werden hoog in het profiel, in de A1 laag, gevonden en kunnen uit de ijzertijd stammen: verschalingsmateriaal of kookstenen). Volgens voorlopige telling zijn 211 stuks vuursteen bewerkt (ongeveer 9,5%), waarvan een derde deel „B-spitsen” zijn. Verder zijn aanwezig 44 krabbers (zowel kling- als afslagkrabbers), 38 stekers, 31 geretoucheerde kling en 26 andere geretoucheerde stukken, o.a. afslagen. Van het niet geretoucheerde vuursteenmateriaal (totaal 2000) bestaat het grootste deel uit (vaak grote) kling en klingfragmenten (ruim 1000); verder: afslagen (ongeveer 400), splinters (*c.* 500) en brokken (*c.* 60). Er zijn 22 kernen geborgen. Een grote steen, van een wat poreus vulkanische gesteente (*c.* 16 bij 9 cm) heeft een beschadigd gedeelte, waarop een rode vlek (oker?) zichtbaar is.

Opvallend is dat geen steelspitsen of Tjongerspitsen gevonden zijn. De „B-spitsen” lijken veel op die, welke in Ahrensburg- en vroeg-mesolithische vindplaatsen veelvuldig worden aangetroffen, wat de veronderstelde ouderdom van de vindplaats ondersteunt. Ze zijn meest hol geretoucheerd, vaak tot een duidelijke punt, die echter regelmatig beschadigd of afgebroken is, waarschijnlijk door het gebruik als pijlpunt. Soms is ook de basis geretoucheerd. Ze zijn gemaakt op klingfragmenten, door een scheef breukvlak te retoucheren.

Al het vondstmateriaal zal enige jaren op het B.A.I. verblijven voor studie, waarna het eigendom zal worden van het Provinciaal Overijssels Museum te Zwolle, dat een deel in bruikleen zal afstaan aan de Oudheidkamer te Gramsbergen. (Zie ook: A. Goutbeek, *Een jong-paleolithische vuursteenwerkplaats aan de Overijssel*

sche Vecht bij Gramsbergen; in druk, met afbeeldingen, Westerheem 1974).

Behalve de laat-paleolithische vondsten werden in hoofdzaak direct onder het *c.* 1/2 m dikke esdek de volgende vondsten gedaan in bouwputten en rioolsleuven: 1 TRB scherf met diepsteekversiering, enige scherven, die waarschijnlijk tot de „Kümmerkeramik” te rekenen zijn, alsmede honderden La Tène-vondsten. In de Vechtstreek van Gramsbergen tot Zwolle worden hier en daar zeer kleine aantallen TRB scherven gevonden. De La Tène-vondsten kwamen uit drie concentraties in de ijzertijdlaag, die in de lage terreingedeelten stratigrafisch van de laat-paleolithische laag was gescheiden. De ijzertijd-vondsten omvatten onder meer Ruinen-Wommels (achtige) scherven van de stijlen I-III, een randscherf met „delletjes” op de schouder, enige spinklosjes, een kraal van donker blauwe glaspasta en direct oost van de es een concentratie van enige honderden gesinterde ijzertijdscherven en leem, kennelijk het afval van een mislukt bakproces. In de Vechtstreek wordt vaker ietwat „verwaterd” Ruinen-Wommels aardewerk aangetroffen. De streek lijkt, afgezien van de kust en de grote rivieren, de zuidgrens van deze typen te vormen. Eveneens bij de oostrand van de es lag een concentratie van inheems Romeinse vondsten, waaronder de resten van een waarschijnlijk ronde plankenput (vgl. Dene-kamp). Verspreid kwamen nog enige scherven van kogelpotten en Pingsdorf te voorschijn.

B.A.I., Groningen (D. Stapert) en R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde)

Vollenhove, gem. Brederwiede

Andermaal gaf de restauratie van de Hervormde kerk te Vollenhove, voorheen St.-Nicolaas gewijd, aanleiding tot oudheidkundig bodemonderzoek. Dit bleef in het jaar 1971 beperkt tot een reeks grafkelders in de beide koorpartijen van de bestaande hallenkerk, met de bouw waarvan tegen het einde der 14de eeuw een begin gemaakt schijnt te zijn. Wel werd bij deze gelegenheid het overblijfsel van een keienbestrating aangetroffen op een diepte van *c.* 1,80 m beneden de stoepvormig verhoogde vloer van het noorderkoor waarvoor moeilijk een verklaring viel te geven. Hetgeen tevens het geval was met de onderbouw van een bakstenen muur, welke schuins onder de noordelijke koorpartij doorliep en met het bestaande kerkgebouw kennelijk niets te maken had (*Nieuwsbulletin KNOB*, 1971, p. 84).

Tegen het einde van het jaar 1973 waren de herstelwerkzaamheden zover voortgeschreden dat het mogelijk bleek de graafwerkzaamheden over de volle uitgestrektheid van de hallenkerk tot de vereiste diepte te hervatten, waarbij het meteen al duidelijk werd dat het onderzoek zich enerzijds kon beperken tot het zuiderschip, doch anderzijds ten zuiden van het zuiderschip diende te worden uitgebreid — een verrassende bevinding.

Na voorbereidende opmetingen werd het graafwerk aangevat op 20 december 1973, om op 22 maart te worden afgesloten. Als allereerste bouwwerk ter plaatse kan worden aangetekend een tufstenen kerkje, gefundeerd op zwerfkeien en naar het oosten afgesloten met een versmald, rechthoekig koor (fig. 1). De afme-

Fig. 1. De kerk te Vollenhove omstreeks 1050.

tingen van het kerkschip bedroegen, binnenwerks gemeten, *c.* 5,5 × 8 m, die van het koor *c.* 4,25 × 4,75 m, waarbij schip en koor van elkaar waren gescheiden door een muur, waarin een onderbreking van amper 1,50 m was uitgespaard zodat hier eigenlijk niet van een triomfboog gesproken kan worden. Bedoeld kerkje bevond zich grotendeels buiten de muren van het huidige kerkgebouw waarbij de noordmuur van schip en koor zich onder de funderingen der zuidelijke zijmuur van de tegenwoordige kerk bevonden. Met dien verstande dat de strekking van deze oudst muurresten in de richting zuidwest-noordoost vrij aanzienlijk afweek van de oriëntering der bestaande kerk.

Na verloop van tijd werd het eerste kerkje in oostelijke richting verlengd en voorzien van een eveneens in tufsteen opgetrokken, hoefijzervormig ingesnoerde koorpartij (fig. 2). Hierdoor

Fig. 2. De kerk te Vollenhove omstreeks 1125.

verkreeg de kerk een lengte van circa 26 m. Als derde fase volgde de toevoeging van een tufste-

nen noordbeuk met een naar het noorden uitgebouwde, pseudo-dwarsbeuk en naar het oosten afgesloten door een halfronde koornis terwijl de westelijke sluitmuur in het verlengde kwam te liggen van de westgevel van het oorspronkelijke kerkje (fig. 3). De breedte van de beuk

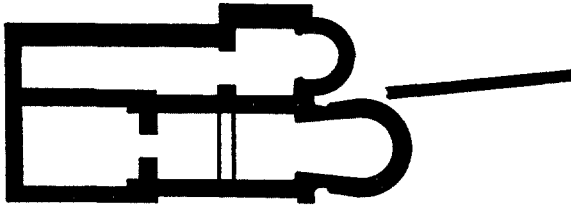

Fig. 3. De kerk te Vollenhove omstreeks 1150.

bedroeg, binnenwerks gemeten, *c.* 3,5 m, het dwarspand 4,75 m, de totale lengte 22 m. Als vierde en laatste fase kwam een zuider zijbeuk tot stand, welke iets breder werd uitgelegd dan de noordelijke tegenhanger maar daarmee voor het overige gelijkvormig was (fig. 4). De

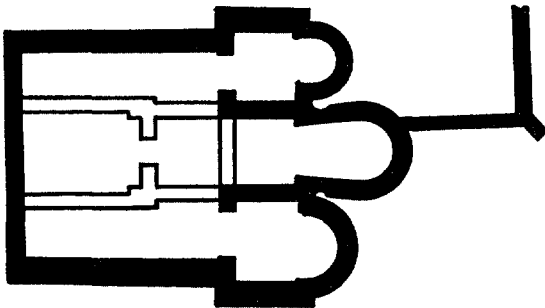

Fig. 4. De kerk te Vollenhove omstreeks 1175.

breedte van de beuk bedroeg *c.* 4 m, die van het dwarspand 5,75 m en de lengte van het geheel wederom 22 m. De muurdikte van het zuider zijschip overtrof die van het noorder zijschip met niet minder dan 20 cm, althans in de voeting, terwijl in de vulling der funderingssleuven zwerfkeien waren toegepast van uitzonderlijk fors formaat, in tegenstelling met het keienmateriaal in de vulling der andere funderingsgreppels.

Aan de noordzijde van het oudste kerkje strekte zich het kerkhof uit. Ten gevolge der gestage ophoging door de talrijke bijzettingen kwam dit hoger te liggen dan het oorspronkelijke vloerniveau van de kerk en ontstond daarbuiten de behoefte aan een afscheiding, die

tevens als grondkering kon dienen. Toen het eerste kerkje werd verlengd met het hoefijzervormig ingesneden koor ging men tegelijk over tot het optrekken van een tufstenen kerkhofmuur, welke met het westelijke uiteinde aansloot tegen de noordelijke zijwand van het nieuwe koor en over een afstand van minstens 12 m naar het oosten voortliep, juist evenwijdig aan doelde koormuur. Na verloop van tijd werd de tufstenen kerkhofmuur vervangen en kwam in de plaats een nieuwe, uit baksteen opgetrokken, zuidelijke kerkhofmuur tot stand, welke aansloot tegen de oostwand van de koorsluiting en vrijwel dezelfde richting behield maar *c.* 2 m verder naar het zuiden was opgeschoven, teneinde het kerkhof te kunnen uitbreiden. Op een afstand van *c.* 8 m ten oosten van het nieuwe koor maakte deze kerkhofmuur echter een winkelhaakvormige ombuiging naar het noorden. Teneinde deze hoek voor afschuiven te behoeven werd ter bevestiging aan de buitenzijde een overhaaks geplaatste steunbeer aangebracht.

Verder naar het noorden bleek de nieuwe kerkhofmuur juist aan te lopen op het muurfragment, in 1971 reeds ontdekt onder het koor van de noordelijke beuk der huidige hallenkerk zodat dit raadsel meteen was opgelost. Het keienvloertje, eveneens in 1971 teruggevonden onder het noorder koor, werd aan de westzijde door dezelfde muur begrensd en lag derhalve juist buiten het toenmalige kerkhof. Nu bleek de tufstenen zuiderbeukfundering ten dele te zijn verdwenen in verband met het feit dat de zuidermuur schuins verliep onder het zeer steile talud van de aangrenzende havenkom. De veronderstelling ligt voor de hand dat de aanwezigheid van deze havenkom verband houdt met het feit dat de huidige hallenkerk ten opzichte van de in vier perioden tot stand gekomen tufstenen voorgangster over een afstand van *c.* 12 m naar het noorden werd opgeschoven, waarbij bovendien nog eens de bouwrichting werd veranderd. Aan de afbraak van de tufstenen, drieschepige kerk en de herbouw van de huidige hallenkerk zou daarom wel eens een ramp debet geweest kunnen zijn, *in casu* een door een stormvloed veroorzaakte afkalving der noordelijke oever van de havenkom. Daarnaast is het echter evenmin uitgesloten dat het opschuiven van de kerk het gevolg was van een vestingbouwkundige maatregel in verband met de versterking van het bisschoppelijke kasteel, aan de overzijde van de havenkom. Dit kasteel werd omstreeks het jaar 1168 als een „château à motte” door bis-

schop Godfried van Rhenen gesticht doch in later eeuwen bij herhaling uitgebreid en gewijzigd.

Kasteel zowel als kerk verhieven zich op een diluviale opduiking, welke door de zee aan de westzijde tot een klif was vervormd en waartussen door het graven van de kasteelgrachten een waterscheiding was ontstaan welke, althans sinds de late middeleeuwen, in open verbinding stond met de Zuiderzee. Hoogst waarschijnlijk bestond er te Vollenhove reeds een kapel of kerk voordat het kasteel werd gebouwd. Naar ons gevoelen dateert het allereerste kerkje met zijn minuscule afmetingen en merkwaardige plattegrond van vóór het jaar 1168, mogelijk zelfs nog uit de tweede helft van de 11de eeuw.

De naam Vollenhove duikt het eerst op in een koningsoorkonde uit het jaar 944, in verband met een beschikking over de wildban op grof wild — „cervos, ursos, capreas apros, bestias insuper, que Teutonica lingua „elo” et „scelo” appellantur”. Derhalve herten, reewild, elanden en het everzwijn, welke opsomming op het moerassige karakter van het jachtgebied wijst. Deze wildban nu was gelegd over een tot Drente behorend graafschap, dat door een zekere graaf Everhard in leen werd gehouden, alsmede de „silva Fulnaho”. Gosses heeft aangetoond dat onder deze „silva” diende te worden verstaan een waterrijke wildernis langs de Zuiderzeekust, door het Zwarte Water en de Kuinder of Tjonger begrensd. Men verstond er in 944 derhalve nog niet het gelijknamige woonoord onder, dat er naderhand het middelpunt van uitmaakte maar daarom kan er op de zandheuvel aan de kust al vrij spoedig een nederzetting zijn ontstaan waarop de naam van het omringende land overging. Omgekeerd kan ook de naam van de hoogte peet hebben gestaan over het woeste, verlaten gebied rondom — op het laatste schijnt de naam, dunkt ons, zelfs eerder te wijzen.

Hoe het zij, blijktens drie oorkonden heeft de ontginning tijdens de jaren 1132-1134 in de „locus maritimus, qui Vullenho dicitur”, reeds flinke vorderingen gemaakt en zijn grote gedeelten van de wildernissen volgens een bepaald landmeetkundig stelsel afgepaald, dan wel in cultuur gebracht, in de vorm van strooksgewijs aangelegde, langgerekte percelen. Het zijn de „portiones, quas „warscaph” vocant”, die plaatselijk ook nu nog het landschap kenmerken en in genoemde oorkonden als begerenswaardige bezittingen naar voren treden.

Evenals de grootscheepse ontginningen in de moerassige dalen van Tjonger en Linde een sterke bevolkingsaanwas in de loop der 12de eeuw veroorzaakten en de bouw van een bisschoppelijke kasteelberg aan de monding van de Tjonger wenselijk maakten, zo zal dit ook de achtergrond ten aanzien van de bouw in het jaar 1168 of daaromtrent, van de bisschoppelijke motte op de heuvel van Vollenhove zijn geweest. Zulks in de eerste plaats ter veiligstelling van 's bisschops fiscale belangen als wereldlijk heer.

In dit licht zouden wij ook de eerste uitbreiding van het oudste tufstenen kerkje willen zien door de verlenging met een hoefijzervormig-ingesnoerde koorpartij, welke verbouwing wellicht omstreeks het jaar 1125 tot stand kwam. Nog vóór het einde der 12de eeuw zal de bouw van de beide tufstenen zijschepen een feit zijn geweest, in twee fasen nog weer tot stand gekomen. Daarmede kon Vollenhove bogen op een parochiekerk, welke qua vormgeving zowel als omvang uitstak boven een gewone dorpskerk en er het hare toe bijdroeg 's bisschops steunpunt enige allure te verschaffen. Het is hier intussen niet de plaats om ons langer te verdiepen in de lotgevallen van kasteel en kerk, noch het stadje dat uit de verwevenheid van beide ontstond.

Literatuur: I. H. Gosses, *De organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drente*; Groningen 1941, pp. 18-35.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

NOORD-BRABANT

Geertruidenberg, gem. Geertruidenberg

Sinds het jaar 1955 wordt gewerkt aan het herstel van de Hervormde kerk te Geertruidenberg. Deze stad ontleent haar naam aan de H. Gertrudis, voorheen de patrones van bedoelde parochiekerk, die in het jaar 664 als abdis van het klooster te Nijvel stierf en aldaar werd bijgezet.

Aan de hand van het opgaande werk, en steunend op historisch bronnenonderzoek zag F. W. van Agt in het jaar 1960 kans een bouwgeschiedenis van de St.-Gertrudiskerk samen te stellen welke in het *Bulletin van de KNOB* werd afgedrukt. Er zou allerminst aanleiding hebben bestaan op deze gedegen studie terug te komen, ware het niet dat zich in het jaar 1973 de gelegenheid voordeed de reeds in het jaar 1960 door de R.O.B. verrichte, vrij bescheiden steekproeven op veel uitgebreider schaal te vervolgen, zowel in het koor van deze hallenkerk, als in

het noorder dwarspand en schip met de beide zijbeuken. Het voortgezette onderzoek werd op 12 juni 1973 aangevangen en tegen het einde van de maand september afgesloten.

De huidige kerk verrijst op het oostelijke uiteinde van een langgerekte, pleistocene zandopduiking welke onder de kerk vrij steil naar het noordoosten afhelt. Naar het westen trekt deze zandrug zich in volle uitgestrektheid over het aangrenzende langgerekte marktplein uit. Het niveau van de kerkvloer loopt naar het oosten enigszins op en bereikt daar een peil van *c.* 4,75 m boven N.A.P., waarbij het ongeroerde zand ten gevolge der talloze begravingen nergens dichters aan de oppervlakte treedt dan 3,5 m boven N.A.P. Nergens bleek dan ook binnen de kerkmuren het natuurlijke maaiveld meer voorhanden te zijn.

Van oudsher zal het welvende terrein de mens tot verblijf hebben uitgenood, te meer omdat het oerstroombal van de Donge de zuidelijke en oostelijke begrenzing van de zandtong vormde terwijl dit riviertje op korte afstand vandaar in de Amer uitmondt, op haar beurt weer deel uitmakende van het Maas-aestuarium.

In de zandige vulling der oudste grafkuilen, binnen de muren der opeenvolgende kerken aange troffen, bevonden zich talrijke scherfjes van aardewerksoorten, kenmerkend voor het Late Neolithicum dan wel de Vroege Bronstijd. Deze scherfjes dateerden de graven geenszins maar belandden daarin bij het doorspitten van het oorspronkelijke, door humeuze afzettingen overdekte maaiveld. Ditzelfde is van toepassing, dunkt ons, op de ijzeren lanspunt van Merovingische type, op de bodem van een der grafkuilen gevonden. Deze op zichzelf staande vondst komt ons tenminste niet voldoende voor om op grond daarvan alleen een Merovingisch grafveld te postuleren. Temeer niet aangezien alle graven met het hoofdeinde naar het westen waren gekeerd en sporen van brandgraven ten enenmale ontbraken.

Over de stichting van de St.-Gertrudiskerk valt niets met zekerheid te vermelden. Er bestaat een 17de-eeuws afschrift van een oorkonde, gedateerd 1 juni 992, waarin als stichteres van het klooster te Thorn in de Maasgouw een zekere „Hilzundis comitissa de Stryen" ten tonele wordt gevoerd, echtgenote van graaf Ansfried, de latere bisschop van Utrecht (995-1010). Tot de bij deze gelegenheid door de gravin van Strijen overgedragen bezittingen zou een „cella" hebben behoord welke nog door de H. Amandus was gewijd en gelegen te Geertruidenberg „Montem

litoris ubi beatissima Gertrudis corporaliter conversata est". De H. Gertrudis zou derhalve enige tijd in deze „cella" hebben verbleven. Nu kan het verloren geraakte origineel slechts een falsum hebben betroffen, wellicht samengesteld in verband met een geschil tussen de kloosters te Thorn en Nijvel. Een gravin van Strijen valt in het jaar 992 niet te plaatsen. Bovendien wordt er in de Vita van Sint Gertrudis in het geheel niet van een kluzenaarsleven op de naar haar genoemde berg aan de kust gerept, ofschoon de opsteller van de oorkonde deze Vita voor zich had liggen, de tekst daarvan althans kende. De overeenkomst in naam tussen gravin Hilzundis en abdis Hildegondis van Thorn, vermeld in een oorkonde uit het jaar 1261, komt ons bovendien verdacht voor. Uit laatst bedoeld stuk valt voor het overige wel af te leiden dat de abdij te Thorn vóór het jaar 1261 reeds in het bezit van de parochiekerk te Geertruidenberg was. Uiteraard kan het feit dat de beide plaatsen over de Maas gemakkelijk te bereiken vielen aanleiding hebben gegeven tot het ontstaan van handelsbetrekkingen en daaruit weer voortvloeiende culturele contacten. In 1261 stond de tufstenen kerk nog overeind waarvan de eerste sporen in het jaar 1960 reeds waren blootgelegd onder de beide oostelijke vieringspijlers zowel als de oostmuur van het noordelijke dwarspand der bestaande kerk. Van Agt veronderstelde dat het hier een driebeukige kerk betrof, waarvan het middenschip even breed was geweest als de middenbeuk van de huidige hallenkerk doch in westelijke richting één travee korter. Over de vorm van het tufstenen koor viel niets mede te delen terwijl slechts over de oostelijke sluiting van de noorder zijbeuk gegevens konden worden verzameld, waaruit viel af te leiden dat deze een halfronde grondslag had bezeten.

Dank zij de opgravingen uit 1973 weten wij thans dat de beide veronderstelde tufstenen zijbeuken nimmer hebben bestaan en de teruggevonden noordelijke absis de sluiting vormde van een uitbouw, die men een pseudo-dwarspand zou kunnen noemen en als een soort van zijkapel het oostelijke uiteinde van de noorder kerkschipmuur aan de noordzijde flankeerde (fig. 5). Men kan slechts veronderstellen dat de tufstenen kerk ook aan de zuidzijde een dergelijke uitbouw rijk is geweest omdat de opslag van een grote partij grafzerken in het bestaande zuider dwarspand het doen van naspeuringen naar een tegenhanger van de noorder tufstenen zijkapel tot dusverre vrijde. De opgegraven noorde-

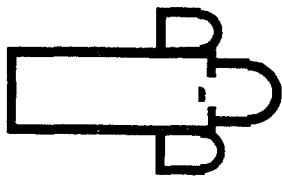

Fig. 5. De kerk te Geertruidenberg omstreeks 1100.

lijke kapel bezat, binnenwerks gemeten, een lengte van *c.* 5,75 bij een breedte van *c.* 3,75 m terwijl de breedte van het tufstenen kerkschip *c.* 8 m bedroeg.

Naar het westen reikte de tufstenen kerk niet verder dan tot het meest westelijke kolommenpaar van de bestaande hallenkerk, gelijk in 1960 reeds werd vastgesteld. De lengte van het tufstenen kerkschip mat *c.* 22,5 m, de koorpartij derhalve niet meegerekend. Het tufstenen koor bleek vrijwel geheel te zijn weggebroken in verband met de bouw van het huidige koor met zijn bijzonder diep uitgegraven krypt zodat nog slechts de aanzetten van de tufstenen triomfboog gespaard gebleven waren. De diepte, waar tot de ondergrond bij de bouw van de krocht was uitgedolven — 2,13 boven N.A.P. — verklaart het feit dat er van het voorafgaande koor geen steen bleef zitten zodat wij over grootte en vorm daarvan slechts gissingen kunnen doen. Een toren of westbouw was de tufstenen kerk niet rijk en het valt ons dan ook moeilijk een nauwkeurige tijdsbepaling voor het bouwwerk aan de hand te doen. Er zouden enkele parallellen op te merken zijn met de door ons in 1954 opgegraven, voormalige, tufstenen abdijkerk te Dokkum, doch vooral met de door ons in 1968 blootgelegde overblijfselen van de tufstenen St.-Vituskerk te Leeuwarden. In het licht van hetgeen wij over deze laatste beide kerken weten achten wij het niet uitgesloten dat de tufstenen kerk te Geertruidenberg uit de wende van de 11de naar de 12de eeuw stamt.

Van het opgaande werk der tufstenen kerk was uitsluitend enig muurwerk bewaard gebleven in de kern van de noord-oostelijke vieringspijler. De bouwers hadden intussen de voorzorg genomen de funderingssleuven tot op het ongeroerde zand uit te graven en de grondvesten vanaf de bodem van deze sleuven in solide metselwerk op te trekken. Plaatselijk vertoonden deze grondvesten dientengevolge een hoogte van niet minder dan 15 steendikten, met inbegrip van een rollaag, bedoeld om het verloop, veroorzaakt

door het afhellen van de ondergrond, op te vangen.

De aanzienlijke diepte der funderingssleuven werd veroorzaakt door het grote aantal bijzettingen, reeds voorhanden eer met de bouw van de tufstenen kerk een begin was gemaakt. In een enkel geval bevond zich de bodem van een grafkuil deels onder de tufstenen fundering zodat er geen twijfel over behoefde te bestaan dat aan de tufstenen kerk een grafveld vooraf moet zijn gegaan. Vermoedelijk behoorden bij dit grafveld de tufstenen grafkeldertjes waarvan de resten zowel binnen- als buiten de muren van de tufstenen kerk werden teruggevonden.

Stellig heeft hij het eerste grafveld ook reeds een kapel of kerkje gestaan maar hiervan kon geen enkel spoor worden waargenomen. Weliswaar tekenden zich in het schone zand tussen de talrijke grafkuilen verscheidene paalkuilen af doch de omvang daarvan duidde toch niet op de robuuste staanders van een houten kerkgebouw, noch vielen deze kuilen in een bepaald verband te plaatsen. Andere paalkuilen wekten de indruk sporen van steigers te zijn, ten behoeve van veel latere bouwsels in de grond bevestigd.

In overeenstemming met door van Agt reeds geuite vermoedens volgde op de bouw van de tufstenen kerk aanvankelijk een zuidwaartse uitbreiding van het tufstenen schip (fig. 6). De

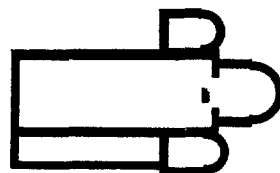

Fig. 6. De kerk te Geertruidenberg omstreeks 1200.

aldus tot stand gekomen zijbeuk stiet in oostelijke richting vermoedelijk tegen de veronderstelde, zuidelijke zijkapel van de tufstenen kerk en sloot met de westgevel aan op de oorspronkelijke façade. Als bouw materiaal werd zowel secundair gebezigde tufsteen gebruikt als rode kloostermop van het formaat $7 \times 15,5 \times 31$ cm. Aangenomen mag worden dat de zuidelijke zijmuur van de tufstenen kerk bij deze uitbreiding werd doorbroken met op pijlers rustende bogen, teneinde de nieuwe zijbeuk met het oude kerkschip te verbinden.

Als tweede uitbreidingsfase volgde tegen de oude westgevel geplaatste, westbouwachtige constructie, opgemetseld uit rode kloostermop-

pen van het formaat $7 \times 13,5 \times 29$ cm (fig. 7). De breedte van deze voorbouw kwam over-

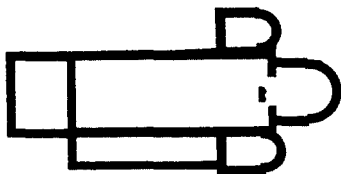

Fig. 7. De kerk te Geertruidenberg omstreeks 1250.

een met die van het tufstenen kerkschip, de diepte bedroeg, binnenwerks gemeten, *c.* 5 m.

Zullen deze uitbreidingen hun beslag nog wel in de 13de eeuw hebben gekregen, eerst in de 14de eeuw werd de bouw aangevat van de nog bestaande toren (fig. 8). Hierbij paste men

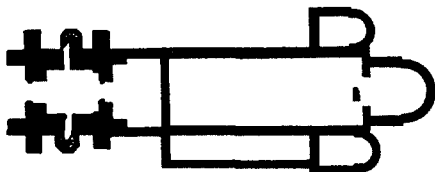

Fig. 8. De kerk te Geertruidenberg omstreeks 1315.

grauwe baksteen toe van het formaat $6/6,5 \times 12 \times 25/26$ cm. De oostelijke torenmuurfundering greep over de niet verwijderde voeting van de afgebroken façade der westbouw heen terwijl de afmetingen van het torenvierkant inwendig bleven afgestemd op de breedte van westbouw en kerkschip.

Naar de overeenkomst in steenformaten te oordelen — wij laten hier de ingrijpende verbouwing na de aanstonds nog ter sprake komende brand van het jaar 1420 buiten beschouwing — volgde kort na de torenbouw wederom een belangrijke ingreep (fig. 9). De noordelijke tuf-

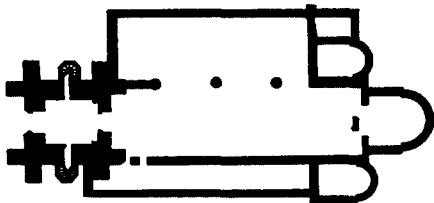

Fig. 9. De kerk te Geertruidenberg omstreeks 1325.

stenen zijkapel werd, op de oostelijke absis na, afgebroken, evenals de noordelijke zijmuur van het tufstenen kerkschip, teneinde plaats te maken voor een noordelijke zijbeuk. Het schip

werd van de zijbeuk gescheiden door een rij kolommen, welke op de plaatselijk daartoe verbrede voeting der weggebroken kerkschipmuur rustten en een aantal bogen van gematigd spitse vorm torsten. De breedte van de nieuwe zijbeuk bedroeg *c.* 7,25 m. In oostelijke richting liep de buitenmuur van deze zijbeuk door totdat de oostelijke sluitmuur zich verenigde met het restant van de absismuur der noorder zijkapel. In westelijke richting werd de nieuwe noordelijke buitenmuur zo ver doorgetrokken dat de haaks aansluitende, westelijke sluitmuur eindigde in de rechte hoek tussen de beide steunberen geplaatst tegen de noordoostelijke hoek van de toren. Het is mogelijk dat de westmuur van de voormalige noordelijke, tufstenen zijkapel werd opgenomen in een scheidingsmuur, opgetrokken in het oostelijke uiteinde van de noorder zijbeuk aangezien er een grondboog werd geslagen tussen de westelijke kapelmuur-fundering en de voeting van de nieuwe, noordelijke zijbeukmuur. Aldus werd een ruimte van de nieuwe noordbeuk afgescheiden welke misschien dezelfde was als die, waarmede de O.-L.-Vrouwekapel werd bedoeld, waarvan voor het eerst in het jaar 1326 gewag wordt gemaakt.

Ofschoon er bij latere verbouwingen aanzienlijke veranderingen plaatsgrepen in de vormgeving der afscheiding tussen middenschip en noorder zijbeuk bleven er toch voldoende aanwijzingen bestaan op grond waarvan van Agt tot een datering van deze zijbeuk kwam vóór het midden van de 14de eeuw. Daarmede zou dan tevens de eerste vermelding van de O.-L.-Vrouwekapel in overeenstemming zijn gebracht. De stichting van een afzonderlijk kapittel van zes kanunniken, verbonden aan de St.-Gertrudiskerk, in het jaar 1310 zal niet los hebben gestaan van de bouw van de toren zowel als de noorder zijbeuk.

In het westelijke uiteinde van de noorder zijbeuk schijnt voor het overige nog een tweede kapel te zijn afgescheiden geweest, ter halver breedte van deze beuk. Bedoelde kapel had de noorder zijmuur van de ingekapselde westbouw tot zuidelijke afscheiding, de westelijke sluitmuur van de zijbeuk tot westelijke wand, een afzonderlijk daartoe opgetrokken, vrij lichte muur tot noordelijke begrenzing terwijl deze ruimte naar het oosten open lag en men om een of andere reden behoefte had aan een beklamping van de westelijke zijbeukmuur. Het zou kunnen zijn dat deze ruimte tot doopkapel diende.

Nog waren de heren van het nieuwe kapittel

niet tevreden en streefde het naar meer symmetrie in het kerkgebouw door vervolgens de oude zuiderzijbeuk naar het westen te verleggen gelijk de noorder zijbeuk, zodat de toren aan beide zijden met de zijbeuken was verbonden. Tevens werd een doorgang gebroken in de zuidelijke zijmuur van de tussen toren en kerk-schip ingeklemde westbouw. Deze doorgang werd overspannen door twee togen, welke tegen elkaar aansloten boven een beide ondersteunende kolom. Van deze kolom bleek het basement, aangelegd op de overblijfselen van de afgebroken zuidelijke westbouwmuur, nog te bestaan.

Bijna een halve eeuw sluimerde de bouwbedrijvigheid totdat aanstalten werden gemaakt voor het doen verrijzen van een geheel nieuw zuider zijschip — het thans nog bestaande (fig. 10). Hiermede ging gepaard een verhoging van

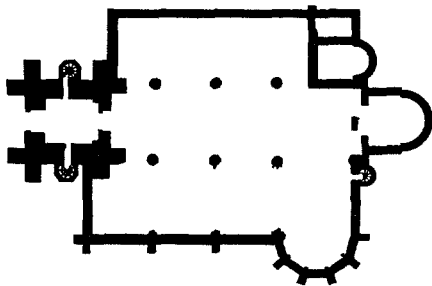

Fig. 10. De kerk te Geertruidenberg omstreeks 1385.

het oude middenschip, dat evenals de nieuwe zuider zijbeuk met stenen verwulften werd overspannen zodat de zuider zijmuur van de tufstenen kerk niet langer gehandhaafd kon blijven en conform de gang van zaken bij de bouw van het noorder zijschip door een nieuwe scheidsmuur met kolommen werd vervangen. Het is niet uitgesloten dat men aanvankelijk een zijbeuk beoogde, in overeenstemming met de noordelijke tegenhanger, ergo zonder het huidige zuider dwarspand. Enkele onregelmatigheden in de geleding van de zuidelijke zijbeukmuur zouden hierop kunnen wijzen, zoals van Agt reeds opperde. Bovendien pleit voor een dergelijke veronderstelling de vondst van de fundering van een traptoren, onmiddellijk naast de huidige zuidoostelijke vieringspijler, aan de binnenzijde van de oostelijke muur van het zuider dwarspand, op een plaats derhalve welke niet te rijmen valt met de huidige opzet. Algehele zekerheid over deze tussenfase in de bouwgeschiedenis zal evenwel eerst kunnen worden verkregen nadat ook het zuider dwarspand geheel ont-

graven zou zijn, hetgeen tot dusverre achterwege moest blijven. Hoe het geweest moge zijn, in het jaar 1385 is er sprake van het altaar van „Sente Anthonys ende Sente Blasius op die zuutside van den cruce”. In de vormgeving der natuurstenen basementen en kapitelen, behorende bij de zuidelijke beuk zowel als het zuidelijke dwarspand, valt van enig stijlverschil niets te bespeuren terwijl de kenmerken daarvan, zoals van Agt al opmerkte, niet in tegenspraak zijn met het jaartal 1385 als „terminus ante quem”.

Inmiddels gingen de uitbreidingen voort. Thans kwam aan de beurt de afbraak van het tufstenen koor, ter wille van het huidige waarvan de zeer diep uitgegraven krypt de onderbouw vormde (fig. 11). Het is niet bekend waartoe deze krypt moest dienen. Tegelijk met de bouw van koor en krypt werd het noorder zijschip naar

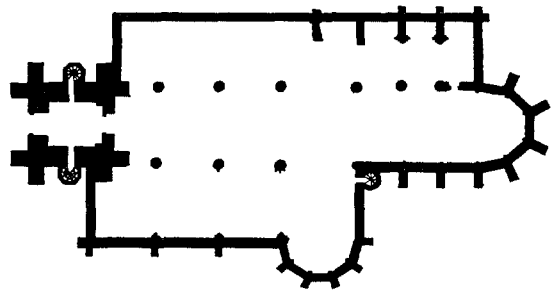

Fig. 11. De kerk te Geertruidenberg omstreeks 1420.

het oosten verlengd met een overwelfde trits van zijkapellen, of beter uitgedrukt een nevenruimte, in drieën geleed door twee haaks tegen de noordelijke zijmuur aangebouwde dwarsmuren, welke gelegenheid boden tot het plaatsen van altaren. Behalve vanuit de noorder zijbeuk waren deze ruimten toegankelijk vanuit het hoogkoor en lagen daarmee gelijkvloers. Helaas was de drieledige monumentale kooraanbouw reeds vóór het jaar 1842 grotendeels gesloopt zodat wij ons over de inwendige luister moeilijk meer een voorstelling kunnen maken. Vanuit de meest westelijke travee leidde intussen een nog deels bestaande stenen trap naar de krypt terwijl de meest oostelijke was onderkelderd. Opmerkelijk is tevens het in de muur uitgespaarde rookkanaal dat zowel de afvoer regelde van een stookgelegenheid in de zo even genoemde kelder ruimte als van een haardstede in de zich daarboven bevindende kapeltravee.

Klaarblijkelijk hechte men aan de drieledige zijkapel zodanige betekenis dat aan de bouw daarvan voorrang werd verleend boven het af-

bouwen van het hoogkoor. Ongetwijfeld was de nieuwe zijkapel bestemd tot de verering van O.-L.-Vrouw en kwam deze in de plaats van de oudere kapel, in het jaar 1326 voor het eerst genoemd. Of ook het koor van de tufstenen kerk reeds op een krypt kon bogen zal wel nimmer meer kunnen worden achterhaald. De geschreven geschiedbronnen zwijgen in ieder geval over bijzondere relieken, welke het bestaan van een krypt wenselijk maakten en Geertruidenberg tot een bedevaartsoord stempelden.

Toen tijdens de belegering en inneming van de stad Geertruidenberg door de Dordtenaren in het jaar 1420 ook de St.-Gertrudiskerk in vlammen opging was het nieuwe koor met onderliggende krypt nog slechts ten dele gereed en miste het koor zowel als de krypt de gemetselde gewelven, ofschoon de aanzetten daartoe reeds waren aangebracht. Na de brand vatte men het herstel weliswaar vrij spoedig aan doch men zag er van af de krypt te voltooiën en stortte deze vol zand, hetgeen tot aan het jaar 1895 zo blijven zou. Men liet tevens het slaan van stenen verwulften over het koor achterwege, nadat dit alsnog tot volle hoogte was opgetrokken, en nam genoegen met een houten afdekking. Het is op deze houten overkapping dat de, op de oostelijke zijde van de scheidingswand tussen koor en schip geschilderd en uit het jaar 1439 stammende memorietekst betrekking heeft.

De verarming, welke het gevolg was van de ramp uit het jaar 1420, werd er bovendien de oorzaak van dat bij de brand vernielde stenen gewelven boven middenbeuk, zuider zijbeuk en zuider dwarspand door houten afdekkingen werden vervangen. Wel zag men kans de toren vanaf de eerste geleding vrijwel geheel nieuw op te bouwen. Deze had oorspronkelijk twee wenteltrappen bezeten, aangebracht in twee traptorentjes, geplaatst tegen de buitenzijde van de zuidelijke zowel als noordelijke torenmuur, een merkwaardigheid welke ook de 12de-eeuwse tufstenen westbouw van de voormalige Stiftskerk te Thorn vertoont, zij het dat de traptorens in het laatste geval niet polygonaal in doorsnede zijn doch rond. Bij de herstelling van de toren liet men de noorder traptoren vervallen, waarvan slechts de fundering gespaard bleef, alsmede de doorgang naar het torenportaal.

De traptoren in de oksel van het zuider dwarspand en het koor bestond vóór het ommeuze jaar 1420 tot een bepaalde hoogte alreeds en werd, tesamen met het koor, na de ramp afgebouwd en op de bestaande hoogte ge-

bracht. In de fundering van deze traptoren werd rijkelijk tuf vermetseld, zulks in tegenstelling met de fundering van de voorafgaande traptoren, waarvan de grondslagen aan de andere zijde van de oostelijke dwarspandmuur teruggevonden waren. Deze nieuwe traptoren verrijst juist boven de plek waar zich de absis van de veronderstelde zuidelijke, tufstenen pseudo-dwarsbeuk bevonden zou kunnen hebben zodat hiermede de aanwezigheid van de tufstenen verklaard zou kunnen zijn.

Als allerlaatste fasen in de ontwikkeling der St.-Gertrudiskerk kunnen worden aangemerkt de bouw van het noorder dwarspand, omstreeks het jaar 1500, gevolgd door de volledige afbraak van het 14de-eeuwse, noorder zijschip en de vervanging daarvan door de bestaande noordbeuk. Met de laatste was men in het jaar 1539 nog bezig, zoals van Agt aannemelijk wist te maken (fig. 12).

De herhaalde belegeringen en wisseling van bezetting gedurende het begin van de Tachtig-

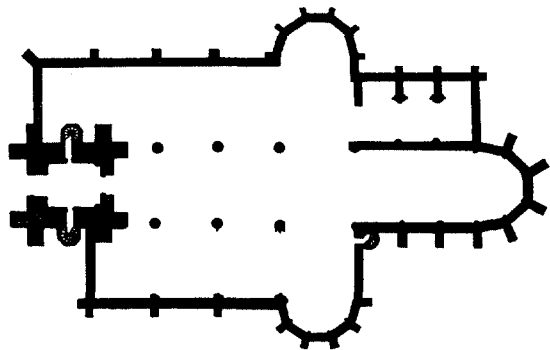

Fig. 12. De kerk te Geertruidenberg omstreeks 1540.

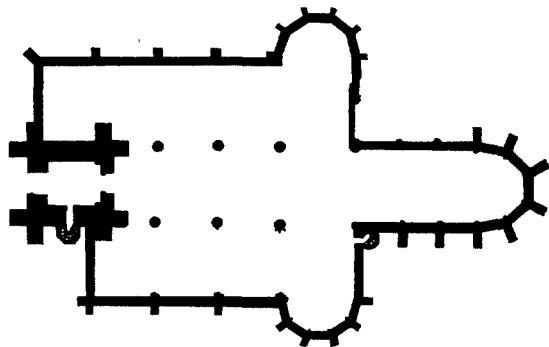

Fig. 13. De kerk te Geertruidenberg omstreeks 1845.

jarige Oorlog, en wederom gedurende de oorlogen tegen de Fransen, zijn de St.-Gertrudiskerk noodlottig geworden. Zo werd tijdens het beleg van de stad door Prins Maurits in het jaar 1593 de toren deels in puin geschoten, waarvan de gevolgen nog altijd zichtbaar zijn, en ook bij de jongste restauraties bezwaarlijk te verdoezelen vallen.

Bronnen en literatuur

Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, ed. A. C. F. Koch; 's-Gravenhage 1970, no. 61, p. 111-116.

K. N. Korteweg, „Het stadsrecht van Geertruidenberg”, *Versl. en Meded. Ver. tot uitg. der bronnen van het oude vaderl. recht*, X, 1946, deel I.

J. J. F. W. van Agt, „De Sint Gertrudiskerk te Geertruidenberg”, *Bulletin KNOB*, XIII, 1960, kol. 137-178.

H. Halbertsma, „Dokkum”, *Bulletin KNOB*, LXIX, 1970, p. 33-52.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

Oss

Van 22 april t/m 22 mei 1974 kon, mede dank zij een subsidie van het Gemeentebestuur, een kort noodonderzoek worden gedaan op een terrein aan de IJsselstraat in de industriewijk-Noord te Oss. Op dit terrein en in de directe omgeving waren door leden van de Heemkundekring Maasland reeds enige tijd vondsten verzameld, die het waarschijnlijk maakten dat ter plaatse een nederzetting lag die op grond van inheems en Romeins aardewerk in het begin van

de jaartelling gedateerd kon worden. Om nadere informatie te krijgen, kreeg de Heemkundekring toestemming van de provinciaal-archeoloog, de heer G. Beex, om op het bewuste perceel een kleine proefsleuf te graven. Hierin werd een groot deel van een rechthoekige huisplattegrond zichtbaar.

Na overleg met de heer Beex, de Heemkundekring en het Gemeentebestuur, werd besloten in het kader van een veldpracticum voor Leidse studenten, een aantal grotere putten machinaal open te trekken. Daarbij kwamen nog een drietal huisplattegronden tevoorschijn. Eén plattegrond heeft een drieschepige indeling, de overige zijn waarschijnlijk van het tweeschepige type. De laatste hebben ingangen in de beide lange zijden. De wand wordt in twee gevallen gevormd door een greppel. Opvallend is dat palen buiten de wand ontbreken.

Bij deze nederzetting behoren twee waterputten. Op de bodem van de eerste, welke rond was, stond een kran van in de grond gedreven aangepunte palen, met plaatselijk resten van vlechtwerk. De andere was vierkant; hier werd de putwand gevormd door een kist van planken, welke nog tot een hoogte van 60 cm bewaard waren.

Verspreid over het terrein kwamen enkele plekken met crematie voor, welke niet gedateerd zijn. Tot de vondsten behoren, behalve inheems en Romeins aardewerk, fragmenten van glazen armbandjes. Op dit terrein werden ook enkele scherfjes van laat-Neolithisch aardewerk en twee pijlpunten gevonden.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (G. J. Verwers).

REGISTER BULLETIN KNOB 1974

- Ackere, Claes van 26
 Adalbert II, bisschop 229
 Algemeen Rijksarchief 34
 Alkmaar, St.-Laurenskerk 1, 2, 4, I (4), II (5),
 5, 6, 7, 8, III (8), 13, 14, 16
 Almere 53
 Amersfoort 9
     O.L.-Vrouwetoren 216 e.v., LII (216), LIII
     (217)
 Amsterdam
     Nieuwe kerk 8, IV (9), 9, 11, V (12), VI
     (13), 13, 14, 16
     Voormalig Stadhuis 1
     Westerkerk 15
 Arkel, Jan van 55
 Asten 182
- Backerweerd, Willem 81
 Beerendregt, Maarten van 138
 Bellekijn, Nicolaas 99, 101
 Berends, G.
     De gebouwen van het Fraterhuis in Zwolle
     88-98
     De Hervormde kerk van Wijk bij Duurstede
     150-151
     De Hervormde kerk in Valburg 210-212
     De houten torenbekroningen van Amersfoort
     en Gouda 216-220
- Bergen op Zoom
 Bruinevisstraat 30
 Cannemanshoek 30, XII (31)
 De Blekerije 30
 De Cauwe 30, 31
 De Drie Papegaaien 30
 De Lievevrouwestraat 20, 21
 Grebbe 20, 21
 Grote Groene Mouwe IX (26), 27, 28
 Het Hellegat 24
 Kleine Groene Mouwe 28, 29
 Korenwaag 21
 Lievevrouw- of Gevangenpoort 19, 21, 22, 23,
 24, VII (24), VIII (25), 25, 26, IX (26),
 X (27), 27, XI (30), 30
 Markiezenhof VII (24)
 Moeregrebbestraat 20, 21, 27, 28
 Nieuwe Markt 21, 27
 Rijkebuurstraat 20, 21, 26, IX (26), 27, 28,
 XI (30), 30
 Sint Janshuis 30
 Sterre van Maastricht X (27), 29
 Westersingel 21, 31
 Zuidzijde Haven 20
- Berlage, H. P. 187
 Béthune, Jean de 234
 Beukering, F. C. van 193 e.v., 202 e.v., L (204),
 LI (205)
 Beulake 53
 Beverwijk, Kerk O.-L.-V. van Goeden Raad 207
 Bladel 182
 Blankenham 59
 Bloemaert, Cornelis 64
 Blokzijl 53, 56, 57, XV (58)
     Bierkade 6, 7, 8, 57, XVI (59)
     Kerkstraat 2, 57
     Hervormde kerk 57
     Hoogwaterkanon 57
     Slingerpas 57
 Bommen Berend van Galen, bisschop van Mun-
 ster 57
 Bonifatius 230
 Boxtel 182
 Brabant-Wittem 31
 Breckenheimer, J. H. 137
 Breda
     O.-L.-Vrouwekerk 233
     Omwalling 20
 Brom, J. G. J. E. 202, L (204)
 Brom, L. H. M. 202, L (204)
 Bronckhorst, Jan van 9, 12, VI (13), 18
 Brouwer, T.
     Grenspalen, schamppalen en gerechtspalen
     47-49
 Brussel, Zavelkerk 233
- Calcar, Arent van 81
 Campen, Jacob van 1-18
 Canneman, Cornelis de 30
 Canneman, Jan de 30
 Carte, Anton 200
 Claes Dirksz 220
 Clemens VI, paus 58
 Clotz, Valentijn 24, VIII (25)
 Corver, Maarten 134
 Covalent, mr Bernt van 81
 Cruyff, Willem 3
 Culenborch, Henrick van 27
 Cuijk 36
 Cuypers, J. M. J. 190
 Cuypers, P. J. H. 99, 187
- Den Dolder 120
 Desgots, Claude 33, 34, 35
 Deventer, Jacob van VII (24)
 Devliegheer, L. 51

REGISTER

- Didam 214, 215
 Drunen 182
 Duyschot, familie 15
- Eersel 182
 Enschedé, J. W. 1, 3
 Everdingen, Caesar van 4, 8, 17
 Eijckman, Levijn 2
 Eyck, jhr. van 9
- Feith, Rhijnvis 82
 Fock, C. W. *et al.*
     De Sint-Antonius Abt te Rotterdam-Delfs-
     haven 187-209
 Fremantle, K. 1
 Fritschy, J. M. F. zie Fock, C. W.
- Gaasterland 117
 Gastel, W. van 201
 Geertruidenberg 250-256
 Geldermalsen 178
 Gelre, Karel van 55
 Gent, St.-Baafs 233
 Giethoorn 53, 54, 57, 58, XVI (59), XVII (60),
     XVIII (61)
     Binnenpad 59, XVII (60), 60
     Hervormde kerk XVI (59), 59
 Giffen, A. E. van 226, e.v.
 Glymes, markies Anthonis van 26
 Glymes, Heer Jan II 26
 Gouda
     Huis met de Vier Gekroonden 152-155
     Naaierstraat 6, XLIV (151), 152 e.v.
     St.-Janstoren 216 e.v., LIII (217)
 Granpré Molière, M. J. 187
 Gramsbergen 246-248
 Grave 182
 's-Gravenhage
     Nieuwe kerk 15
     Paschalis-kerk 207
 Groningen
     A-kerk 226
     Grote Markt 230
     Oude Ebbingestraat 230
     St.-Maartenskerk 226 e.v.
     St.-Walburgskerk 226 e.v.
- Haakma Wagenaar, W.
     De Hervormde kerk te Wijk bij Duurstede.
     Het 16de-eeuwse schilderwerk als toelich-
     ting op de bouwgeschiedenis van de zij-
     beuken 221-225
 Haarlem, St-Bavo 15
 Haen, A. de XIII (54), XIV (55)
- Hagerbeer, Germer Galtusz van 2, 3, 4, 9, 15, 17
 Halbertsma, H.
     Groningens oudste kerken 226-231
 Ham, W. A. van, *et al.*
     De Lievevrouwepoort te Bergen op Zoom en
     zijn omgeving 19-33
 Havelaar, Max XXXIV (125), 127
 Havingha, Gerhardus 2
 Heemskerck, van 14
 Heemstede 33
 Heeze 183
 Hendrixzen, Pieter 30
 Henricssone, Peter 28
 's-Hertogenbosch, St.-Janskerk 15
 Hill, A. 1
 Hilversum
     Hervormde kerk 36
     St.-Vitus 36
 Hoge Mierde 183
 Hoogeloon 183
 Hoogevest, T. van 216
 Hoorn, Jan Gerbrandsz van 4
 Huissen 215
 Hurrelbrink, Lambert 123 e.v., 137
- Janssen, Cornelis 30
 Jörg, C. J. A., zie Fock, C. W.
- Kampen 73
     Bovenkerk (Tien Geboden-bord) XXXII
     (101), 102, 103
     Buitenkerk (Muurschilderingen) 99-103
     St.-Geertruidskerk 99
 Kanneman, Jan Pieterssen 30
 Karel V 56
 Karstijnsz, Jan 3
 Keldermans, Andries I 233
 Keldermans, Jan II 233
 Kempen en Zn, Fa. J. M. van 201
 Kitzingen 9
 Kleef 213
 Kleef, Balderik van, bisschop van Utrecht 54
 Kleine-Gartman, mevrouw 127
 Kluiver, J. H.
     De orgelarchitectuur van Jacob van Campen
     1-18
- KNOB
     Verslag ledenvergadering 16 februari 1974
     104-113
     Fiscale verlichting in kosten van onderhoud
     van als monument aangemerkte woonhuizen
     113
     Bondsnieuws 186

REGISTER

- Verslag ledenvergadering 21 juni 1974 235-241
- Kolderveen 117, 118
- Kootwijkerzand 118, 119, 178
- Kropholler, A. J. 187 e.v.
- Korswagen, H. 212
- Kortrijk, Onze-Lieve-Vrouwkerk 51
- Kossmann, E. F. 130
- Kuinre 54
- Kuipers, M. C., zie Fock, C. W.
- Kurvers, H. H. J.
 Restauratie van de schilderijen in de O.-L.-Vrouwe- of Buitenkerk in Kampen 99-103
- Kuyper, W.
 De publieke Schouwburg aan de Oude Vest te Leiden 123-149
- Laan, Jan van der 208
- Leefers, mej. 28
- Leemans, Hertha 232 e.v.
- Leende 183
- Leiden
 Omwalling 20
 Pieterskerk 2, 3, 15
 Publieke Schouwburg 123-149
- Lier, St.-Gummaruskerk 232 e.v.
- Ligny, Johan van, graaf van Aremborg 56
- Lodewijk Napoleon 34
- Het Loo 33, 34, 35
- Loon op Zand 183
- Lossy, Willem Jansz 9
- Marot, Daniël 33, 34
- Maurits, prins 56
- Mechelen
 O.-L.-Vrouwekerk over de Dijle 233
 St.-Rombouts 233
- Meischke, R.
 Zwolle, stadsplan en bebouwing 61-69
 De gotische huizen van Zwolle 70-87
- Meissner, Johan Philip 134, 135
- Melsen, C. B. 27
- Mendes da Costa, J. XLIX (195), 197, 206
- Mengelberg, F. W. 234
- Mey, J. H. M. Dom van der 197, 199, 200, 206
- Meyster, jhr. Everhard 9, 14
- Middelburg, Nieuwe kerk 15
- Moergestel 184
- Molenaar, N. 67
- Molkenboer, A. H. 200, 201
- Moorsel, P. P. V. van, zie Fock, C. W.
- Munster, bisschop Herman van 228
- Nederlandse Museumvereniging, De
 Verslag van de tweede Museumdag 1973 9 november 1973 114-116
 Verslag van de eerste Museumdag 1974 10 mei 1974 156-158
 Ons museum open? 158-177
 Musea gratis of niet? 243-244
- Nicasius, Lenert 216, 217
- Noord, Jacobus van 9
- Norijs Henrick 28
- Notker, bisschop 228
- Nijmegen 180
- Nyveld 34
- Oosterend, Hervormde kerk 50
- Oosterhout 184
- Orleans, David van 27
- Oss 184, 256
- Otto de Grote 54
- Ozinga, M. D. 33
- Paauw, Samuel van der XXXVI (129), 138
- Pander, meubelzaak 57
- Parijs, Musée des Plans reliefs 21, VII (25)
- Peeters, C. 51, 52, 232 e.v.
- Peters, C. H. 33
- Philips II 55
- Pietersen, Reijnier 30
- Pinas, Jacob 4
- Praamstra, W. 226 e.v.
- Prinsenbeek 184
- Pyrem, Willem 24
- Quellinus, Artus 9, 11, 12, V (12)
- Quintana, Anna Catherina de 130 e.v.
- Raeren 31
- Randenbroek, buitenplaats 9
- Redtenbacher, J. 70, 71, 86
- Rees 215
- Reeskamp, D.
 De Noordwesthoek van Overijssel, Vollenhove, Blokzijl en Giethoorn 53-60
- Reimerswaal 20
- Reneman, J. zie Fock, C. W.
- Reusel 185
- Roskam, Karel Hendrik XXXIX (136), XL (137), XLII (143)
- Rotterdam-Delfshaven, Sint-Antonius Abt 187 e.v.
- Rijndorp, Jacob van 124, 129 e.v.
- Rijsbergen 185
- Saenredam, Pieter Jansz 3, 4, III (8)

REGISTER

- Scamozzi 11
 Schaap, Jan Willem, 126, 128, XXXV (128),
 XXXVI (129), XXXVII (132)
 Schagen, Andries 3
 Schagen, Laurens 3
 Schenk, Georg 55
 Schenk van Toutenburg, keizerlijk stadhouder 56
 Schenkenschans 214
 Schokland 53
 Schonat, Hans Wolf 9
 Schoonekamp, D. J. 99
 Schram-van Gulik, N. E. zie Fock, C. W.
 Schwarzenburg-Krümmler van Nettersheim 31
 Servaes, A. 199, 200
 Sievic, bisschop Frederik van 58
 Sint Aloysiusvereniging 27
 Soestdijk 33, 34
 Son en Breugel 185
 Sonoy 56
 Southwell, Edward 35
 St.-Oedenrode 185
 Staal, J. F. 187
 Staden, Christiaan Pieter van 33, 34, 35
 Steenwijk 53, 56, 58
 Stracké, J. Th. 197
 Strandberg, Runar 33
 Suren, M. J. M. zie Fock, C. W.
 Swaeff, S. de VII (24)
 Swart, T. A. 243-244
- Thesinge, Hervormde kerk 37, 39
 Thomasz, Dirck 2, 8
 Turck, Jan Jacobsz 3
 Twickelo, overste 57
- Uedem 213
 Urk 53
- Valburg, Hervormde kerk 210 e.v.
 Varsseveld, Hervormde kerk 40
 Veldhoven 185
 Velsen-Zuid 42, 43
 Vermeulen, J. 1
 Vianen, A. van 9
 Vollenhove, 53, 54, XIII (544), 248-250
 Bisschopsstraat 52-54
 Groenestraat 55
 Kerkplein 56
 Oppen Swolle 55
 St.-Nicolaas- of Bovenkerk 55
 de Toutenburg XIII (54), 55
 Voorst, de 33
- Waghemakere, Herman de 230
- Walbeck 213
 Walraven, Willem Franssen 27
 Ward Bingley 125 e.v., XXXVII (132)
 Wassenaar, Kerk de Goede Herder 207
 Watergraafsmeer, Kerk de H. H. Martelaren van
 Gorcum 207
 Weissmann, A. W. 1
 Well (L.) 213 e.v.
 Wengen, G. van 243-244
 Westeroyen 245
 Weys, L. J., zie Ham, W. A. van
 Weyts, J. L. C. zie Ham, W. A. van
 Wezel, G. W. C. van
 De torenmolen bij Kasteel Well (L.) 213-215
 Wielinga, R. J.
 Het huis met de Vier Gekroonden in Gouda
 152-155
 Willehad van Lauwers 230
 Willem III, stadhouder 57
 Willem IV, prins 33
 Willem V, prins 34
 Wijchen 119, 120
 Wyck, jhr. H. W. M. van der
 Het Loo. Opmerkingen over Marots en Des-
 gots' plannen voor het park van het Loo
 33-35
 Wijk bij Duurstede
 Hervormde kerk 45, 150, 151, XLIII (150)
 Muurschilderingen in de Hervormde kerk 221-
 225
 Wijma, D. 212
- Ypma, firma 5
- Zeddum 213, 215
 Zeist 33, 181
 Zwartewater 58, 61
 Zwolle
 Plattegrond 16de eeuw XIX (68)
 Plattegrond 1867 XIX (68)
 Plattegrond 1974 XX (69)
 Assendorp 66
 Arme Fraterhuis 96, 97
 Augustinesserklooster St.-Geertruid 62, 64, 67
 Bethlehemklooster 70
 Bitterstraat 63
 Blijmarkt 64, 65
 Broerenklooster 63
 Caeciliaklooster 64
 Diezerpoort 64
 Diezerstraat 61, 63, 66, 67, 68, XXII (73),
 74, 76, 78, 80, XXIV (81), 81, 85, 86
 Dominicanerkerk 66

REGISTER

- Fraterhuis 62, 82, 88 e.v., XXV (88), XXVI (89), 89
 Goudsteeg 68, 75, 76, 78, 80, 82
 Grote Aa 74
 Grote kerk 70
 Grote Markt 61, 62, 63, 67, XXI (72), 74, 78, 80, 84, 85
 Karel-V-huis 62, 70, 82
 Kleine Aa 61, 63, 66, 68
 Klerkenhuis 92 e.v.
 Klooster Wyttenhuis 63
 Koestraat 64, 65, 72, 80
 Luttekestraat 61, 63, 64, 65, 67, 68, 70, 78, 80, 86
 Melkmarkt 63, 67, 70, 76, 80, XXIII (80), XXIV (81), 82, 83
 Michaëlskerk 61, 63, 67, 68, 81, 83
 Nieuwstraat 63, 72, 86
 O.-L.-Vrouwekerk 67, 70, 82
 Papenstraat 88, XXV (88), 94, 95, 96
 Pelservoortje 64
 Praubstraat 62, 75, 82, 84, 88
 Provinciaal Overijssels Museum XIII (54), XIV (55)
 Roggestraat 63, 85
 Rozemarijnstraat 61
 Sassenstraat 62, 66, 67, 68, 75, 76, 77, 79, 82, 83
 Scholierenhuis 93
 Steenpoort 63
 Steenstraat 63
 Thorbeckegracht 61, 67, 68
 Vispoort 63
 Voorstraat 65, 72, XXII (73), 86
 Walstraat 65
 Waterstraat 80, XXIII (80), 84, 86
 Weerne 62, 72, 82, 83, 97
 Wijnhuis 66, XXI (72)
 Zijl, Lambertus XLIX (195), 195, 196

**gemeente
gouda**

Bij de Stedelijke Musea is de functie vacant van

wetenschappelijk medewerker

Eisen:

- voltooide kunsthistorische opleiding
- ervaring op museaal terrein
- in staat en bereid tot enige administratieve werkzaamheden

Taak:

- het assisteren van de directeur bij diverse werkzaamheden zoals:
  - het toegankelijk maken van de collectie d.m.v. catalogisering
  - de organisatie van tentoonstellingen
  - documentatie
  - correspondentie

Salaris:

afhankelijk van ervaring tot maximaal f 2.510,— bruto per maand

Voorts:

- de rechtspositieregelingen van de gemeente Gouda zijn van toepassing
- bij woningtoewijzing zal de nodige medewerking worden verleend.

Uitvoerige sollicitaties worden binnen 14 dagen na verschijnen van dit blad ingewacht bij Burgemeester en Wethouders van Gouda, Markt 1.

098/S